

श्रीः ।

यन्त्रराजः ।

महेन्द्रगुरुविरचितः

मलयेन्दुसूरिविरचितटीकासहितः

तथा

दैवज्ञचूडामणिना श्रीविश्रामेण विरचितः

यन्त्रशिरोमणिः ।

सूर्यपुर(सुरत)स्थ. ज्योतिर्विद्

कृष्णशंकर केशवराम रैक इत्येतैः सम्पाद्य

संशोधितः ।

प्रथमावृत्तिः

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

स्वीये “निर्णयसागरमुद्रणालये” मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

प्रतयः १५००.

शकाब्दाः १८५८,

सन १९३६.

मूल्यं १॥ रूप्यकम्.

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher :- Pandurang Jawaji, } 'Nirnaya-sagar' Press,
Printer :- Ramohandra Yesu Shedge. } 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

प्रस्तावना.

इदानीन्तनाः पाश्चात्यशिक्षणदीक्षितमानसा बहवो जनाः प्रवदन्ति यत् साम्प्र-
तिकैः पश्चिमाशाधिष्ठितैर्विद्वद्वरिष्ठैः प्रतिदिनमवर्णनीयं परिश्रमं विधाय खगोलस-
म्बन्धिज्ञानं यथा समासादितम्, तत्प्रकाशनार्थं च ते महता क्लेशेनार्थव्ययेन च
नानाविधानि यंत्राणि व्यररचन् विविधैश्च तैर्यन्त्रैरनायासेन करामलकवत्सर्वं
भास्करादीनां गगनेचराणामश्विनीप्रभृतीनां नक्षत्राणां मेघादीनां राशीनाञ्च यथा
सूक्ष्ममार्गेणावलोकनं, सूर्याचन्द्रमसोरुपरागं च विलोकयामस्तादृशं यांत्रिकं साधनं
पुरा नासीत् तादृशविविधयंत्रनिर्माणसामर्थ्यस्य तु दूरे वार्तेति, तन्न सूर्यसिद्धान्त,
शिष्यधीवृद्धिद, सिद्धान्तशिरोमणिप्रभृतिग्रन्थाध्ययनकर्तृणां चतुरचेतसां चेतसि क्षण-
मप्यधितिष्ठति ॥

सूर्यसिद्धान्ते ज्योतिषोपनिषदध्याये (१३)

“तुंगवीजसमायुक्तं गोलयंत्रं प्रसाधयेत् ॥

गोप्यमेतत्प्रकाशोक्तं सर्वगम्यं भवेदिह ॥ १७ ॥

तस्माद्गुरुपदेशेन रचयेद् गोलमुत्तमम् ॥

युगे युगे समुच्छिन्ना रचनेयं विवस्वतः ॥ १८ ॥

प्रसादात्कस्यचिद्भूयः प्रादुर्भवति कामतः ॥

कालसंसाधनार्थाय तथा यंत्राणि साधयेत् ॥ १९ ॥

एकाकी योजयेद्बीजं यंत्रे विस्मयकारिणि ॥

शंकुयष्टिधनुश्चक्रैश्चलायायंत्रैरनेकधा ॥ २० ॥

गुरूपदेशाद्विज्ञेयं कालज्ञानमतन्द्रितैः ॥

तोययंत्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः ॥ २१ ॥

ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक्कालं प्रसाधयेत्” इति ॥

श्रीमल्लहाचार्यविरचिते शिष्यधीवृद्धिचे यंत्राध्याये—

“गोलो भगणश्चक्रं धनुर्घटीशंकुशकटककर्तयः ॥

पीठकपालशलाका द्वादश यंत्राणि सह यष्ट्या” ५३ इति

भगवता भास्कराचार्येण विरचिते गोलाध्यायान्तर्गतयंत्राध्याये—

“दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना यंत्रैः ॥

वक्ष्ये यंत्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कतिचित् ॥ १ ॥

गोलो नाडीवलयं यष्टिः शंकुर्घटी चक्रम् ॥

चापं तुर्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यंत्रम्” ॥२॥ इति ॥

सिद्धान्तशेखरे षोडशे यंत्राध्याये श्रीपतिः—

“गोलश्चक्रं कार्मुकं कर्तरी च

कालज्ञाने यंत्रमन्यत्कपालम् ॥

पीठं शंकुः स्याद् घटी यष्टिसंज्ञं

गंत्रीयंत्राण्यत्र दिक्संमितानि” ॥ २ ॥ इति ॥

इत्यादीनां प्राचीनग्रंथकाराणां वचनपर्यालोचनया स्पष्टं प्रतीयते भारतीयाः ख-
गोलवेत्तारोऽपि नानाविधयंत्रनिर्माणपरायणा यंत्रकोविदाश्चेति, न केवलं वार्ताला-
पपराः किन्तु विविधयंत्रनिर्माणप्रकारप्रदर्शकान् बहून् ग्रन्थांश्च समगुम्फन् ।
तत्रतावत्—१ (नलिकायंत्राध्यायः)

“नत्वा गणाधिपतिपादयुगं प्रसन्नं

श्रीब्रह्मतुल्यकरणोदितमौर्विकाद्यैः ॥

वक्ष्ये स्फुटं हि नलिकाभिधयंत्रराजं

श्रीपद्मनाभपरमेश्वरकौतुकाय ॥”

इत्याद्यष्टादशभिः श्लोकैः पण्डिताखण्डलः श्रीपद्मनाभो नलिकायंत्राध्यायमरच-
यत् । अस्य नलिकायंत्राध्यायस्य रत्नावलीनाम्नी टीका दैवज्ञवर्येण श्रीरामचन्द्रेण
प्रणीता । टीकासमाप्तौ नैजं कुलग्रामादिकमपि स्वयं प्रदर्शयति—

“आसीदुन्नतदुर्गनाम्नि नगरे साक्षाच्छिवाधिष्ठिते

श्रौतस्मार्तविचारसारचतुरः श्रीबोवनाख्यो गुरुः ॥

ज्योतिर्वित्तिलकैः सुवन्दितपदः शिष्टैः सुगीतस्तुतिः

साधूनामवधिः शिवार्चनरतस्तलब्धविद्यानिधिः ॥ १ ॥

तत्पुत्रौ भवतस्तयोर्दिनकरो ज्येष्ठः कुलोद्योतकृत्

ज्योतिर्वित्कमलावबोधनरविः शौर्येण तिग्मद्युतिः ॥

सौजन्येन हिमद्युतिश्चतुरया वाचा च वाचस्पतिः

॥ गाम्भीर्येण नदीपतिः करुणया श्रीराघवः सत्कविः ॥ २ ॥

तस्यानुजो दैवविदां वरिष्ठः ख्यातोऽभिरामः किल रामचंद्रः ॥

काश्यां गतोऽसौ जनकेन साकं चकार मार्गे नलकस्य टीकाम् ३

वृत्तानि रत्नानि सुवर्णयुक्तान्यादाय वद्धा शिशुबोधनार्थम् ॥

रत्नावलिः कण्ठगता च येषां रत्नावलिर्हस्तगतास्तु तेषाम् ॥ ४ ॥

शाकेऽक्षाभ्राक्षचंद्राब्दे १५०५ शीकरीनगरे कृता ॥

शासत्यकवरे राजन्युर्व्यां राज्यं सुधार्मिकम्” ॥ ५ ॥ इति ॥

२ यंत्रचिन्तामणिः सटीकः—

“आसीदग्रजराजवन्दितपदः श्रीवामनो विश्रुतो

ज्योतिःशास्त्रमहार्णवामृतकरः सत्सूक्तिरत्नाकरः ॥

तत्सूनुः क्षितिपालमौलिविलसद्रत्नं ग्रहज्ञाग्रणी-

श्चक्रे चक्रधरः कृती सविवृतिं सद्यंत्रचिन्तामणिम्” ॥२६॥

इति ग्रन्थान्तिमश्लोकतः प्रतीयते यद्वामनदैवज्ञतनुजेन श्रीचक्रधरदैवज्ञवर्येण सटीकोऽयं यंत्रचिन्तामणिर्निर्मायीति ।

३ प्रतोदयंत्रम्—

“विष्णुर्वर्कमुख्यत्रिदिवेशमूर्तेः स्मृत्वा गुरोः सच्चरणारविन्दम् ॥

प्रतोदयंत्रं गणकाग्रतुष्ट्यै वक्ष्ये चमत्कारकरं नृपाणाम्” ॥ १ ॥

समाप्तौ च—

“नन्दिग्रामनिवास्यभूद्विज्वरो दैवज्ञचूडामणिः

नानाशास्त्रकलाकलापचतुरः श्रीकेशवस्तत्सुतः ॥

तत्पादाम्बुजसेवनाप्तनिगमज्ञानो गणेशः कृती

चक्रे यंत्रमिदं चमत्कृतिकरं भूपादिकानां स्फुटम्” ॥१३॥

इत्यनेन ग्रहलाघवकारेण गणकचक्रचूडामणिना श्रीगणेशदैवज्ञेन विरचितं प्रतो-
दयंत्रमिति स्फुटीभवति ॥

३ नलिकाबन्धः—

अस्य रचयिता श्रीपूर्णानन्दसरस्वतीति ग्रन्थारम्भश्लोकतः

“पूर्णानन्दसरस्वती निजगुरुं भक्त्या प्रणम्यादरा-
च्छिष्याणां ग्रहलाघवीयनलिकाबन्धक्रमं वचम्यहम्” ॥

स्पष्टतया प्रतिभातीति,

५ यंत्रकिरणावलिः सटीका—

अस्या निर्माता श्रीनारमदात्मजो दैवज्ञकुलालंकारः श्रीपद्मनाभः । टीकाऽपि च
ग्रन्थकर्त्रा विरचितेति तदवलोकनेन स्पष्टं प्रतीयते ॥

६ यंत्रराजः—

ग्रन्थोऽयं तत्रभवता महेन्द्रसूरिणा विरचितः ।

“लोकानां हितकाम्यया प्रकुरुते सद्यंत्रराजागमं
नानाभेदयुतं चमत्कृतिकरं सूरिर्महेन्द्राभिधः” ॥

इति मंगलाचरणश्लोकतः प्रतीयते । ग्रन्थसमाप्तावपि—

“अभूद्गुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः

कृती नृपतिसंस्तुतो मदनसूरिनामा गुरुः ॥

तदीयपदशालिना विरचिते सुयंत्रागमे

महेन्द्रगुरुणोद्धृताजनि विचारणा यंत्रजा” ॥

इत्यनेन स्वगुरुनामनिर्देशं गुरुवर्यस्य निवासस्थानं चादर्शयत् । ग्रन्थकारस्तु
शालिवाहनशाके १२९२ यंत्रराजं चकारेति “द्विनंदसूर्ये १२९२ रहिताः शकाब्दाः”
श्लो० ४० इति ग्रन्थादिनक्षत्रध्रुवकेभ्योऽभीष्टवर्षे नक्षत्रध्रुवकानयनप्रकारतो ज्ञायते
तटीकायां “अयं ग्रन्थः शाके १२९२ वर्षे लिखितः” इति, अस्य यंत्रराजस्य टीका
विद्वद्वर्येण श्रीमलयेन्दुसूरिणा विरचिता ।

“श्रीपीरोजशकेंद्रसर्वगणकैः पृष्टो महेंद्रप्रभु-

जातः सूरिवरस्तदीयचरणांभोजैकभृंगद्युता ॥

सूरिश्रीमलयेन्दुना विरचितेऽस्मिन् यंत्रराजागम-

व्याख्याने प्रविचारणादिकथनाध्यायोऽगमत्पंचमः” ॥

इत्यनेन ग्रन्थान्तश्लोकेन ग्रन्थकर्तुः श्रीपीरोजराजस्य समानकालिकत्वं तत्सदसि
धर्तमानानां संख्यावतां वरिष्ठत्वं स्वस्य च तच्छिष्यत्वं टीकाकृद् द्योतयति ।

७ यंत्रशिरोमणिः—

“ब्रूते यंत्रशिरोमणिं सुविशदं विश्रामसंज्ञः स्फुटम्” इति मंगलाचरणश्लोक-
तोऽस्य रचयिता श्रीविश्रामनामा पण्डितः । स च कुत्रत्य इति शंकां स्वयमेव
ग्रंथात् दूरीकरोति—

“श्रीमद्गुर्जरमण्डले क्षितितलालङ्कारभूते पुरं

श्रीजम्बूसरसंज्ञकं द्विजकुलानन्दैकदं तत्र वै ॥

श्रीकौण्डिन्यकयाज्ञवंशजकुले ह्यासीदनंतो द्विजः

श्रौतस्मार्तविचारसारचतुरो दैवज्ञचूडामणिः ॥ १ ॥

तत्पुत्रो हि जनार्दनो निजगुणैः ख्यातो धरामण्डले

तज्जः श्रीपुरुषोत्तमो गुणनिधिः स्वाचारवान् तत्सुतः ॥

विश्रामो गणनाथपादनिरतस्त्रिस्कंधपारंगतः

श्रीमद्यंत्रशिरोमणिं सुविशदं चक्रैऽगयंत्रात्मकम् ॥ २ ॥

दृष्ट्वा यंत्रशिरोमणिं सुविशदं सुज्ञा गुणज्ञाः सदा

नानानन्दभरैर्युताः सुगणकास्तृप्यन्तु वान्ये जडाः ॥

नानाक्रोधभरैर्युताः कुमतयः क्रुध्यन्तु येषां भवेद्

दिव्यं ज्ञानमभीप्सितं सुमतयस्ते वै पठन्तु ध्रुवम् ॥ ३ ॥

शाके सप्तत्रिपंचेदु १५३७ प्रमिते रचितो मया

ग्रंथो यंत्रागमानां हि वृत्तैर्नन्देदुदस्रकैः २१९” ॥ ४ ॥

इत्यनेनायं ग्रंथो ग्रंथकृता शालिवाहनशाके १५३७ विरचित इति प्रतीयते ।

अथ प्रसंगवशात्पाश्चात्यदेशीयानां विदुषामप्येतस्मिन् विषये कीदृशः प्रयासः
सोऽपि निरीक्ष्यते । तत्र तावत्—

१ तुर्कस्थाने टाईग्रीस्-युफ्रेटीस्-नद्योर्मुखाग्रे बाबिलोनीया नामको जनपदो
वर्तते, तत्र युफ्रेटीस् नद्यास्तीरे “बाबिलोन” इति नाम्ना प्रसिद्धे नगरे कस्यचिन्म-
न्दिरस्य शिखराग्रं प्रायोऽष्टादशशत १८०० फुटपरिमितमुच्चं तत्रैका वेधशालाऽऽप्या-
सीत् । तत्रत्यराजगुरवोऽपि खाल्डीयना ज्योतिःशास्त्रे ग्रहवेधादिके चातिप्रवी-
णा आसन्निति श्रूयते ॥

१ यंत्रशिरोमणिकृता पण्डितवर्येण श्रीविश्रामेण विरचिता “जातकपद्धतिः” उप-
लभ्यते, तस्याः षडध्यायाः सन्ति । सा च “शाके नन्दद्विपंचेदु १५२९ प्रमिते च नभ-
स्यके । वृत्तैः सप्ताब्धि ४७ तुल्यैश्च कृता जातकपद्धति” रित्यादि समाप्तिश्लोकेभ्यो ज्ञायते ।

२ इजिप्टप्रदेशेऽपि बहूनि मन्दिराणि वर्तन्ते तेष्वेकं त्रिंशदक्षवृत्ते निर्मितं तस्योत्तरदिग्विभागो ध्रुवतारकवेधार्थं विरचितं छिद्रं वर्तते, तस्माच्च तत्रत्या ध्रुववेधं कुर्वन्तो ज्योतिर्विद्यायामतिकुशला इत्याद्या बहवो लेखा उपलभ्यन्ते ॥

३ चीनदेशीया बहवो ज्योतिःशास्त्रसम्बन्धिनो लेखाः । चीनदेशीयानां च वेधयंत्राणि, वेधपद्धतिश्च प्रशस्या युरोपदेशीयानां वेधपद्धत्या न न्यूना च, चीनदेशीयानां विदुषां सन्निधौ याम्योत्तरलंघनयंत्रं, जलयंत्रं च वर्तते स्म, तेषां मते चतुर्विंशतिर्नक्षत्राणां, तत्र प्रथमं कृत्तिकानक्षत्रं, प्रतिनक्षत्रमेकेका तारा । तदनन्तरं कैश्चित्देशीयैस्तारकचतुष्टयं संयोज्याष्टाविंशतिसंख्याकानि तारकाणि निश्चितानि । एतत्सर्वं ख्रीस्ताब्दात्पूर्वमेकादशशतमिते समये लोके प्रसिद्धिमागतम् । तदनन्तरं ख्रीस्ताब्दात्पूर्वमष्टमे शतके षट्त्रिंशत्संख्यापरिमितानि ग्रहणानि विलिखितानि तानि च प्रायो यथायोग्यानि । ततश्च ख्रीस्ताब्दस्य १६४ परिमितं समयमारभ्य चीनदेशीयैः कृतं किमपि नोपलभ्यते ।

४ ग्रीकदेशे पीथागोरास इति नामकः सुप्रसिद्धो ज्योतिर्विदभवत् । तस्याभिप्रायेण भगवान् सूर्यः पृथिव्याः परितो भ्रमति, सूर्यमण्डलं जगतो मध्यविन्दुः एवं ख्रीस्ताब्दात्पूर्वं तृतीये शतके वर्तमानानां ग्रीकविद्वानां मतव्यमिति ।

५ पञ्चाशदधिकशतमिते १५० ख्रीस्ताब्दे श्रीमान् टालमी महोदयोऽभवत् । तेन निर्मितो “ सीटेक्स ” ग्रन्थोऽद्याप्युपलभ्यते । अस्यैव नामान्तरं “ आल्माज्येष्टः ” वर्तते । पाश्चात्यैरारबदेशीयैश्च “ आल्माज्येष्टः ” ईश्वरप्रणीत इव पूज्यते, टालमीमहोदयमतेन धरणिर्वर्तुला, निराधारा, गतिशून्या, जगतो मध्यविन्दुरूपा, विराजते, परितश्च तस्या वर्तुलाकारेण सर्वाणि ज्योतीर्षि भ्रमन्ति । रविचन्द्रादयस्तु पश्चिमतः पूर्वं गच्छन्ति, तत्रापि पृथिव्याः स्वल्पांतरे चन्द्रस्ततो बुधशुक्रसूर्यभौमगुरुशनयोऽनुक्रमेण वर्तन्ते । तेषां गतिरपि न समानेत्यादि ॥

६ पञ्चाशदधिकशतमिते १५० ख्रीस्ताब्दे हिपाक्स इति सुप्रसिद्धयशोराशिः खगोलविद्यानिपुणो युरोपदेशमलङ्करोति स्म, (प्रायःसमकालीनौ टालमी-हिपाक्समहोदयौ) ताभ्यामयनसंशोधनं-चन्द्रसूर्यग्रहणज्ञानप्रकारः, ग्रहणयोश्च कारणं, पृथ्वीचन्द्रमसोरन्तरं, ग्रहाणामन्तरम्- इत्यादि सूक्ष्मरीत्या संशोध्य निश्चितम् ।

७ मुस्लीमास्तु प्रायः ख्रीस्ताब्दस्य सप्तमे शतके एलेक्झान्दीयास्थं सुप्रसिद्धं पुस्तकालयं विना कारणमदहन् । तत्स्थानं च तदनन्तरं बगदाद नगरे प्रतिष्ठाप्याष्टमशतके भारतीयानां ज्योतिषशास्त्रीयाणां ग्रन्थानां गणितविभागस्य चानुवादमारबीयभाषायां मोहम्मदीया विद्वांसोऽकुर्वन् । श्रीबगदादनगरस्थस्य श्रीखलीफस्य राजसभायां त्रिसप्तत्यधिकसप्तशतपरिमिते ७७३ ख्रीस्ताब्देऽज्ञातनामधेयः कश्चिन्नारतीयो ज्योतिषिको विद्वद्वरिष्ठपदवीं विभूषयन् विराजति स्म, मुस्लीमपण्डिता

अपि ग्रहवेधादिध्वनिपुण्यं पदमलङ्कर्वते स्म । तेषां वेधयंत्राणि चतुरचेतसां चेतःसु चमत्कृतिं जनयन्ति स्म, ज्योतिःशास्त्रं च तैरतिकौशल्येनाचिरेण समैषि । तदनन्तरं तैमुरलंगस्य नक्षा उल्लुगवेग इति नाम्ना प्रख्यातोऽभवत् । तदभिधानं च बहुपु संस्कृतपुस्तकेषूपलभ्यते । श्रीमानुल्लुगवेगस्तु समरकन्दे महतीं वेधशालां संस्थाप्योत्कृष्टप्रकारेण ग्रहवेधान् चकारेत्यादि सर्वं तत्रभवता गोब्राह्मणप्रतिपालकेन विविधविद्याविद्योतितमानसेन राजराजेन श्रीजयसिंहेन सूर्यादीनां वेधार्थं सर्वोत्कृष्टां वेधशालां संस्थाप्य स्वकीये “ सिद्धान्तसम्राट् ” नाम्नि पुस्तके वर्णितं समुपलभ्यते । युरोपखण्डेऽपि ज्योतिःशास्त्रप्रचारश्चारवीर्यैर्विद्वद्भिः समकारि । खैस्ताब्दस्य नवमे दशमे च शतके फ्रान्सदेशीयैरपि विद्याविलासिभिः सज्जनैः स्पेनदेशीयेभ्यो मोहमदीयेभ्यो ज्योतिषशास्त्रीयं ज्ञानं गुरुणा प्रयत्नेन समपादि, खैस्ताब्दस्य त्रयोदशे शतके “ आल्माजेष्टस्य ” आरवीयभाषांतरतो लेटीनभाषायामनुवादोऽपि विरचितः । तदनन्तरं “ कास्टील ” स्य नृपवरः श्रीमान् “ ओल्फोस ” महानुभावो नवीनं ज्योतिषग्रंथमकारयत् । तेन प्रतिदिनं ज्योतिषशास्त्राध्ययनं तत्र सर्वत्र समवर्धत । पंचदशे शतके जर्मनप्रदेशेऽपि ज्योतिषशास्त्रे कृतभूरिपरिश्रमाः संख्यावन्तो ग्रहवेधप्रभृतिकार्यकलापकुशलाः केचन समभवन् ।

८ त्रिसप्तत्यधिकचतुर्दशशतमिते १४७३ खैस्ताब्दे प्रशियाप्रदेशे सूर्यादीनां वास्तविकस्य तत्त्वज्ञानस्य कारयिता श्रीमान् “ कोपर्नीकस ” इति नामकः समजनि । शनैः शनैः स च गगनेचराणां स्थितिं, वेधं, गणितं च कृत्वा सत्यासत्यं मनसि निश्चित्य त्रिचत्वारिंशदधिकपंचदशशते १५४३ खैस्ताब्दे स्वकीयं ग्रंथं प्रसिद्धिं समनयत् । तस्याभिप्रायेणान्तरिक्षगानां ज्योतिषां दैनंदिना गतिः पृथिव्या अक्षभ्रमणेन भासते । पृथ्वी चैको ग्रहस्तेन साकमन्येऽपि ग्रहाः (बुध, शुक्र, पृथ्वी, भौम, गुरु, शनयः) अनुक्रमेण सूर्यस्य परितो भ्रमन्ति । भगवान्भानुस्तु जगतो मध्यबिन्दुरित्यादि ।

९ अथ विख्यातकीर्तिः कश्चित् “ टायकोब्राहे ” इत्यभिधानो ज्योतिषशास्त्रविशारदोऽभवत् । षट्सप्तत्यधिकपंचदशे खैस्ताब्दे श्रीमान् डेन्मार्क भूपतिरतिमनोज्ञामेकां वेधशालां स्थापयामास । स च टायकोब्राहे नामकस्तत्र विंशतिवर्षपर्यन्तमाधिपत्यमंगीकृत्य ग्रहवेधादिषु कुशलत्वाद्बहून्पुपयोगिपुस्तकानि विलिख्य प्राचीनपुस्तकेषु वृद्धिं चकार । श्रीयुतकोपर्नीकसमहोदयविरुद्धा चास्य मान्यतेति ॥

१०-११ ततश्च केप्लरनामा कश्चन विद्वान् संबभूव । स च प्रायः श्रीटायकोब्राहे महोदयमान्यतानुसारी । तदनन्तरं ह्युजेस नाम्ना विख्यातः कश्चन संशोधकः प्रादुर्बभूव ।

यंत्र० प्र. २

१२ अथ चाष्टाशीत्यधिकषोडशशतमिते १६८० खैस्ताब्दे परमसंशोधकबुद्धिः न्यूटन इति नाम्ना विख्यातः स्वसिद्धान्तविभूषितं “ प्रीन्सीपीया ” इति नामकं पुस्तकं व्यलिखत् । अन्येऽपि कतिपये विद्वांसः स्वस्वप्रज्ञानुसारतः संशोधनं कृत्वा न्यूटनकृतामेव पद्धतिं मुक्तकण्ठेन प्राशंसन् । तस्मिन्नवसरे युरेन्स (प्रजापति) गति-निश्चिता परंच सा सान्तरा समदृश्यत । तेन चान्तरेण ‘युरेन्स’ समाकर्षकः कश्चिद् ग्रहोऽमुकांतरेऽमुकस्थानेऽमुकदिने दृष्टिपथमागमिष्यतीति प्रथमतो निर्णय तदनुसारेण पट्टचत्वारिंशदधिकाष्टादश १८४६ परिमिते खैस्ताब्दे दूरवीक्षण (दुर्वीन) यंत्रद्वारा नेप्चून (वरुण) नामको ग्रहः समलभ्यत ॥

१३ खैस्ताब्दस्य षोडशे शतके होलाण्डप्रदेशे “ गेलीलीयो ” इति नाम्ना विख्यातः कश्चित् खगोलविद् दूरवीक्षण ‘दुर्वीन’ यंत्रद्वारा बृहस्पतेरुपग्रहान् प्रालोकितवान् । वक्रार-परावर्तन-इति नाम्ना दूरवीक्षणयंत्रस्य द्वैविध्यम् । अद्यावधि वक्राकारवीक्षणयंत्रद्वारैवानेकविधं नवीनं संशोधनं विदधाना बहवो विद्वांसोऽजायन्त । महदेकं सर्वोत्कृतं वक्राकारनामकं दूरवीक्षणयंत्रं (दुर्वीन) अमेरिकाप्रदेशे केलिफोनीयाप्रान्ते माउन्टहेमील्टन नाम्नो महोदयस्य वेधशालायां वर्तते । तस्य व्यासस्तु प्रायो हस्तद्वयपरिमितोऽस्ति । अपरं परावर्तनामकं दूरवीक्षणयंत्रं ‘दुर्वीन’ आयर्लेण्डप्रदेशे लोर्डसेन्स नाम्नो विदुषो वर्तते । तस्य व्यासश्च चतुर्हस्तपरिमितोऽस्ति । अस्मिन्नेव शतके वर्णलेखनामकमद्वितीयं द्वितीयं यंत्रं केनचिन्महोदयेन निष्पादितं श्रूयते । इदं यंत्रं दाक्षिण्यदेशे पुण्यपत्तने सायन्सकालेजेऽर्द्धाशीत्यधिकाष्टादशशतमिते खैस्ताब्दे प्रतिष्ठापितं दृश्यते । तन्मूल्यं तु पंचदशसहस्ररूप्यकमितं वर्तते । तस्य व्यासोऽपि द्वाविंशत्यंगुलपरिमितस्तद्द्वारा यः कोऽपि पदार्थो निजस्वरूपतो द्वादशशतगुणो विलोक्यते ॥

एवमिदानीमप्यनेके चन्द्रसूर्यग्रहण, उपग्रह, युरेन्स, (प्रजापति) नेप्चून (वरुण) हर्शल, उल्का, (अशनिनिपात) धूमकेतु, तारकादिविषयेषु पाश्चात्य-शिक्षणविभूषितमानसाः पाश्चात्यदेशीया मनीषिणो लोकोपकारार्थं विविधं ज्ञानं सम्पाद्य बहून् ग्रंथान् नूतनं संशोधनं च कुर्वन्तः समीक्ष्यते । परंचास्माकं भारतीयानां दैवविदां दुर्दैववशात्तादृग्विधविधिसाधनसम्पत्तिप्रभृतेरभावात्किंचिदपि कर्तुं-मशक्यत्वात्कस्य सहृदयस्य मनीषिणो हृदयं न बेभियते ॥

अथ प्रकृतमनुसराणि । पूर्वप्रदर्शितेषु नलिकाध्यायप्रभृतिषु ग्रंथेषु सटीको यंत्रराजो यंत्रराज एवेति निश्चित्य मत्संगृहीतपुस्तकेषु च यंत्रराजपुस्तकं सूर्यपुरं विभूषयता दैव-ज्ञवर्याग्रगण्येन श्रीमता विश्वनाथात्मजेन राघवजिता नवत्यधिकपंचदशशत शालिवाहनशाके स्वहस्तेन लिखितं तदुपयोगि चैकनवत्यधिकपंचदशशत १५९१ परिमिते शाककाले यंत्रराजस्य तत्त्वज्ञानसम्पादनार्थं पैत्तलनिर्मितं यंत्रं महता परि-

ध्रमेण संरक्षितं निरीक्ष्य प्रसंगवशात्सूर्यपुरे मिलितायां पंचम्यां साहित्यपरिषदि प्राचीनग्रंथप्रदर्शनविभागे सपुस्तकं ग्रंथं समुपन्यस्तं देशान्तरतः समागतानां नाना-विधविद्यापारावारपारीणानां विदुषां प्रमोदाय । तदवसरे तदवलोक्यानेकैर्विद्वत्प्रका-ण्डैस्तत्प्रकाशार्थं चाहमत्यंतं प्रोत्साहितः । परञ्च तत्कार्यं धनाधीनमिति संचिन्त्य यथावकाशं केषांचिच्छ्रेष्ठिवर्याणां सदनं गत्वा सयंत्रं यंत्रराजपुस्तकं समदर्शयम् । अतिप्राचीनं सुरक्षितमिदं यदि प्राकट्यं नीयेत, तर्हि महानुपकारोऽद्यावधि संरक्ष-कस्य रचयितुश्च सफलो भविष्यति परिश्रम इति श्रेष्ठिवर्यैः प्रत्युत्तरे प्रदत्ते, भवादृशां विद्याविलासिनां साहाय्यमन्तरा न शक्यते ईदृग्विधं कार्यं विधातुमिति मद्बचन-श्रुतिमात्रेण निष्प्रभाणि मुखारविन्दानि विलोक्य किमपि प्रत्युत्तरमवदतां तेषां सदनतो निःसरन् ॥

स्मारं स्मारं मलिनविषयान्मानसं मेऽवसन्नं

चारं चारं प्रतिखलगृहं जातखेदौ च पादौ ॥

कारं कारं कुजनविनुतिं क्लेशिता हन्त ! जिह्वा

वारं वारं वरजलनिधे ! किञ्च विज्ञापयेयम् ॥

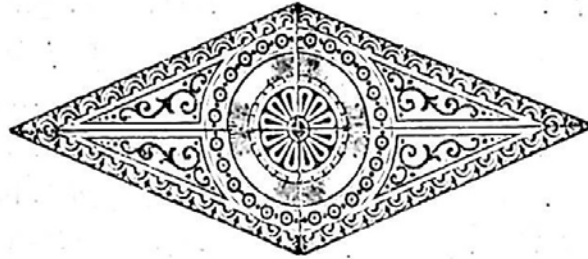
इति श्रीलक्ष्मीसहस्रस्थनिर्वेदस्तवकीयं वाक्यं विचिन्तयन् पुराऽप्यस्य मुद्रणार्थं द्वित्रिवारमसिद्धमनोरथोऽपि मोहमय्यां प्रसंगवशादगच्छम् । तत्रैकदा निर्णयसागर-यंत्रालयाधिपतये प्राचीनार्वाचीनपुस्तकराशितो लोकोपकाराणि पुस्तकानि सहर्षमंक-यित्वा विविधविद्याविद्योतितमानसाय श्रेष्ठिवर्य रा. रा. पाण्डुरङ्ग जावजी महोद-याय सयंत्रं यंत्रराजं यंत्रशिरोमणिं (यंत्रशिरोमणौ चापयंत्रमणौ, श्रीयंत्रराजोक्तवदे-व चित्यं, श्रीयंत्रराजेन समं, तुरियंत्रमणौ श्रीयंत्रराजोक्तवदेव शेषं इत्यादिना यंत्र-राजेन सहास्य सम्बन्धः प्रतीयतेऽतोऽस्य यंत्रराजेन सह मुद्रणं भवेत्तर्हि महानुप-कारो भविष्यतीति विचार्य) च मुद्रणार्थं प्रायच्छम् । तदवलोक्यातिप्रफुल्लमानसः सोऽब्रवीत् । यद्यस्माकं पण्डितवर्याणां श्रीमतां पणशीकरोपाह्वावासुदेवशास्त्रिणा-मनुज्ञामृतेऽत्रत्यं नवीनपुस्तकमुद्रापणादिकं किञ्चिदपि कार्यं न भवत्यतस्तदाज्ञाऽस्य मुद्रणे प्रथमतः संपाद्यताम् । तदर्थं च तत्प्रेषितेन भृत्येन सह महानुभावानां श्री-मतां वासुदेवशास्त्रिणां गृहे गत्वा तत्सन्निधौ सर्वं प्रदर्शितं, तद्दृष्ट्वा सहर्षमेतत्स-यंत्रं पुस्तकद्वयं दिनत्रयं समीक्ष्य मुद्रणपथमर्हतीति निश्चित्य रा. रा. पाण्डुरङ्ग जावजी महोदयसमीपं मया सह पण्डिताखण्डलाः पणशीकरोपाह्वा वासुदेवशा-स्त्रिणः समागत्यावश्यमिदं पुस्तकद्वयं मुद्रणार्हमिति प्रोचुस्तदा तदुक्तिं निश्चय्य मुद्र-णकार्यं सानन्दं च निर्णयसागरयंत्राधिपतिनोररीकृतम् । (ग्रंथादौ च पैतलनिर्मित-यंत्रराजीययंत्रस्यापि प्रतिकृतयः सौकर्यार्थं निवेशिताः)

अथ च मुद्रणसमये मदीयं पुस्तकं शाके १५९० लिखितं प्रायः शुद्धम्, द्वितीयं च वैक्रमाब्दे १७३१ लिखितं केवलं टीकामात्रम्, तृतीयं च श्रीजैनआनन्दपुस्तकालयस्थं सटीकं कुत्रचित्पृ. १३ शुद्धितं वैक्रमाब्दे १९५७ लिखितम्.

यंत्रशिरोमणिपुस्तकं चैकमेव वर्षे १५४१ लिखितं इत्येवं पुस्तकत्रयमेकीकृत्य यथामति संशोधनं कुर्वतो मम “ गच्छतः स्वलनं कापि ” इतिन्यायमनुसृत्य मनसश्चंचलत्वाद्यद्यत्राशुद्धिर्दृष्टिपथमागच्छेत्तर्हि क्षीरनीरन्यायेन दोषगणमपहाय गुणलवमेव चाङ्गीकृत्य सहृदयैर्महानुभावैरशुद्धिपरिमार्जनायावश्यं प्रबोधनीयोऽयं विदुषामनुचर इति ॥

विक्रम संवत् १९९२
श्रीकृष्णजयन्ती

} ज्योतिषी कृष्णशंकर केशवराम रैकः.

विषयानुक्रमणिका ।

क्रमः	विषयाः	पृष्ठः	क्रमः	विषयाः	पृष्ठः
प्रथमोऽध्यायः ।			१८ प्रकारान्तरेण क्रांतेरानयनम्... ३१		
१	मंगलाचरणम् ...	१	१९	नक्षत्राणां दृक्कर्मानयनम् ...	३२
२	ग्रंथकरणे कारणम् ...	१	२०	प्रकारान्तरेण दृक्कर्मानयनम्...	३३
३	येत्रराजमहिमा ...	२	२१	नक्षत्राणां स्वस्वापमवशेन सौ-	
४	क्रमोत्क्रमज्यानयनम् ...	२		म्ययाम्यस्वाहोरात्रानयनम् ...	३३
५	भुजज्याकोटिज्ययोश्चापसाधनम्	७	२२	इष्टाक्षांशेभ्योऽभीष्टनक्षत्राणामु-	
६	राशित्रयस्य परमक्रांतिकोष्टकाः	८		न्नतांशानयनम् ...	३४
७	क्रांत्यानयनम् ...	९	२३	मकरादिवृत्तत्रयस्य संख्याप्रमा-	
८	प्रत्यंशं राशिपङ्क्तस्य स्वाहोरात्र-			णम् ...	४४
	प्रमाणोत्पादनम् ...	१०	२४	मेपतुलावृत्तद्वयोत्पादनम् ...	४४
९	नवतिरधिकांशेषु ध्रुज्याखंडोत्पा-		२५	व्यासार्धस्य भचक्रकेंद्रस्य चो-	
	दनम् ...	१०		त्पादनम् ...	४५
१०	ध्रुज्याफलानामुपयोगः ...	११	२६	आनीतभचक्रव्यासार्धयोः	
११	ध्रुज्याफलानयनम् ...	१५		प्रमाणम् ...	४६
१२	सौम्ययंत्रे इष्टाक्षांशानामुन्न-		२७	भमंडलार्थं लंकोदयप्रमाणानां	
	तवलयकेंद्रव्यासार्धप्रमाणा-			प्रत्यंशं भागादियुक्तिः ...	४६
	नयनम् ...	१५	२८	इष्टशंकोऽश्लयाकर्णसाधनम् ...	४९
१३	अक्षांशेभ्य उन्नतांशानामप-		द्वितीयोऽध्यायः ।		
	तने युक्तिः ...	१६	२९	यंत्रघटनाप्रकारः ...	५४
१४	याम्ययंत्रे इष्टाक्षांशानामुन्नतव-		तृतीयोऽध्यायः ।		
	लयकेंद्रव्यासानयनम् ...	१७	३०	यंत्ररचना-यंत्रभेदाः ...	५५
१५	यंत्रे भमंडलार्थं ग्रंथनिष्पत्तिव-		३१	द्वितीयवृत्तस्य लेखः ...	५६
	र्णोत्पन्नसायनद्वात्रिंशन्नक्षत्रध्रुव-		३२	यंत्रे कोष्टकागारस्य पूर्वपक्षसा-	
	काः सौम्ययाम्यविक्षेपसहिताः	२५		धनम् ...	५६
१६	ग्रंथादिनक्षत्रध्रुवकेभ्योऽभीष्टवर्षे		३३	सौम्ययंत्रे इष्टाक्षांशपत्रेपूज्यतव-	
	नक्षत्रध्रुवकानयनम् ...	२९		लयानां साधनम् ...	५७
१७	नक्षत्राणां स्वस्वशरनक्षत्रेभ्यः		३४	सौम्ययंत्रे होरास्थापनम् ...	५८
	स्वीयस्वीयक्रांत्यानयनम् ...	२९			

क्रमः	विषयाः	पृष्ठं.
३५	सौम्ययंत्रे भचक्रपत्रे कर्कादि- वृत्तत्रयसाधनम् ...	... ५८
३६	मेषादीनामंशादिमानम् ...	... ५८
३७	भचक्रे प्रागुक्तद्वर्गसंस्कृतनक्ष- त्रस्थापनम् ...	... ५८
३८	याम्ययंत्रेऽक्षांशपत्रेपूजतांशव- लयसाधनम् ...	... ५९
३९	याम्ययंत्रे भचक्रसाधनम् ...	... ५९
४०	मिश्रभेदेषु फणींद्रयंत्रेऽक्षांशपत्रे उन्नतवलयसाधनम् ...	... ६०
४१	फणींद्रयंत्रेऽक्षांशपत्रे उन्नतवलय- साधनम् ...	... ६०
४२	फणींद्रयंत्रे भमंडलसाधनम्...	... ६०
४३	भमंडलांशैर्नक्षत्रस्थापनम् ...	... ६०
४४	भचक्रपत्रस्य घटनाशिक्षा ...	... ६१
४५	अक्षांशेभ्यः परमदिनानयनम्	६१
४६	परमदिनाद्विषुवच्छायायानयनम्	६२

चतुर्थोऽध्यायः ।

४७	यंत्रशोधनप्रकारः ...	... ६२
४८	कुजादिवृत्तानां शोधनम् ...	... ६३
४९	द्वादशलभानां शोधनम् ...	... ६३
५०	नक्षत्रचंचुशोधनम् ...	... ६३
५१	भुजाशोधनं पादद्वयशोधनम्	६४

पंचमोऽध्यायः ।

५२	यंत्रविचारणा ...	... ६४
५३	ग्रहाणां नक्षत्राणां चोन्नतांशा- नयनम् ...	... ६४
५४	रविसंबद्धपूर्वापरोन्नतांशेभ्यो दिनगतशेषघटिकानयनं लग्ना- नयनं च ...	... ६५

क्रमः	विषयाः	पृष्ठं.
५५	दिवाहोरानयनम् ...	... ६५
५६	दिनगतशेषघटिकाभ्यो रव्युन्न- तांशानयनम् ...	... ६५
५७	रात्रौ विद्वनक्षत्रोन्नतांशेभ्यो रा- त्रिगतशेषघटिकानयनम् ...	... ६५
५८	रात्रौ लग्नहोरानयनम् ...	... ६६
५९	रात्रिगतेष्वघटीभ्यो नक्षत्राक्रां- तोन्नतांशानयनम्...	... ६६
६०	दिनरात्रिगतघटीभ्यो लग्नान- यनम् ...	... ६६
६१	भावचतुष्टयसाधनम् ...	... ६६
६२	पुनर्भावचतुष्टयोत्पादनम् ...	... ६७
६३	शेषभावचतुष्टयोत्पादनम् ...	... ६७
६४	भावफलम् ...	... ६७
६५	विंशोपकायं फलानयनम् ...	... ६७
६६	यंत्रेण पङ्क्तिभक्तांशरेखोपरिगत- मध्यस्थरव्यंशज्ञानम् ...	... ६८
६७	पङ्क्तिभक्तोन्नतवृत्तमध्यगतोन्नतां- शस्थानज्ञानम् ...	... ६८
६८	रात्रेर्यामचतुष्टयलग्ननक्षत्रोन्नतां- शानयनम् ...	... ६९
६९	रविस्पष्टीकरणम् ...	... ६९
७०	घिण्ण्यशेषग्रहाणां स्फुटीकरणम्	६९
७१	प्रकारांतररेणोष्काले नक्षत्रोन्नतां- शेभ्यो भौमादिपंचस्पष्टीकरणम्	७०
७२	ग्रहभुक्त्यायनम् ...	... ७०
७३	इष्टांशे परमचरदलानयनम्...	... ७०
७४	दिनरात्रिमानानयनम् ...	... ७१
७५	अयनांशानयनम्...	... ७१
७६	ग्रहयुत्यायनम् ...	... ७१
७७	वर्तमानवर्षलग्नादागामिवर्षल- ग्नानयनम् ...	... ७२

क्रमः	विषयाः	पृष्ठं.	क्रमः	विषयाः	पृष्ठं.
७८	देशांतरसंस्कारेण स्फुटलज्ञान- यनम् ७२		८५	ससांगुलशंकुतो द्वादशांगुलश- कुच्छायानयनम् ७७	
७९	नक्षत्राणां सौम्ययाम्यक्रांति- ज्ञानम् ७३		८६	इष्टोन्नतांशेभ्यो द्वादशांगुलस- सांगुलशंकुच्छायानयनम् ... ७७	
८०	यंत्रस्थिताक्षांशेभ्य इष्टाक्षांश- नां लज्ञानयनम् ७३		८७	यंत्रेण पर्वतप्राकारदेवताल- य-तोरणस्तंभवृक्षादीनां दूरदर्शना- दुच्छताज्ञानम् ७८	
८१	सदोदितनक्षत्रेभ्योऽभीष्टदेश- स्याक्षांशानयनम् ७४		८८	यंत्रेण भौमादिपंचकस्योदयज्ञा- नम् ७९	
८२	दृक्कर्मसंस्कृतनक्षत्रानयनम् ... ७४		८९	यंत्रेण भौमादीनामस्तज्ञानम् ... ८०	
८३	यंत्रेण तिथिनक्षत्रयोगानयनम् ७५		९०	ग्रंथसमाप्तिः ८०	
८४	द्वादशांगुलशंकुतः ससांगुलश- कुच्छायानयनम् ... ७७				

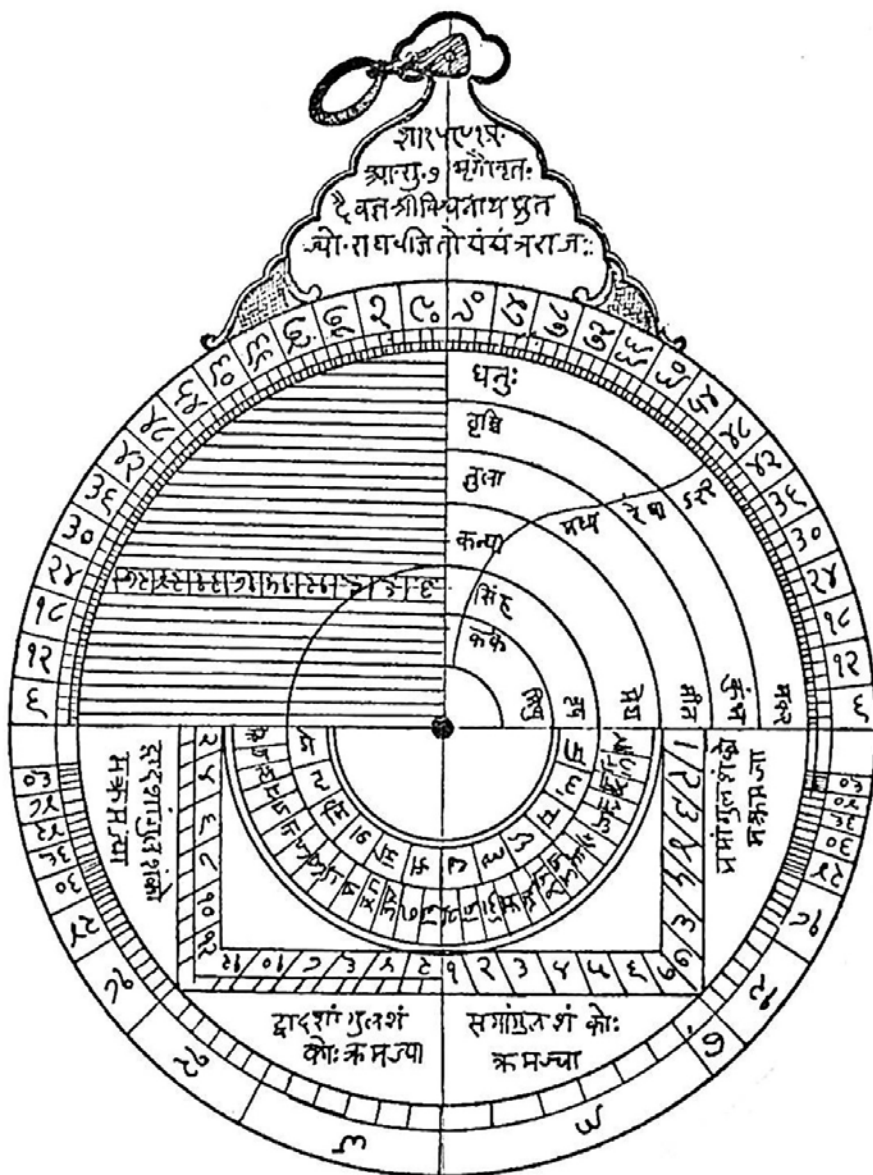
अथ यन्त्रशिरोमणेर्विषयानुक्रमणिका ।

क्रमः	विषयाः	पृष्ठं.	क्रमः	विषयाः	पृष्ठं.
(नरयंत्रमणिः १)			१००	परमक्रांतेरानयनम्-क्रांति- भागाः सांतराः ... ९१	
९१	मंगलाचरणम् ... ८३		१०१	इष्टदिने मध्यच्छायातो न- तांशक्रांत्यंशयोरानयनम् ... ९३	
९२	शंकुयंत्रम् ... ८३		१०२	चंद्रादीनां परमक्रांतिज्ञानम् ९४	
९३	ज्योत्पत्तिः ... ८४		१०३	अक्षांशज्ञानेऽक्षप्रभानयनम् ९४	
९४	सांतरा क्रमज्या ... ८५		१०४	मध्यच्छायोद्भवक्रांत्युत्पन्न- भुजास्पष्टसूर्यानयनम् ... ९४	
९५	ज्यानयनम् ... ९०		१०५	रवेर्मंदोच्चगतिज्ञानम् ... ९५	
९६	ज्यातो धनुःसाधनम् ... ९०		१०६	केंद्रतो मन्दफलानयनम् ... ९५	
९७	यंत्रेण विरश्मिग्रहनक्षत्रादीनां छायाज्ञानम् ९०		१०७	अयनांशवर्जगतिः ... ९५	
९८	मध्यनतांशज्ञानं, नताद्भाव- ज्ञानं च ९०		१०८	रव्यादीनां यंत्रसिद्धक्रांत्युपरि स्वाहोरात्रानयनम् ... ९६	
९९	परमोज्ञतभागतः परमोज्ञ- तांशानयनम् ९०				

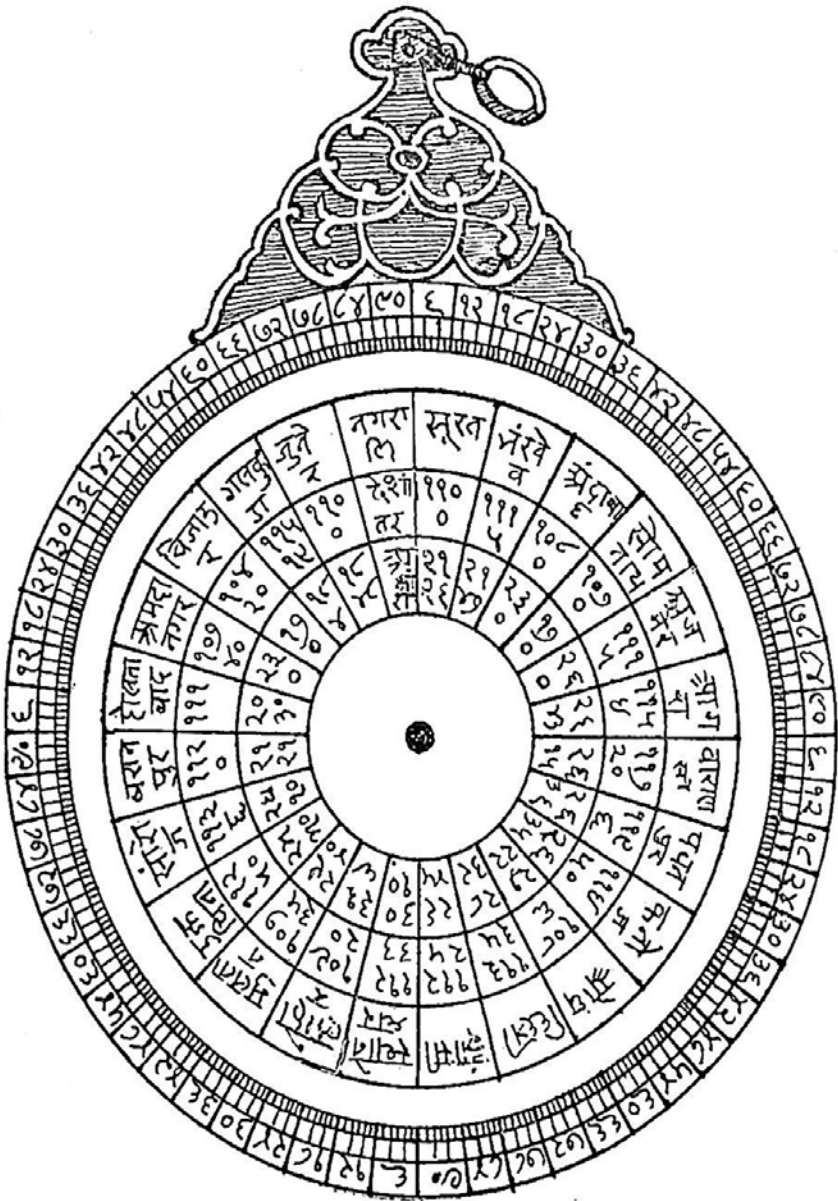
क्रमः	विषयः	पृष्ठः	क्रमः	विषयः	पृष्ठः
१०९	दिनार्धरात्र्यर्धयोरानयनं च	९६	१२७	इष्टघटिकोपरि उन्नतभाग-	
११०	इष्टच्छायातो गतेष्टनाड्यान-			ज्ञानं, कालालम्बज्ञानं, लम्बा-	
	नयनम्	९७		कालज्ञानम्	१११
१११	चन्द्रस्पष्टताज्ञानम् ...	९७	१२८	नक्षत्रोन्नतांशेभ्यो रात्रौ का-	
११२	निजनिजगतेष्वघटिकातो			लादिज्ञानम्	१११
	लम्बज्ञानम्	१००	१२९	गतरात्रितो नक्षत्रोन्नतांश	
११३	लग्नोपरि सूर्योदयकालज्ञानम्	१००		ज्ञानम्	१११
११४	धनर्णलग्नसाधनम् ...	१००	१३०	अभीष्टांशोत्पन्नेखांतराले	
११५	भावसाधनम्	१०१		रव्यंशयोगज्ञानम्	१११
	(जलयंत्रमणिः २)		१३१	अर्कनक्षत्रस्पष्टज्ञानम् ...	१११
११६	अंबुयंत्रसाधनम्	१०२	१३२	भौमादिस्पष्टीकरणम् ...	११२
	(यंत्रराजमणिः ३)		१३३	चरज्ञानं, दिनरात्रिज्ञानम्	११२
११७	यंत्रघटनाप्रकारः	१०२	१३४	अयनांशादि, तथा युत्या-	
११८	यंत्रागारांकना	१०३		नयनम्	११२
११९	अक्षपत्रे भचक्रे च कार्कादि-		१३५	उदयास्तसाधनम्	११२
	वृत्तत्रयांकनम्	१०४	१३६	स्तंभादिकोचज्ञानम्	११३
१२०	अक्षपत्रांकना	१०४		(चापयंत्रमणिः ४)	
१२१	भचकपत्रांकना	१०४	१३७	चापयंत्रप्रकारः	११४
१२२	द्युज्यानयनम्	१०५		(तुरीययंत्रमणिः ५)	
१२३	केंद्रव्यासानयनम्	१०९	१३८	तुरीययंत्रप्रकारः	११५
१२४	नक्षत्रस्वाहोरात्रानयनम् ...	११०		(नलिकायंत्रमणिः ६)	
१२५	वेधोन्नतांशज्ञानम्	११०	१३९	नलिकायंत्रप्रकारः	११६
१२६	अर्कोन्नतांशेभ्यो गतैष्यकाल-			(वंशवर्णनमणिः ७)	
	स्य, लग्नादिभावानां, होरा-		१४०	ग्रंथकृद्दशवर्णनम्	११७
	याश्च ज्ञानम्	११०			

यंत्र नं. १

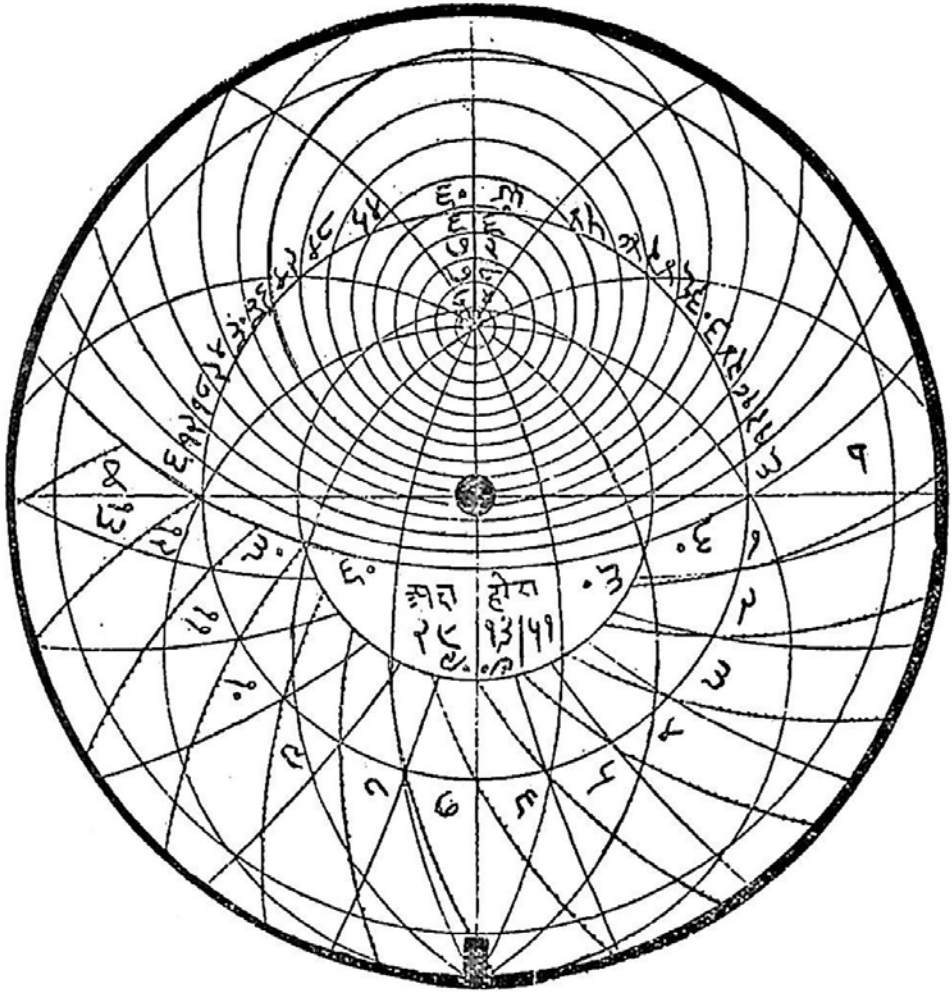

यंत्र नं. २

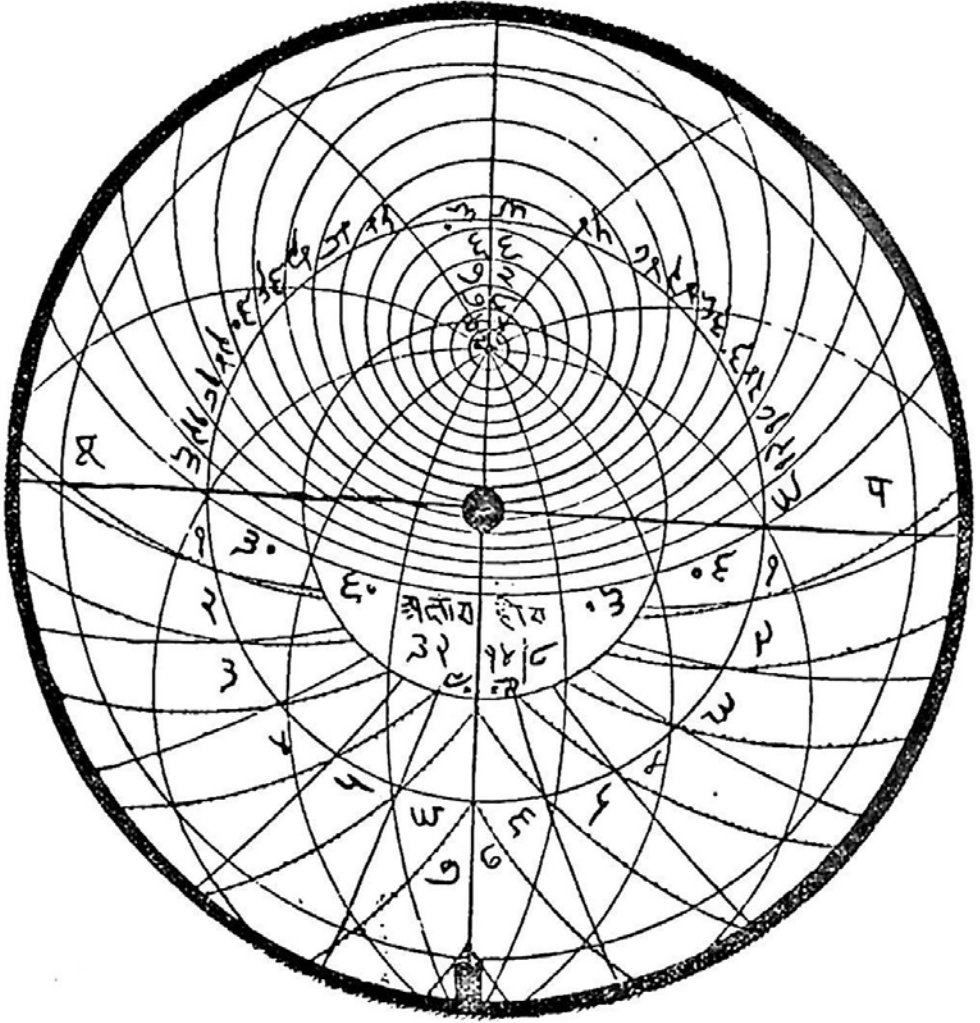

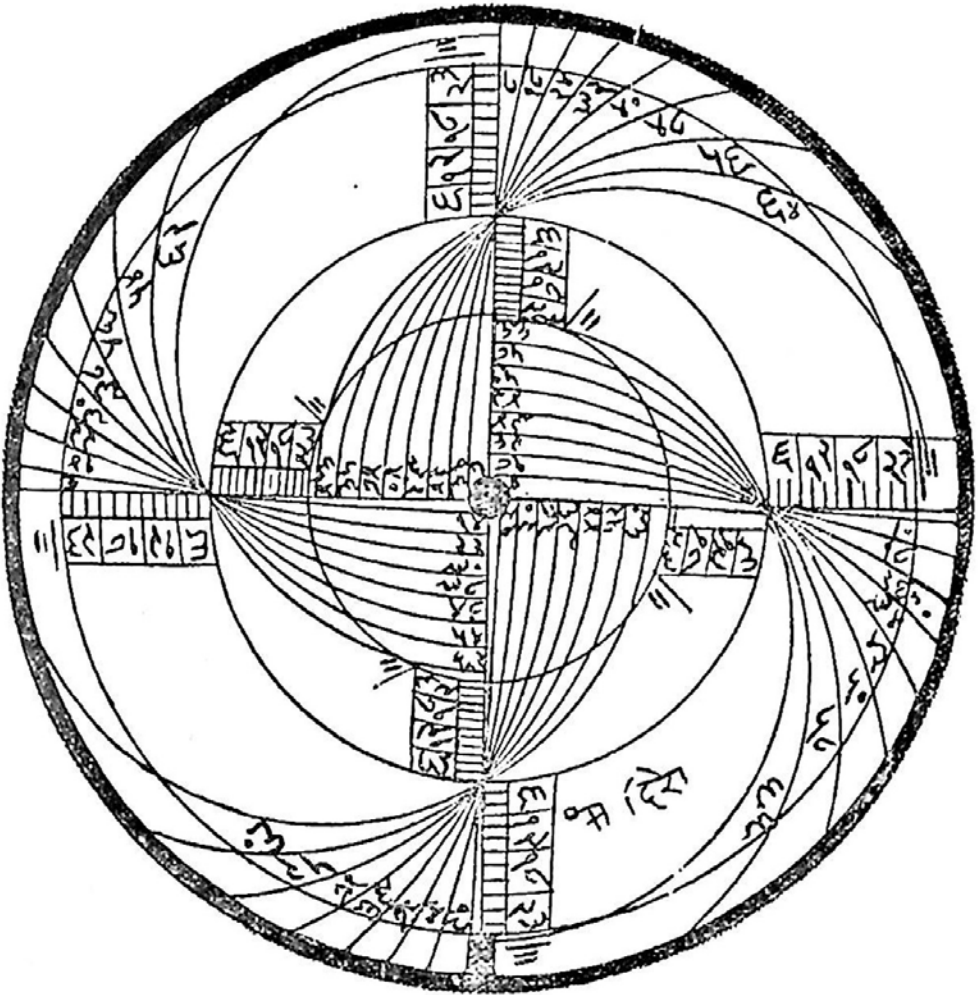
यंत्र नं. ३

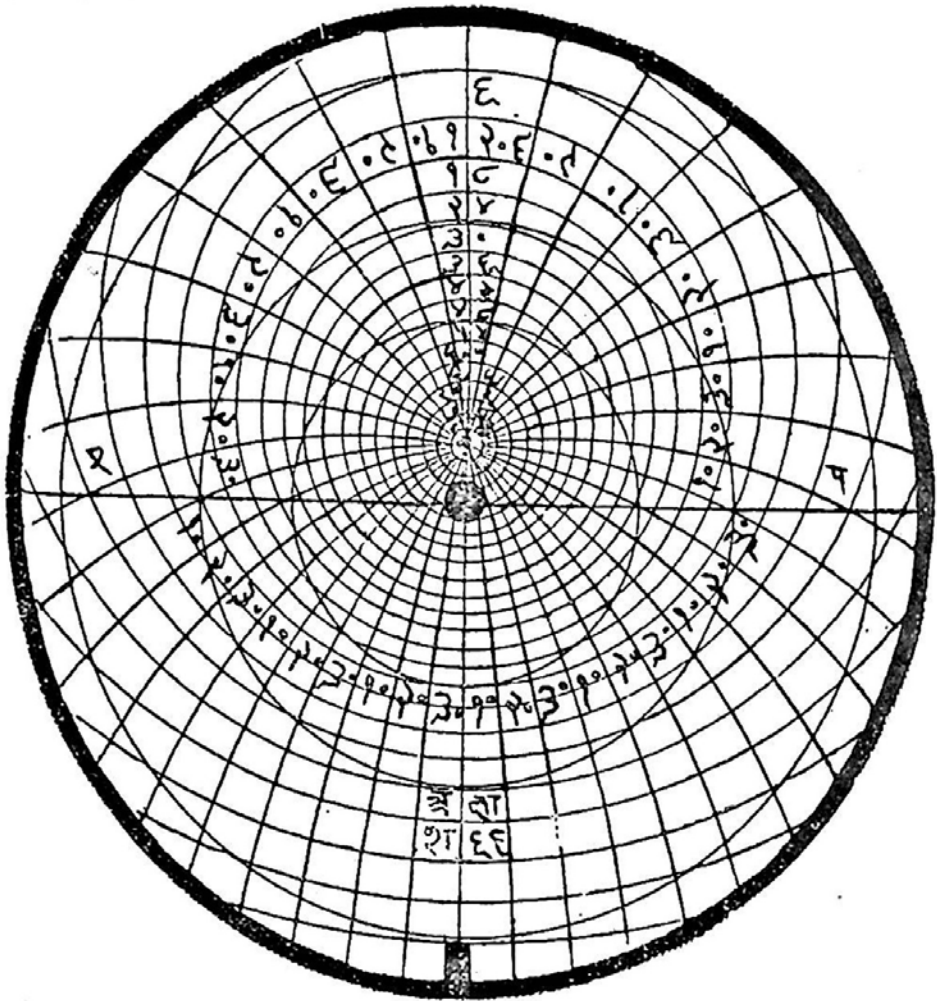
यंत्र नं. ४

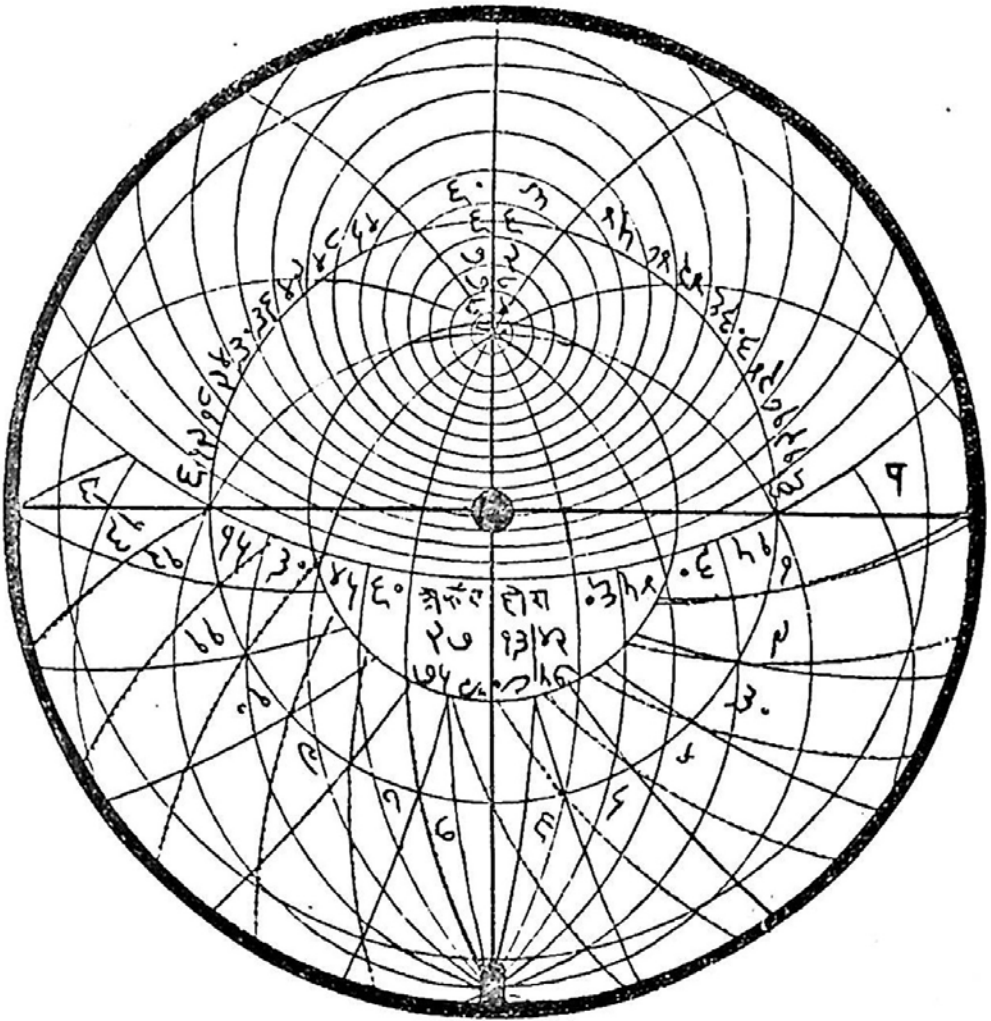
यंत्र नं. ५.

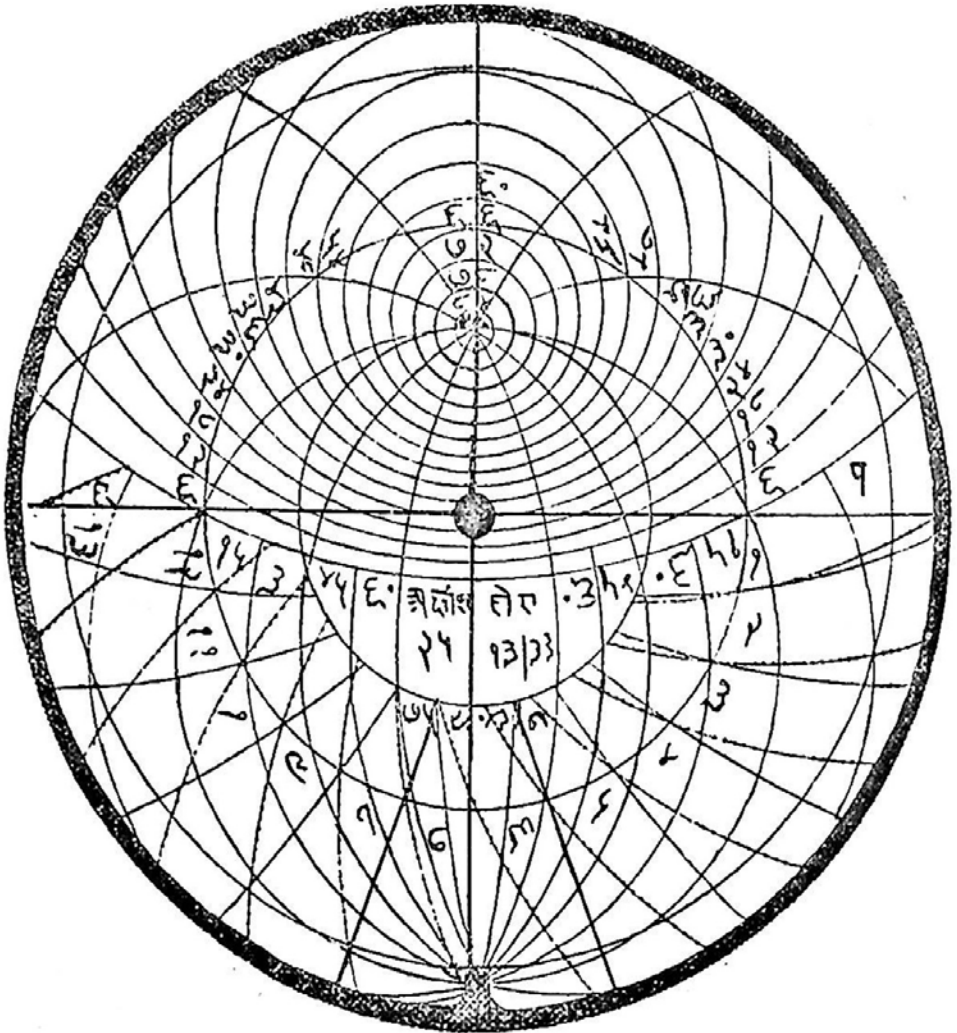
यंत्र नं. ६

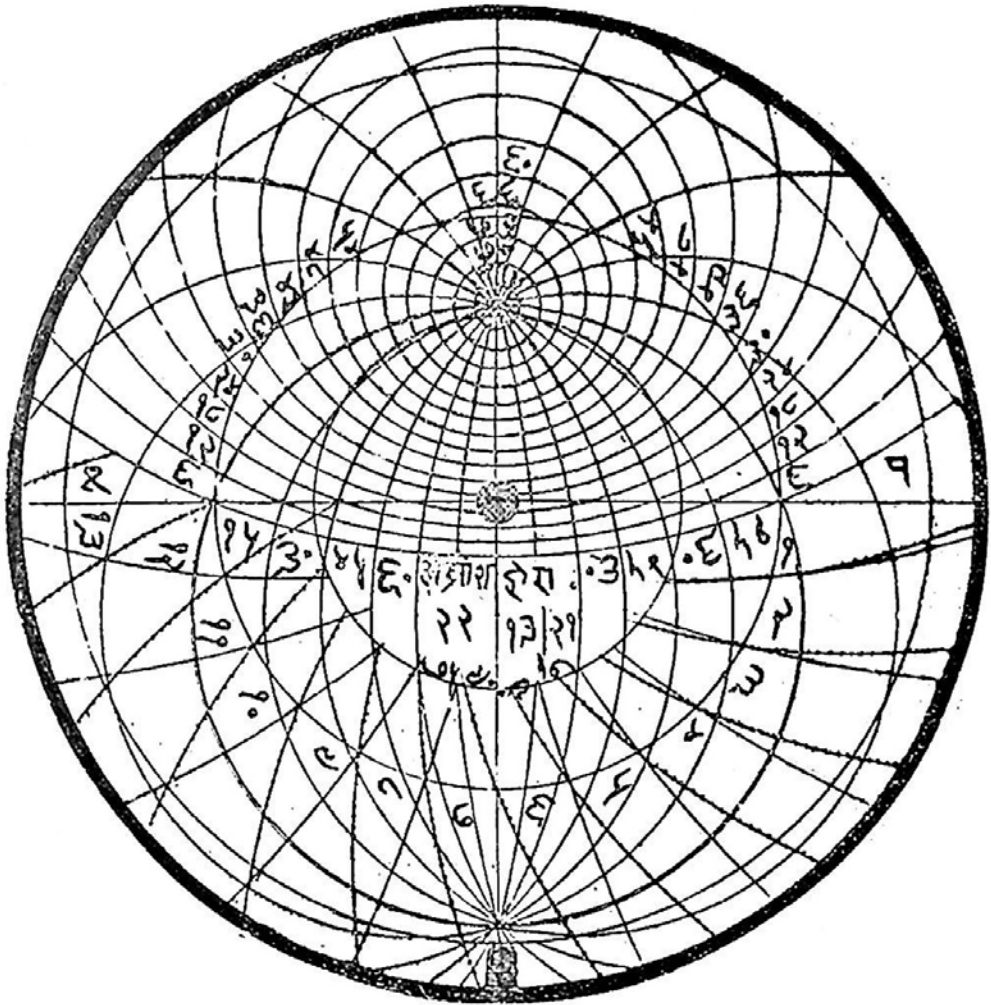
यंत्र नं. ७

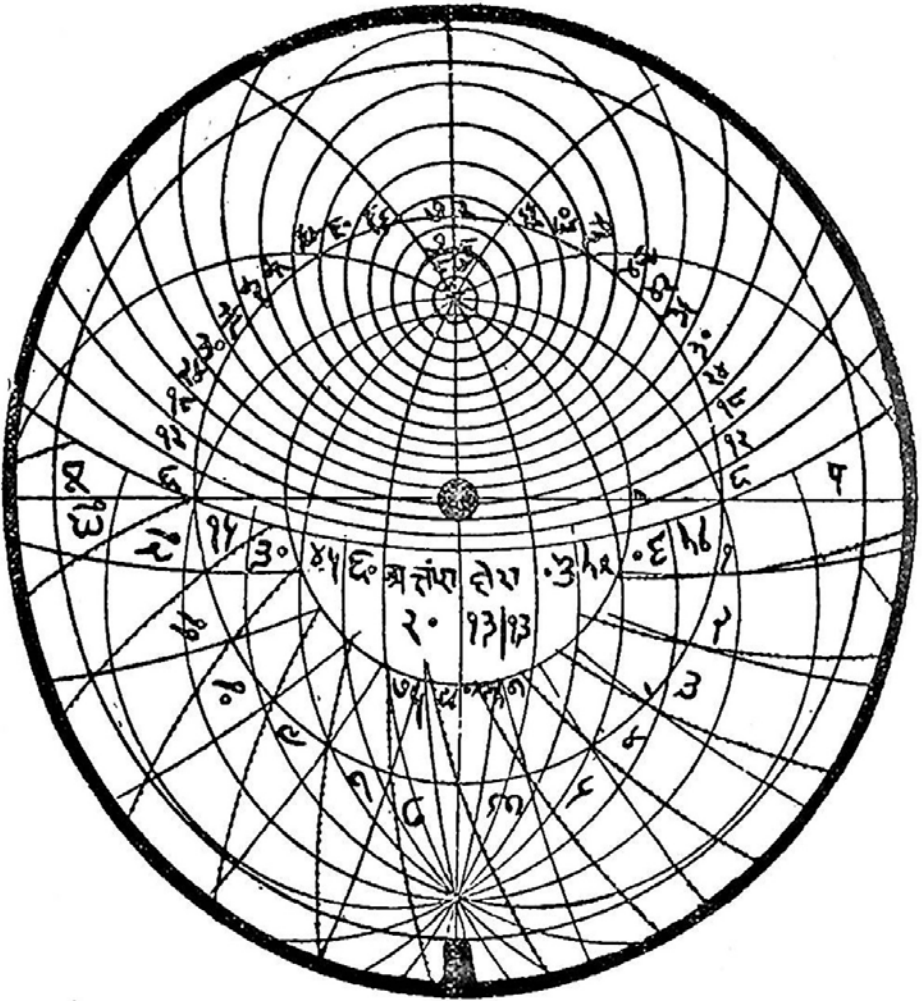
यंत्र नं. ८

यंत्र नं. ९

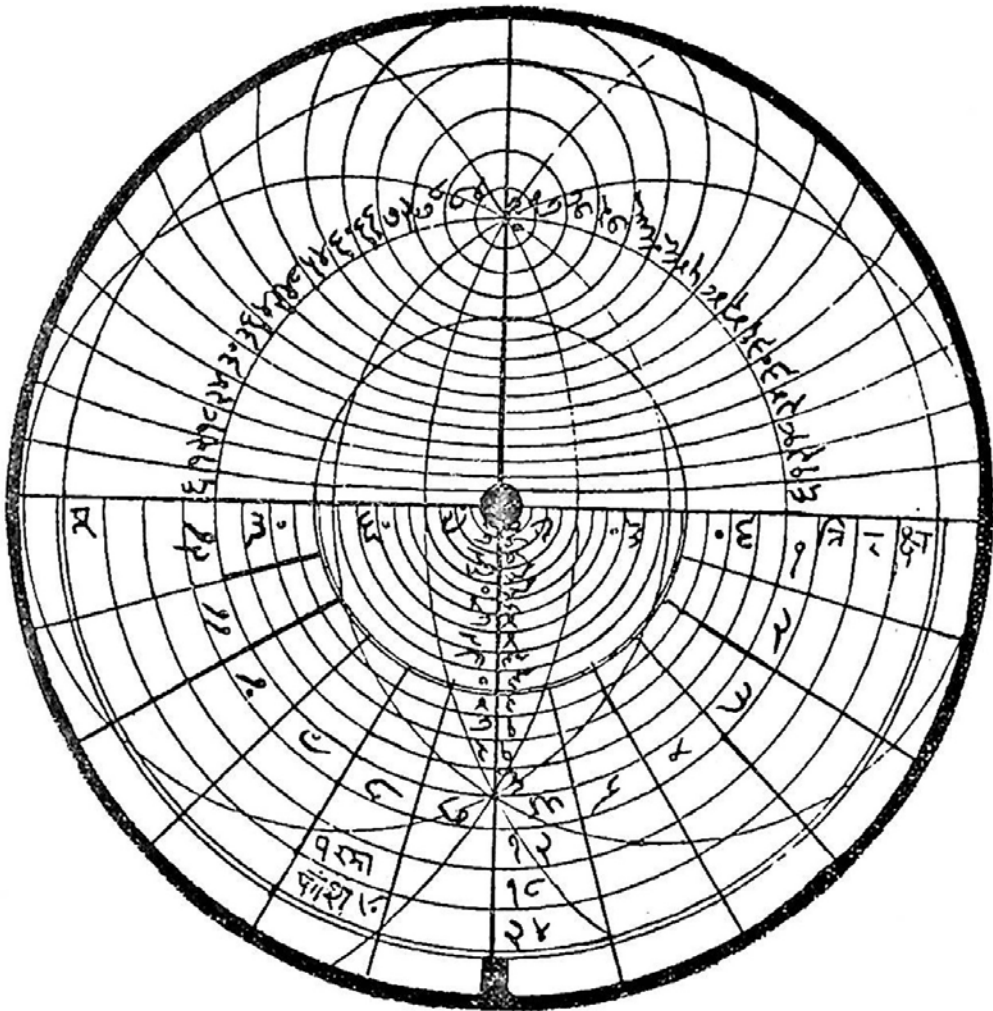

यंत्र नं. १०

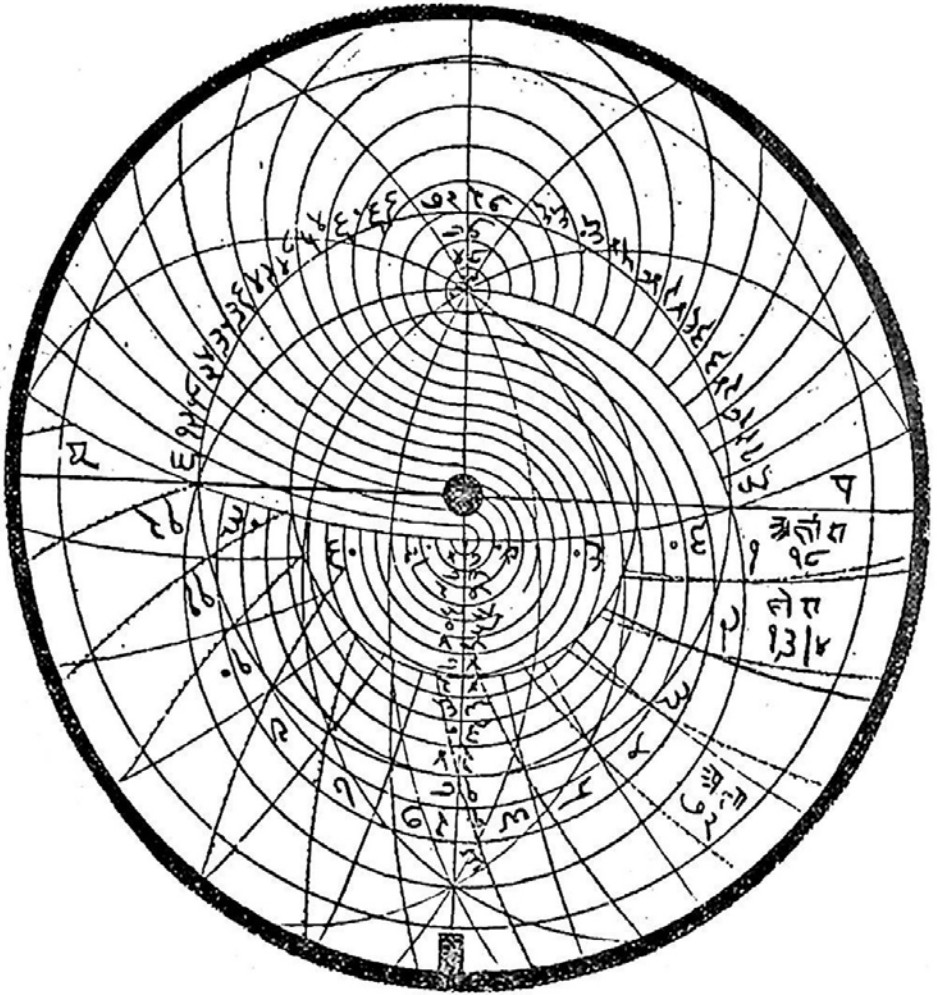

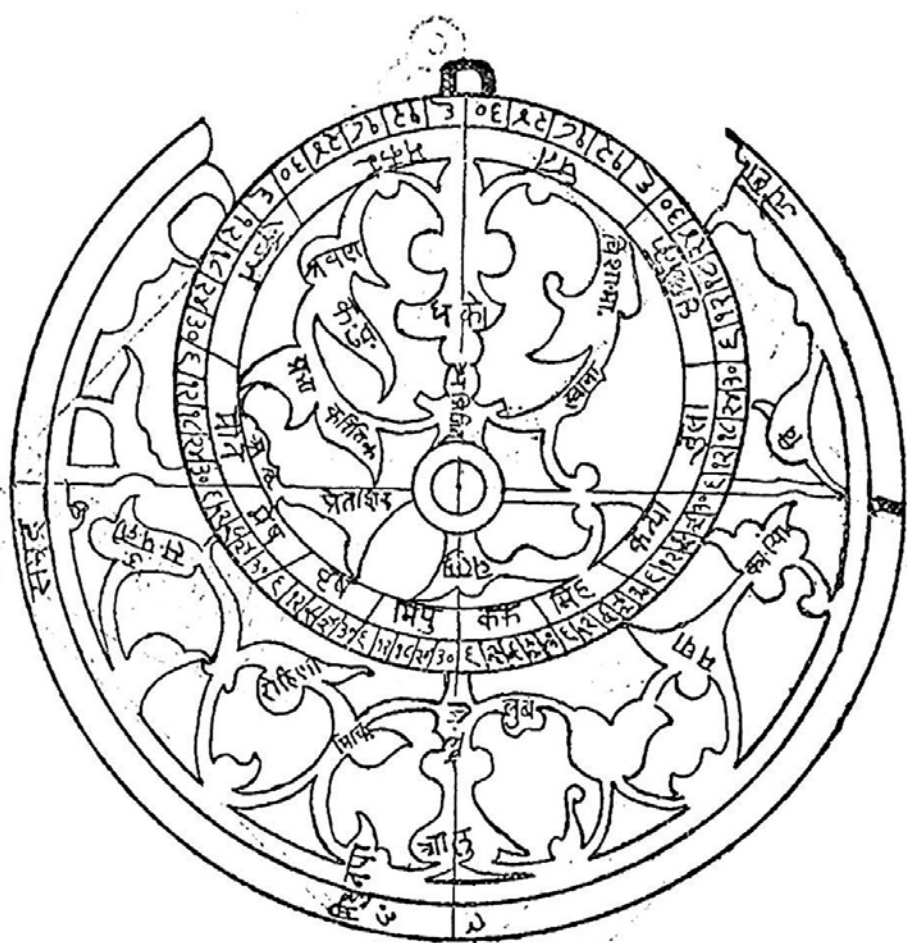
यंत्र नं. ११

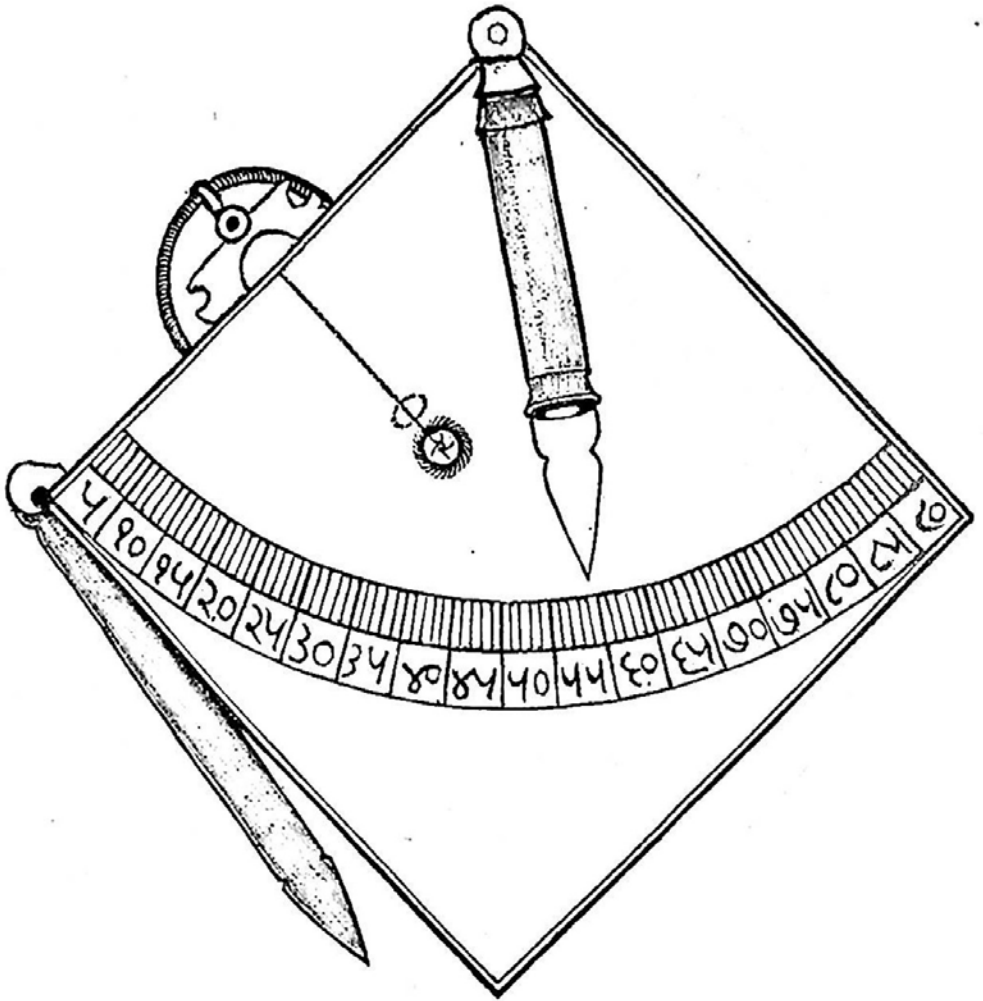
यंत्र नं. १२

ग्रंथ. नं. १३

यंत्र नं. १४

महेन्द्रसूरिविरचितः—सटीकः

यंत्रराजः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसूर्याय नमः ॥

प्रणम्य सर्वज्ञपदारविंदं, सूरैर्महेंद्रस्य पदांबुजं च ॥

तनोति तद्गुणितयंत्रराज-ग्रंथस्य टीकां मलयेंदुसूरिः ॥ १ ॥

अथ प्रथमतः प्रतिचिकीर्षितस्य सकलगणितसारभूतस्य यंत्रराजग्रंथस्य नितरामंत-
रायनिर्वापणाय शिष्टाचारपरिपालनाय शिष्यप्रशिष्यपरंपरासुप्रचयगमनाय च भक्त-
जनमनःसंकल्पकल्पद्रुमायमाणस्वाभीष्टदेवतागुरुनमस्कारपूर्वं प्रयोजनसहितं ग्रंथा-
भिधेयमभिधत्ते ग्रंथकारः—

श्रीसर्वज्ञपदांबुजं हृदि परामृश्य प्रभावप्रदं

श्रीमंतं मदनाख्यसूरिसुगुरुं कल्याणकल्पद्रुमम् ॥

लोकानां हितकाम्यया प्रकुरुते सद्यंत्रराजागमं

नानाभेदयुतं चमत्कृतिकरं सूरैर्महेंद्राभिधः ॥ १ ॥

स्पष्टार्थमेतत् । अत्र सर्वज्ञपदारविंदप्रणमनं युक्तमेवेति तेनैव सर्वशास्त्रेषु सर्व-
ज्ञतायाः संभवात् ॥ १ ॥

अथ ग्रंथकृदेतद्व्यंथकरणे कारणमाह—

अपारे संसारे कतिकति बभूवुर्न चतुराः

परं तैर्दुर्वोधं गणितमरचि प्रौढमतिभिः ॥

ततः स्वल्पं सारं विशदमिदमत्यंतसुगमं

वितन्वेऽहं शास्त्रं सुहृदयहृदानंदकृतये ॥ २ ॥

(२)

कृतास्तथा बहुविधा यवनैः स्ववाण्या
यंत्रागमा निजनिजप्रतिभाविशेषात् ॥
तान्वारिधीनिव विलोड्य मया सुधावत्
तत्सारभूतमखिलं प्रणिगद्यतेऽत्र ॥ ३ ॥

स्पष्टौ श्लोकौ ॥ ३ ॥

अथ सूत्रकृदेव यंत्रराजमहिमानसाचष्टे—

यथाभटः प्रौढरणोत्कटोऽपि शस्त्रैर्विमुक्तः परिभूतिमेति ॥
तद्वन्महाज्योतिषनिस्तुषोऽपि यंत्रेण हीनो गणकस्तथैव ॥ ४ ॥

इदमपि स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अथ क्रमोक्तमज्यानयनम्—

लवादधस्तात्कलिकादिकं स्यादतीतभोग्यांतरखंडनिघ्नम् ॥
पष्ट्या ६० हृतं लब्धफलेन युक्तं क्रमोत्क्रमात्स्याद्भुजकोटिमौर्वी ५

अस्य व्याख्या ॥ भुजज्याकोटिज्यानयने भुजभागानां कोटिभागानां चाधस्ताद्यदि कलिकादिकं भवति तदा तदतीतभोग्यांतरखंडकेन गुणितं पष्ट्यापहतं लब्धफले क्षिप्तं प्रत्येकं क्रमे उत्क्रमे च भुजमौर्वी कोटिमौर्वी च स्याताम् । ज्याखंडानि अधस्तादंतराणि ॥

धनुःशः	१	२	३	४	५	६	७	८	९
क्रमज्या	६२ ५०	१२५ ३८	१८८ २५	२५१ ७	३१३ ४५	३७६ १८	४३८ ४४	५०१ १	५६३ १०
जीवांतरं	६२ ४८	६२ ४७	६२ ४२	६२ ३८	६२ ३३	६२ २६	६२ १७	६२ ९	६१ ५८

धनुःशः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
क्रमज्या	६२५ ८	६८६ ५५	७४८ २९	८०९ ४९	८७० ५५	९३१ ४५	९९२ १८	१०५२ ३२	१११२ २८
जीवांतरं	६१ ४७	६१ ३४	६१ २०	६१ ६	६० ५०	६० ३३	६० १४	५९ ५६	५९ ३५

(३)

धनुरंशाः	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
क्रमज्या	११७२ ३	१२३१ १६	१२९० ८	१३४८ ३६	१४०६ ३९	१४६४ १५	१५२१ २६	१५७८ ८	१६६४ २२
जीवांतरं	५९ १३	५९ ५२	५८ २८	५८ ३	५७ ३६	५७ ११	५६ ४२	५६ १४	५५ ४४

धनुरंशाः	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
क्रमज्या	१६९० ६	१७४५ १९	१८०० ०	१८५४ ८	१९०७ ४३	१९६० ४२	२०१३ ६	२०६४ ५२	२११६ १
जीवांतरं	५५ १३	५४ ४१	५४ ८	५३ ३५	५२ ५९	५२ २४	५१ ४६	५१ ९	५० ३१

धनुरंशाः	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
क्रमज्या	२१६६ ३२	२२१६ २३	२२६५ ३३	२३१४ २	२३६१ ४९	२४०८ ५२	२४५५ ११	२५०० ४६	२५४५ ३५
जीवांतरं	४९ ५१	४९ १०	४८ २९	४७ ४७	४७ ३	४६ १९	४५ ३५	४४ ४९	४४ २

धनुरंशाः	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
क्रमज्या	२५८९ ३७	२६३२ ५२	२६७५ २९	२७१६ ५७	२७५७ ४५	२७९७ ४३	२८३६ ५०	२८७५ ५	२९१२ २७
जीवांतरं	४३ १५	४२ २७	४१ ३८	४० ४८	३९ ५८	३९ ७	३८ १५	३७ २२	३६ २९

धनुरंशाः	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
क्रमज्या	२९४८ ५६	२९८४ ३२	३०१९ १३	३०५२ ५८	३०८५ ४८	३११७ ४१	३१४८ ३८	३१७८ ३७	३२०७ ३७
जीवांतरं	३५ ३६	३४ ४१	३३ ४५	३२ ५०	३१ ५३	३० ५७	२९ ५९	२९ ०	२८ ३

(४)

धनुरंशाः	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
क्रमज्या	३२३५ ४०	३२६२ ४२	३२८८ ४६	३३१३ ४९	३३३७ ५२	३३६० ५३	३३८२ ५४	३४०३ ५२	३४२३ ४८
जीवांतरं	२७ २	२६ ४	२५ ३	२४ ३	२३ १	२२ १	२० ५८	१९ ५६	१८ ५४

धनुरंशाः	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
क्रमज्या	३४४२ ४२	३४६० ३३	३४७७ २०	३४९३ ४	३५०७ ४४	३५२१ २०	३५३३ ५१	३५४५ १९	३५५५ ४१
जीवांतरं	१७ ५१	१६ ४७	१५ ४४	१४ ४०	१३ ३६	१२ ३१	११ २८	१० २२	९ १७

धनुरंशाः	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
क्रमज्या	३५६४ ५८	३५७३ १०	३५८० १७	३५८६ १९	३५९१ १४	३५९५ ४	३५९७ ४८	३५९९ २७	३६०० ०
जीवांतरं	८ १२	७ ७	६ १	४ ५६	३ ५०	२ ४४	१ ३९	० ३३	० ०

धनुरंशाः	१	२	३	४	५	६	७	८	९
उत्क्रम- जीवा	० ३३	२ १२	४ ५६	८ ४६	१३ ४२	१९ ४३	२६ ५०	३५ २	४४ १९
अंतर- कोष्टकाः	१ ३९	२ ४४	३ ५०	४ ५६	६ १	७ ७	८ १२	९ १७	१० २३

धनुरंशाः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
उत्क्रम- जीवा	५४ ४२	६६ ९	७८ ४०	९२ १७	१०६ ५७	१२२ ४०	१३९ २६	१५७ ८	१७६ २
अंतर- कोष्टकाः	११ २७	११ ३१	१३ ३७	१४ ४०	१५ ४३	१६ ४६	१७ ४२	१८ ५४	१९ ५६

(५)

धनुरंशाः	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
उत्क्रम- जीवा	१९५ ५८	२१६ ५६	२३८ ५७	२६१ ५८	२८६ ११	३११ १४	३३७ १८	३६४ २०	३९२ २१
अंतर- कोष्टकाः	२० ५८	२२ १	२३ १	२४ ३	२५ ३	२६ ४	२७ २	२८ १	२९ ०

धनुरंशाः	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
उत्क्रम- जीवा	४२१ २१	४५१ २३	४८२ १९	५१४ १२	५४७ २	५८० ४७	६१५ २८	६५१ ३	६८७ ३२
अंतर- कोष्टकाः	३० २	३० ५६	३१ ५३	३२ ५०	३३ ४५	३४ ४१	३५ ३५	३६ २९	३७ २३

धनुरंशाः	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
उत्क्रम- जीवा	७२४ ५५	७६३ १०	८०२ १६	८४२ १४	८८३ ३	९२४ ४१	९६७ ८	१०१० २३	१०५४ २५
अंतर- कोष्टकाः	३८ १५	३९ ६	३९ ५८	४० ४९	४१ ३८	४२ २७	४३ १५	४४ २	४४ ४९

धनुरंशाः	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
उत्क्रम- जीवा	१०९९ १४	११४४ ४८	११९१ ८	१२३८ ११	१२८५ ५८	१३३४ २७	१३८३ ३८	१४३३ २८	१४८३ ५८
अंतर- कोष्टकाः	४५ ३४	४६ २०	४७ ३	४७ ४७	४८ २९	४९ १०	४९ ५१	५० ३०	५१ ९

धनुरंशाः	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
उत्क्रम- जीवा	१५३५ ७	१५८६ ५४	१६३९ १८	१६९२ १७	१७४५ ५२	१८०० ०	१८५४ ४१	१९०९ ५४	१९६५ ३८
अंतर- कोष्टकाः	५१ ४७	५२ २४	५२ ५९	५३ ३५	५४ ८	५४ ४१	५५ १३	५५ ४४	५६ १४

(६)

धनुरंशाः	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
उत्क्रम- जीवा	२०२१ ५२	२०७८ ३४	२१३५ ४५	२१९३ २१	२२५१ २५	२३०९ ५३	२३८८ ४४	२४२७ ५७	२४८७ ३०
अंतर- कोष्टकाः	५६ ४२	५७ ११	५७ ३६	५८ ४	५८ २८	५९ ५१	५९ १३	५९ ३३	५९ ५८

धनुरंशाः	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
उत्क्रम- जीवा	२५४७ २८	२६०७ ४२	२६६८ १५	२७२९ ५	२७९० ११	२८५१ ३१	२९१२ ५	२९७४ ५२	३०३६ ५०
अंतर- कोष्टकाः	६० १४	६० ३३	६० ५०	६१ ६	६१ २०	६१ ३४	६१ ४२	६१ ५८	६२ ९

धनुरंशाः	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
उत्क्रम- जीवा	३०९८ ५९	३१६१ १६	३२२३ ४२	३२८६ १४	३३४८ ५३	३४११ ३५	३४७४ २२	३५३७ १०	३६०० ०
अंतर- कोष्टकाः	६२ १७	६२ २६	६२ ३२	६२ ३९	६२ ४२	६२ ४७	६२ ४८	६२ ५०	० ०

इत्युत्क्रमज्याः सांतराः ॥ अत्रोदाहरणम् । रवेः परमक्रांतिभागाः २३।३५ एषां भुज-
ज्यानयनार्थमेते एव भुजांशाः कल्प्यन्ते । राशित्रयस्य भुज इति संज्ञा । तत्रैको राशि-
त्रिंशदंशाः । एतेषां क्रमेण भुजज्यानयनम् । यथा क्रमज्याकोष्टकेषु त्रयोविंशत्यंशानाम-
धस्तात्प्राप्तं फलं कलाः १४०६।३९ तदंतरं ५७।३६ अनेनांतरेण भुजभागानामधस्ता-
त् कला ३५ गुणिता जाता १९९५।१२६० अधः पथ्या भक्ते लब्धं २१ उपरि क्षिप्यन्ते
जाता विकला २०१६ आसां पथ्या भागे लब्धाः कलाः ३३ विकलाः ३६ पूर्वोक्ते
१४०६।३९ एवं रूपे योज्यन्ते । जाता परमक्रांतिभागानां क्रमेण भुजज्याकलादिका
१४४०।१५ ॥

अथ क्रमेण कोटिज्यानयनं ॥ यथा रवेः परमक्रांतिभागा एव भुजभागाः २३।३५
ते नवतेः शोध्यन्ते शेवा अंशाः ६६।२५ एते कोटिभागा जाताः । ततः क्रमज्याको-
ष्टकेषु पदपट्टिभागानामधः प्राप्तं फलं कला ३२८८।४६ तदधोतरं २५।३ अनेनां-
तरेण कोटिभागानामधः स्थिताः कलाः २५ ताड्यन्ते । जाताः ६२५।७५ अधः पथ्या
भागे लब्धमेकं १ तदुपरि क्षिप्तं जाताविकलाः ६२६ आसां पथ्या ६० भागेलब्धाः

कलाः १० विकलाः २६ एता उपरितनांके क्रमेण क्षिप्यन्ते जाताः कलाः परमक्रांतिः कोटिभागानां कलादिका ज्या ३२९९।१२ ॥

अथोत्क्रमेण भुजज्यानयनम् ॥ यथा पूर्वोक्ता एव भुजभागाः २३।३५ तत उत्क्रम-
ज्याकोटकेषु त्रयोविंशतिभागानां अधः प्राप्तकलाः २८६ विकलाः ११ तदधस्थमंतरं
२५।३ अनेनांकेन भुजभागानामधस्थाः कला ३५ हन्यन्ते जाता ८७५।१०५ अधो-
कस्य पष्ठ्या ६० भागे लब्धः १ उपरितने क्षिप्ते जाता विकलाः ८७६ आसां पष्टि- ६०
भागे लब्धाः कलाः १४ विकलाः ३६ एताः पूर्वोक्ते फलांके २८६ योज्यन्ते जाताः
परमक्रांतिस्तत्क्रमज्याकलादिका ३००।४७ ।

अथोत्क्रमेण कोटिज्यानयनम् ॥ यथा पूर्वोक्ता एव कोटिभागाः ६६।२५ तत उत्क्रम-
ज्याकोटकेषु पट्पष्टिभागानामधस्तात् फलं कला २१३५ विकलाः ४५ तदधोऽंतरं
५७।३६ अनेन कोटिभागानामधस्थाः कलाः २५ गुणिता जाताः १४२५।९०० अध-
स्थांकस्य पष्ठ्या ६० भागे लब्धाः कलाः १५ पूर्वराशौ क्षिप्ता जाता विकलाः १४४०
आसां पष्टि- ६० भागे लब्धाः कलाः २४ एते पूर्वोक्तफलांके २१३५।४५ न्यस्यन्ते
जाताः परमक्रांतिः कोटिभागानां कलादिका उत्क्रमज्या २१५९।४५ एवं सर्वत्र
क्रमोत्क्रमाभ्यां भुजकोटिज्यासाधनम् ॥ ५ ॥

अथ भुजज्याकोटिज्ययोश्चापसाधनम्—

ऊने फलांके भुजकोटिमौर्व्यास्तदूर्ध्वगाश्चापलवाः स्थितांकाः ॥

पष्ठ्या हताश्चांतरकोटभक्ताः क्रमोत्क्रमाभ्यां तदधः कलादि ॥ ६ ॥

पूर्वं भुजज्या कोटिज्या च साधिता तस्याः प्रत्यंशफलज्यांशे पातिते तदूर्ध्वकोटका
अंका धनुरंशा भवन्ति । शेषं च पष्ठ्या ६० गुणितं तत्कोटकाधः स्थितांतरांकेन
विभक्तं धनुरंशानामधस्तान्यस्तं कलादिकं भवति । (एवमंशाद्यं धनुर्भवति)

अत्रोदाहरणम्—पूर्वं क्रमातीता भुजज्या १४४०।१५ अस्या मध्यात्रयोविंशति-
तमकोटकाधः स्थितक्रमज्याकोटकांकाः १४०६।३९ पात्यन्ते । शेषं ३३।३६ पष्टि
जातं २०१६ एतदधः कोटकांतरांकेन ५७।३६ भक्ते लब्धं कलाः ३५ एवं भुजज्यातो
धनुरंशाः २३।३५ संपन्नाः । एवं भुजज्यातः कोटिज्यातश्च क्रमोत्क्रमाभ्यां चाप-
साधनं कार्यम् ॥

अथ राशित्रयस्य परमक्रांतिकोटकाः सांतरा लिख्यन्ते—

अंशाः	१	२	३	४	५	६	७	८	९
क्रांतयः	२४ ०	४८ ०	७१ ५९	९५ ५७	११९ ५४	१४३ ४९	१६७ ४०	१९१ ३०	२१५ १८
अंतरम्	२४ ०	२३ ५९	२३ ५८	२३ ५७	२३ ५५	२३ ५१	२३ ५०	२३ ४८	२३ ४४

(८)

अंशः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
क्रांतयः	२३९ २	२६२ ४२	२८६ १७	३०९ ४८	३३३ १६	३५६ ३७	३७९ ५३	४०३ २	४२६ ५
अंतरम्	२३ ४०	२३ ३५	२३ ३१	२३ २८	२३ २१	२३ १६	२३ ९	२३ ३	२२ ५७

अंशः	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
क्रांतयः	४४९ २	४७१ ५३	४९४ ३६	५१७ ११	५३९ ३६	५६१ ५५	५८४ ४	६०६ ३	६२७ ५४
अंतरम्	२२ ५१	२२ ४३	२२ ३५	२२ २५	२२ १९	२२ ९	२१ ५९	२१ ५१	२१ ३९

अंशः	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
क्रांतयः	६४९ ३३	६७१ ३	६९२ २२	७१३ २८	७३४ २५	७५५ ९	७७५ ४०	७९५ ५९	८१६ ४
अंतरम्	२१ ३०	२१ १९	२१ ६	२० ५७	२० ४४	२० ३१	२० १९	२० ५	१९ ५२

अंशः	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
क्रांतयः	८३५ ५५	८५५ ३९	८७४ ५९	८९४ ६	९१३ १	९३१ ४४	९५० २	९६८ ९	९८६ १
अंतरम्	१९ ४४	१९ २०	१९ ७	१८ ५५	१८ ४३	१८ १८	१८ ७	१७ ५२	१७ ३३

अंशः	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
क्रांतयः	१००३ ३४	१०२० ४८	१०३७ ४९	१०५४ २९	१०७० ५०	१०८६ ५३	११०२ ३८	१११८ २	११३३ ६
अंतरम्	१७ १४	१७ १	१६ ४०	१६ २१	१६ ३	१५ ४५	१५ २४	१५ ४	१४ ४४

अंशः	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
क्रांतयः	११४७ ५०	११६२ १५	११७६ १९	११९० ०	१२०३ २०	१२१६ २०	१२२८ ५७	१२४१ ११	१२५३ १
अंतरम्	१४ २५	१४ ४	१३ ४१	१३ २०	१३ ०	१२ ३७	१२ १४	११ ५०	११ २८

अंशः	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
क्रांतयः	१२६४ २९	१२७५ ३५	१२८६ १०	१२९६ ३४	१३०६ २७	१३१५ ५४	१३२४ ५९	१३३३ ३७	१३४४ ५३
अंतरम्	११ ६	१० ३५	१० २४	९ ५३	९ २७	९ ५	८ ३८	८ १६	७ ४९

अंशः	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
क्रांतयः	१३४९ ४२	१३५७ ५	१३६४ १	१३७० ३२	१३७६ ३५	१३८२ १४	१३८७ २७	१३९२ १४	१३९६ ३२
अंतरम्	७ ३३	६ ५६	६ ३१	६ ३	५ ३९	५ १३	४ ४७	४ १८	३ ५३

अंशः	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
क्रांतयः	१४०० २५	१४०३ ५०	१४०६ ४६	१४०९ १८	१४११ २२	१४१२ ५८	१४१४ ५	१४१४ ४७	१४१५ ०
अंतरम्	३ २५	२ ५६	२ ३२	२ ४	१ ३६	१ ७	० ४२	० १३	० ०

अथ क्रांत्यानयनम्—

लवादधश्चेत्कलिकादिकं स्यादतीतभोग्यांतरताडितं तत् ।

षष्ठ्या हृतं भुक्तफले नियुक्तं यंत्रे स्फुटाः क्रांतिकला भवन्ति ॥ ७ ॥

व्याख्या ॥ लवानां भुजांशानामधस्ताद्यदि कलिकादिकं फलं भवति तदा तदतीतभोग्यांतरांक्रताडितं षष्ठ्या ६० भक्तं भुक्तफले क्षिप्तं च यंत्रे स्फुटाः क्रांति-कला भवन्ति ॥

अत्रोदाहरणम्—भुजांशः १०।३० ततः क्रांतिफलज्याकोष्टकेषु दशानामधःप्राप्तं फलं फलादि २३९।२ तदधोऽंतरं २३।४० अनेनांतरेण पूर्वोक्तास्त्रिंशद्गुणिता जातः यंत्र० २

६९०।१२०० अधः षष्टिभक्ते लब्धं २० उपरि क्षिप्ते जातं ७१०।१२०० आसां
पष्ठ्याभागे लब्धं ११।५० एतद्भुक्तफलेन युक्तं जाता विकलाः २५०।५२ एवं
सर्वत्र । यदि लवानामधः कलिकादिकं न भवति तत्रैवं प्रक्रिया । यथा भुजांशाः ९०
तेषामधः कलिकादिकं नास्ति । ततः क्रांतिफलज्याकोष्टकेषु नवत्यंशानामधः प्राप्तं
फलं कलादि १४१५ एता एव नवतिभागात्मकस्य राशित्रयस्य परमक्रांतिकला
भवन्ति आसामेव कलानां षष्टि ६० भागे लब्धाः परमक्रांत्यंशाः २३।३५ एव-
मन्यत्रापि क्रांतिसाधनं कार्यम् ॥

अथ प्रत्यंशं राशिपङ्क्तस्य स्वाहोरात्रप्रमाणोत्पादनम्—

भुजांशकानां विपरीतमौर्वी मेपप्रमाणेन हता हता च ।

भुजज्यया तु क्रमया ततो यल्लब्धं फलं तच्छकलं दिनस्य ॥ ८ ॥

व्याख्या ॥ भुजभागानां या विपरीतमौर्वी उत्क्रमज्या सा मेपप्रमाणेन गुणिता भुज-
क्रमज्यया भक्ता ततस्तस्माद्यत्फलं तद्दिनस्य शकलं खंडं भवति । अत्रोदाहरणम्—यथा
प्रथमांशभुजलवाः १।०।० एषामुत्क्रमज्या ०।३३ इयं मेपतुलाप्रमाण १९।३८
रूपेण गुणिता जाता ०।६२७।१२५४ अधः षष्टिभागे लब्धं २० शेषं ५४ लब्धांका
२० उपरितनांके ६२७ रूपे योजिताः । ६४७ एतेषामपि षष्टि ६० भागे लब्धं
१० उपरितनशून्यस्थाने स्थाप्यते जाताः क्रमेण कलादयः १०।४७।५४ अतः
अस्याः भुजक्रमज्यया ६२।५० भाजनार्थं (१०) षष्टिगुणिते तन्मध्ये ४७ क्षिप्तं
६४७।५४ एवं भुजक्रमज्यांकेऽपि (६२) षष्टिगुणिते पंचाशन्मिलिते जाताः
३७७० एभिः पूर्वाकस्य भागे लब्धं भागाद्यं ०।१० एतःप्रथमांशस्य ध्रुज्याफलं शक-
लमुच्यते । एवं नवत्यंशान् यावत् ध्रुज्याखंडान्युत्पाद्यानि ॥

अथ नवतेरधिकांशेषु ध्रुज्याखंडोत्पादनम्—

प्रवर्द्धमाने नवतेरथांशे कोटिक्रमज्यांतिमया युता सा ।

तुलाजमानेन हता विभक्ता क्रमज्यया बाहुजया लवादि ॥ ९ ॥

व्याख्या ॥ नवतेरुपरि अशीत्यधिकशतपर्यंतं यद्यंशवृद्धिर्भवति तदाकोटिक्र-
मज्या 'अंतिमज्यासहिता मेपतुलामानेन गुणिता भुजक्रमज्याभक्ता यल्लब्धं फलं
लवादि नवत्यधिकांशानां ध्रुज्याखंडानि भवन्ति ॥

अत्रोदाहरणम्—राश्यादिकेंद्रं ३।१।०।० केंद्रात् भुजानयनं यथा—

आत्रितयादविकल्प्यं त्र्यधिकं केंद्रं विशोधयेत् षड्भ्यः ।

षडधिकमूनं षड्भिर्नवाधिकं शोधयेच्चक्रात् ॥ १० ॥

१ “अंतिमज्यया सहिता” इति ख. ग. पुस्तके । २ “भुजक्रमज्यया भक्ता”
इति ख. ग. पुस्तके ।

व्याख्या ॥ राशित्रयस्य केंद्रमिति संज्ञा । तच्च केंद्रं आत्रितयादविकल्प्यम् । तस्मान्नकिंचित्पात्यमित्यर्थः । तत्र केंद्रमेव भुजः । तत् व्यधिकं सत्पद्भ्यः शोधयेत् । षडधिकं षड्विह्वलं कार्यम् । नवाधिकं केंद्रं चक्राद्द्रादशकाद्विशोधयेत् । सर्वत्र त्रिशो-
पांको भुजः । अत्र व्यधिकं केंद्रमस्तीति षड्भ्यः पूर्वांक्तः केंद्रांकः ३।१।०।० शोधयते
शेषः केंद्रस्य भुजः २।२९।०।० अतः कोटिरानीयते । राशित्रयादस्मिन् भुजे पातिते
कोटिः ०।१।०।० अस्याः क्रमज्या ६२।५० अंत्याज्या (३६००) सहिता ३६६२।५०
मेपतुलामानेनानेन १९।३८ गोमूत्रिकया गुणिता जातो राशिः ६९५७८।९५०।
१३९१५६।१९०० अधःस्थांकस्य १९०० षष्टि ६० भक्ते लब्धं ३१ एतेषां ९५०
मध्ये क्षिप्तं जाताः ९८१ एते १३९१५६ एतन्मध्ये क्षिप्ता जाताः १४०१३७।४०
एषामपि षष्टिभागे लब्धाः २३३५ शेषं ३७।४० लब्धा उपर्युक्ते ६९५७८ क्षिप्ता
जाताः ७१९१३।३७।४० एषां भुजभागानां ८९ क्रमज्या ३५९९।२७ भागे लब्धं
एकनवत्यंशानां द्युज्याखंडफलं लवाद्यं २०।०।५ ॥

एषां द्युज्याफलानामुपयोगमाह—

इदं भचक्रार्धभवांशकानां द्युज्याफलं स्पष्टतरं यदुक्तम् ।

अक्षांशकेभ्यः सुधिया तदर्धं केंद्रे तथा व्यासविधौ विधेयम् ११

व्याख्या ॥ भचक्रार्धलवानामशीत्यधिकशतभागानां स्पष्टतरं द्युज्याफलमुक्तम् ।
अक्षांशकेभ्यः केंद्रव्यासोत्पादनार्थं सुधिया द्युज्याफलस्यार्धं करणीयम् । एतद्भा-
गाद्यं द्युज्याफलं सौम्यध्रुवादेकांशतः प्रत्यंशं याम्यध्रुवाभिमुखं अशीत्यधिकशतभाग-
पर्यंतं ज्ञातव्यम् । एतदुन्नतवलयोत्पादने दर्शयिष्यते ॥

अथ प्रत्यंशं राशिपङ्क्तस्य द्युज्याफलकोटिकाः सांतरा लिख्यन्ते—

अंशाः	१	२	३	४	५	६	७	८	९
द्युज्या- फलं	० १०	० २०	० ३१	० ४२	० ५२	१ २	१ १२	१ २२	१ ३३
फलांतरं	० १०	० १०	० ११	० १०	० १०	० १०	० १०	० १०	० १०

अंशाः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
द्युज्या- फलं	१ ४३	१ ५४	२ ४	२ १४	२ २५	२ ३५	२ ४६	२ ५६	३ ७
फलांतरं	० ११	० १०	० १०	० ११	० ११	० ११	० १०	० ११	० १०

(१२)

अंशः	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
द्युज्या- फलं	३ १७	३ २८	३ ३८	३ ४९	४ ०	४ १०	४ २१	४ ३३	४ ४३
फलांतरं	० ११	० १०	० ११	० ११	० १०	० ११	० ११	० ११	० ११

अंशः	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
द्युज्या- फलं	४ ५४	५ ५	५ १६	५ २७	५ ३८	५ ४९	६ ०	६ १२	६ २३
फलांतरं	० ११	० ११	० ११	० ११	० ११	० ११	० १२	० ११	० ११

अंशः	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
द्युज्या- फलं	६ ३४	६ ४६	६ ५७	७ ९	७ २१	७ ३३	७ ४४	७ ५६	८ ८
फलांतरं	० १२	० ११	० १२	० १२	० १२	० ११	० १२	० १२	० १२

अंशः	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
द्युज्या- फलं	८ २०	८ ३२	८ ४४	८ ५७	९ १०	९ २२	९ ३५	९ ४८	१० १
फलांतरं	० १२	० १२	० १३	० १३	० १२	० १३	० १३	० १३	० १३

अंशः	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
द्युज्या- फलं	१० १४	१० २७	१० ४०	१० ५३	११ ६	११ २०	११ ३४	११ ४८	१२ २
फलांतरं	० १३	० १३	० १३	० १३	० १४	० १४	० १४	० १४	० १४

(१३)

अंशः	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
द्युज्या- फलं	१२ १६	१२ ३१	१२ ४६	१३ १	१३ १६	१३ ३१	१३ ४६	१४ १	१४ १६
फलांतरं	० १४	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १६

अंशः	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
द्युज्या- फलं	१४ ३२	१४ ४८	१५ ४	१५ २१	१५ ३८	१५ ५५	१६ १२	१६ २९	१६ ४६
फलांतरं	० १६	० १६	० १७	० १७	० १७	० १७	० १७	० १७	० १८

अंशः	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
द्युज्या- फलं	१७ ४	१७ २२	१७ ४१	१८ ०	१८ १९	१८ ३९	१८ ५९	१९ १९	१९ ३९
फलांतरं	० १८	० १९	० १९	० १९	० २०	० २०	० २०	० २०	० २१

अंशः	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९
द्युज्या- फलं	२० ०	२० २१	२० ४२	२१ ४	२१ २६	२१ ४९	२२ १२	२२ ३५	२३ ०
फलांतरं	० २१	० २१	० २२	० २२	० २३	० २३	० २३	० २४	० २५

अंशः	१००	१०१	१०२	१०३	१०४	१०५	१०६	१०७	१०८
द्युज्या- फलं	२३ २५	२३ ५०	२४ १६	२४ ४३	२५ १०	२५ ३७	२६ ५	२६ ३४	२७ ३
फलांतरं	० २५	० २६	० २७	० २७	० २७	० २८	० २९	० २९	० २९

अंशः	१०९	११०	१११	११२	११३	११४	११५	११६	११७
द्युज्या- फलं	२७ ३३	२८ ३	२८ ३४	२९ ७	२९ ४१	३० १५	३० ५०	३१ २७	३२ ४
फलांतरं	० ३०	० ३१	० ३३	० ३४	० ३४	० ३५	० ३७	० ३७	० ३८

अंशः	११८	११९	१२०	१२१	१२२	१२३	१२४	१२५	१२६
द्युज्या- फलं	३२ ४२	३३ २१	३४ २	३४ ४४	३५ २७	३६ ११	३६ ५७	३७ ४५	३८ ३४
फलांतरं	० ३९	० ४०	० ४२	० ४३	० ४४	० ४६	० ४८	० ४९	० ५१

अंशः	१२७	१२८	१२९	१३०	१३१	१३२	१३३	१३४	१३५
द्युज्या- फलं	३९ २५	४० १७	४१ ११	४२ ८	४३ ५	४४ ८	४५ १२	४६ १८	४७ २६
फलांतरं	० ५२	० ५४	० ५७	० ५७	१ ३	१ ४	१ ६	१ ८	१ १२

अंशः	१३६	१३७	१३८	१३९	१४०	१४१	१४२	१४३	१४४
द्युज्या- फलं	४८ ३८	४९ ५३	५१ ११	५२ ३३	५३ ५९	५५ २८	५७ २	५८ ४४	६० २८
फलांतरं	१ १५	१ १८	१ २२	१ २६	१ २९	१ ३४	१ ४२	१ ४४	१ ५१

अंशः	१४५	१४६	१४७	१४८	१४९	१५०	१५१	१५२	१५३
द्युज्या- फलं	६२ १९	६४ १७	६६ २०	६८ ३२	७० ५१	७३ २०	७५ ५९	७८ ४९	८१ ५१
फलांतरं	१ ५८	२ ३	२ १२	२ १९	२ २९	२ ३९	२ ५०	३ २	३ १६

अंशः	१५४	१५५	१५६	१५७	१५८	१५९	१६०	१६१	१६२
द्युज्या- फलं	८५ ७	८८ ३८	९२ २७	९६ ३५	१०१ ६	१०५ ५७	१११ २७	११७ २६	१२४ ४
फलांतरं	३ ३१	३ ४९	४ ८	४ ३१	४ ५१	५ ३०	५ ५९	६ ३८	७ २५

अंशः	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१
द्युज्या- फलं	१३१ २९	१३९ ५०	१४९ १५	१६० २	१७२ २८	१८६ ५८	२०४ ३	२२४ ४०	२४९ ४२
फलांतरं	८ २१	९ २५	१० ४७	१२ २६	१४ ३०	१७ ५	२० ३७	२५ २	३१ १९

अंशः	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
द्युज्या- फलं	२८१ १	३२१ २९	३७२ २	४५० २	५६२ ३१	७५० २९	११२५ ५	२२५० ४	० ०
फलांतरं	४० २८	५० ३३	७८ ०	११२ २९	१८७ ५८	३७४ ३६	११२४ ५९	० ४	० ०

अथ द्युज्याफलानयनम्—

भवेद्वाधः कलिकादिकं यत्तत् खंडयोरंतरसंगुणं स्यात् ।

पष्ट्या हृतं भुक्तफले निविष्टं भवत्यहर्ज्याशकलानि सम्यक् ॥१२॥

व्याख्या ॥ लवानामधस्ताद्यदि कलिकादिकं भवति तदा भुक्तभोग्यखंडयोर्द्वयोर्द्वयो रंतरकेन कृतगुणं पष्ट्या हृतं लब्धं फलं भुक्तफले निक्षिप्तं द्युज्याशकलानि भवन्ति ॥

अत्रोदाहरणम् । कल्पनया लवः १ तदधः कलात्रिंशत् ३० ततोद्युज्याकोष्ठकेषु प्रथमांशधः प्राप्तं फलं द्युज्याफलं ०।१० तदधोऽंतरं ०।१० अनेनांतरेणाधःस्थाः कलाः ३० गुणिताजाताः ३०० आसां पष्टिभागे लब्धं ५ उपरि शून्यस्थाने क्षिप्तं लब्धाः पंचैवकलाः स्थितास्ताः भुक्तफल १० मध्ये क्षिप्ताजाताः पंचदश १५ एतत्सार्धांशस्य द्युज्याफलं ०।१५ एवमन्यत्रापि कार्यम् ॥

अथ सौम्ययंत्रे इष्टाक्षांशानामुन्नतवलयकेंद्रव्यासार्धप्रमाणानयनम्—

पलैर्विहीना गगनाष्टचंद्राः १८० शेषास्तथाक्षाः पृथगेव धार्याः ।

शेषाक्षयोर्वासरखंडकेभ्यो द्युज्याफलं वै परिसाधनीयम् ॥ १३ ॥

तदक्षसंज्ञेन फलेन हीनं युक्तं च शेषाक्षफलं विधाय ॥

अर्धं विधेयं च ततः क्रमेण केंद्रं भवेद् व्यासयुतं कुजाख्ये ॥१४॥

शेषे तथाक्षे च यथेप्सितांशाः शोध्यास्ततः पूर्ववदुक्तरीत्या ।

कार्याणि केंद्राणि सविस्तराणि कुजाख्यवृत्तात्पुरतः स्फुटानि १५

एषां व्याख्या ॥ पलशब्देनाक्षांशा उच्यन्ते ॥ पलैः स्वस्वदेशाक्षांशैर्गगनाष्टरूपा अशीत्यधिकशतांशा १८० हीनाः कर्तव्याः । शेषांशाः अक्षांशाश्च पृथग्धार्याः । ततोऽक्षशेषाक्षांशयोर्द्युज्याखंडकेभ्यः पूर्ववद्युज्याफलमानीयाक्षांशादागतफलेनाक्ष-
शेषफलं द्विःस्थमेकत्र हीनमपरत्र युतं च कृत्वा द्वयमप्यर्धितं सत् क्रमेण केंद्रव्यासौ भुजवृत्तस्य भवतः । तदत्राक्षशेषे वाक्षे एकादिपट्टपर्यन्तेषु दृष्टोन्नतांशेषु पातितेषु अक्षशेषादक्षाच्च पूर्वोक्तरीत्यैव तावतामुन्नतांशानां भुजाग्रस्थितानां केंद्रव्यासानयनं कार्यम् ॥ अत्रोदाहरणम्—

यथा श्रीमद्योगिनीपुरे याम्याक्षांशाः २८।३९ एते अशीत्यधिकशत १८० मध्यात्पात्यन्ते शेषांशाः १५।१२।१ एभ्यो द्युज्याफलमानीयते । यथा राशिषट्कस्य स्वाहोरात्रप्रमाणफलज्याकोष्टकेषु एकपंचाशदधिकशताधः प्राप्तं द्युज्याफलं ७५।५९ तदधोऽतरं २।५० अनेनांतरेणांशाधःस्थिताः कला २१ गुण्यन्ते जाताः ४२।१०।५० । अधस्तनांकस्य षष्टि ६० भागे लब्धाः १७ एते उपरितनांके ४२ योज्यन्ते जाताः ५९ एते द्युज्याफलांक ७५।५९ मध्ये योज्यन्ते जातमक्षशेषफलं भागाद्यं ७६।५८ अनयैव रीत्या अक्षांशेभ्यः २८।३९ द्युज्याफलं प्रसाध्यम् । तदिदमक्षांशफलं भागा-
द्यं ५।१ तदनु पूर्वानीतं शेषांशफलं स्थानद्वये संस्थाप्याक्षांशफलमेकत्र पातयित्वा-
न्यत्र योजयित्वा चावशिष्टांशोऽर्धोऽकृते क्रमेण भुजवृत्तस्य केंद्रं ३५।५८।३० व्यास-
श्च ४०।५९।३० स्याताम् ॥

अथ भुजवृत्तादग्रेतनानामुन्नतांशानां केंद्रव्यासानयनम् । पूर्वोक्तादक्षशेषात् । १५।१२।१ षडुन्नतांशाः पात्यन्ते जाताः शेषांशाः १४।५।२१ तथाक्षांशेभ्योऽपि २८।३९ षट् पात्यन्ते जाता अक्षांशाः २२।३९ ततः पूर्वोक्तरीत्या षडुन्नतांशानां केंद्रं २९।३२ व्यासः ३३।२८ एवं क्रियमाणे चतुर्विंशत्युन्नतांशानां पातनाच्छेषांशाः १२७।२१ अक्षांशाः ४।३९ एभ्यः पूर्वसाधितरीत्या साधितं केंद्रं १९।३५ व्यासः २०।२४ ॥

यत्राल्पत्वादक्षांशेभ्य उन्नतांशा न पतन्ति तत्र युक्तिमाह—

स्युरक्षतश्चेदधिकोन्नतांशास्तेभ्योऽक्षपाते विहिते तथैव ।

द्युज्याफलेन द्वयतः प्रसिद्धे युक्तोन्नितं शेषभवेक्षजातम् ॥ १६ ॥

अर्धोऽकृतं केंद्रमिहेति तद्व्यासोऽपि तस्मात्पुरतोऽशकानाम् ।

शेषे तथाक्षे च वियोगयोगात्तथैव केंद्राणि सविस्तराणि ॥ १७ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ यत्राक्षांशेभ्य उन्नतांशा न पतन्ति तत्र शेषांशेभ्य उन्नतांशान् पातयित्वा उन्नतांशेभ्योऽक्षांशाः पात्याः । ततः प्राग्वद्द्वयोर्द्युज्याफले समानीय ते द्विःस्थ, शेषांशद्युज्याफले अक्षांशद्युज्याफले, च क्रमाद्युक्ते ऋणिते च पश्चादधीकृते,

तावतामुन्नतांशानां क्रमेण केंद्रव्यासौ भवतः ॥ ऊर्ध्वमीप्सितांशानां शेषांशेभ्यः पाते अक्षांशेषु योगे द्युज्याफलादिप्रक्रियायां कृतायां क्रमेण नवत्युन्नतांशानां केंद्राणि व्यासाश्च भवन्ति ॥

अत्रोदाहरणम् ॥ यथा पूर्वोक्ताः शेषांशाः १२७।२१ अक्षांशाश्च ४।३९* प(६)दुन्नतांशानां बहुत्वादक्षांशेभ्यो न पतंतीत्यक्षांशास्तेभ्य एव पात्यंते शेषा १।२१ एतेष्वक्षांशा एवातो द्युज्याफलं यथा । शेषानां द्युज्याफलं ३४।५९ अक्षांशद्युज्याफलं ०।१३ ततो द्विःस्थे शेषद्युज्याफलेऽक्षद्युज्याफलेन युक्ते वियुक्ते अर्धोऽकृते च त्रिंशदुन्नतांशानां केंद्रं १७।३६ व्यासः १७।२३ ततः परमीप्सितांशान् शेषांशेभ्यो विशोध्य अक्षांशेषु क्षिप्त्वा च पूर्वोक्तद्युज्याफलादिप्रक्रियाया नवत्युन्नतांशपर्यंतं केंद्रव्यासा साध्यन्ते ॥

अथ याम्ययंत्रे इष्टाक्षांशानामुन्नतवलयकेंद्रव्यासानयनम्—

यंत्रेऽपि सौम्ये यमदिग्गतेऽपि कुजाख्यवृत्तं भवतीह तुल्यम् ।
अत्रापि सौम्योदितयैव रीत्या कार्यं विशेषः पुनरेव शेषः ॥१८॥
शेषे तथाक्षे च समीहितांशाः क्षेप्याभचक्रार्द्धमुपैति यावत् ।
भाद्धाधिकं यत्र हि चाक्षशेषं तच्छोधितं शून्यरसानलेभ्यः १९
अक्षांशकात् प्राप्तफलेन युक्तं हीनं तदूर्ध्वं भवति द्वयं तत् ।
अतोऽक्षशेषे पतिते भचक्राच्छेषे तथाक्षे च यथेष्टभागान् ॥२०॥
निष्काश्य दत्त्वा च कृते तथैव सर्वाणि केंद्राणि सविस्तराणि ।
सौम्यानि याम्यानि च मिश्रयंत्रे निवेशनीयानि यथोदितानि २१

व्याख्या ॥ सौम्ये याम्ये च यंत्रेऽक्षांशेभ्यो भुजवृत्तानयनं तुल्यमेव । ततोऽत्रापि याम्ययंत्रे सौम्ययंत्रोक्तयैव प्रक्रियाया भुजवृत्तस्य केंद्रव्यासौ साध्यौ ॥ अग्रतः केंद्रव्यासानयने सौम्ययंत्रादयं विशेषः । कोऽयमित्याह । शेषांशेऽक्षांशे च एकादिपदपर्यन्ता इष्टोन्नतांशा भचक्रार्धमशीत्यधिकशतांशान् यावत्क्रमेण योजनीयाः । ततो द्युज्याफलाद्यानयनं सौम्ययंत्रवत् ॥ भचक्रार्द्धं पुनः शून्यरसानलेभ्यः ३६० अक्षशेषे विशोधिते प्राग्वत् द्युज्याफले साधिते द्विःस्थे शेषफलेऽक्षफलेन युक्ते वियुक्तेऽर्द्धोऽकृते च तावतामुन्नतांशानां केंद्रव्यासौ स्याताम् । तदनु शून्यरसानलेभ्यः ३६० प्राक् शोधितेऽक्षशेषे इष्टोन्नतांशान् पातयित्वाऽक्षांशे तान् योजयित्वा च शेषे तथैव कृते नवत्यंशपर्यंतं सर्वे केंद्रव्यासा भवेयुः । एतानि सौम्यानि याम्यानि सव्यासानि केंद्राणि सौम्ययाम्यात्मके मिश्रयंत्रे बुद्ध्यास्थाप्यानि ॥

अत्रोदाहरणम् ॥ अक्षांशाः २८।३९ एभ्यः प्राग्वत्साधितं भुजवृत्तस्य केंद्रं

* अत्र ग. पुस्तके “ शेषांशेभ्यः १२७।२१ षट् ६ उन्नतांशाः पात्यंते जाताः १२१।२१ इत्यधिकम् ।

यंत्र० ३

३५५८।३० व्यासः ४०।५९।३० ततोऽक्षशेषेऽक्षे च १५१।२१।२८।३९ षड्-
 ज्ञतांशा योज्यन्ते । जाताःशेषांशाः १५७।२१ अक्षांशाः ३४।३९ एभ्यः प्राग्वत्
 षड्ज्ञतांशानां केंद्रं ४६।१ व्यासः ५२।९ एवं भचक्रार्द्धं यावत्केंद्रव्यासाः साध्याः ।
 एवं क्रियमाणे च भचक्रादूर्ध्वं शेषांशाः १८१।२१ अक्षांशाः ५८।३९ अत्र भार्द्धा-
 धिकत्वात् शेषांशाः १८१।२१ भचक्रमध्यात् ३६० शोध्यन्ते जाताः १७८।३९
 एते शेषांशाः ॥ उभयोः प्राग्वत् द्युज्याफले साधिते शेषफले द्विःस्थानस्येऽक्षफ-
 लेन एकत्र युक्तेऽन्यत्र वियुक्ते चार्द्धीकृते जातं त्रिंशदुज्ञतांशानां केंद्रं ९३३।४०
 व्यासः ९२२।३९ ॥

अथाक्षशेषेऽक्षे च षड्ज्ञतांशाः कृष्यन्ते क्षिप्यन्ते च जाताः शेषांशाः १७२।३९
 अक्षांशाः ६४।३९ उभयोः प्राग्वत् षड्त्रिंश ३६ दुज्ञतांशानां केंद्रं १५९।५ व्यासः
 १४७।२७ अनयैव रीत्या नवत्यंशपर्यन्तं केंद्रव्यासाः संपादनीयाः ॥

अथ निरक्षालंकाप्रदेशात् मेरुपर्वतपर्यन्तं पूर्वापरदिग्व्यापिनः सप्त ७ विभागाः
 तदंतर्वर्तिनां नगराणां अक्षांशज्ञानार्थमाद्यैः कल्पिताः संति । तेषां यवनभाषया
 इकलेमेति संज्ञा कृता ॥ शनिगुरुभौमरविशुक्रबुधसोमाः क्रमात्स्वामिनश्च । एवं निर-
 क्षलंकाप्रदेशात्प्रतिभागमक्षांशास्त्रयोदशनवलिसाभिर्न्यूनाः १२।५१ । मध्यरेखातः
 पूर्वापरभागस्था भवन्ति । एवं यंत्रांशास्त्रयोदश १३, पङ्क्तिशक्तिः २६, एकोनचत्वा-
 रिंशत् ३९, द्विपंचाशत् ५२, पंचपष्टिः ६५, अष्टसप्ततिः ७८, नवति ९०, पर्यन्ताः ।
 अनेनैव क्रमेण सप्तभागाः स्युः । परं द्विपंचाशदक्षांशान् यावन्मनुष्याणां निवासः ।
 तदग्रतः पट्पष्ट्यंशपर्यन्तं शीतबाहुल्यादंधकाराच्च मनुष्याणामल्प एव संचारः ।
 तत्परतः किंनरगंधर्वविद्याधरसिद्धानां प्रचारा देवभूमयः ।

अथ चतुर्विभागांतर्वर्तिनां नगराणां सुखावबोधार्थमक्षांशाः प्रदर्श्यन्ते ॥ तद्यथा ॥
 लंकायामक्षांशाः ०।०, आदने ११, तिलंगे १८, अनागून्धां १८।१०, गंगासागरे
 १८।२०, सहाबासे १८।३०, देवगिरौ २०।३४, त्र्यंबके संजानदमनव्यसारि-
 कायां २१, मक्का २१।२० श्रीभृगुकच्छ, नंदभद्रव, वटपत्र, स्तंभतीर्थ, धवलके
 २२, अंशावल्यां २३, सोमनाथपत्तने मांगल्यपुरे २२।१५, रैवतकाचले (द्वार-
 कायां, नवपत्तने) २२।३१, उज्जयिन्यां २३।३०, धारायां २३।३०, अणहिल-
 पुरपत्तने २४, नलपुरे २५, अजमेरौ २६, नागपुरे २६, वाराणस्यां २६।१५,
 लक्षणावल्यां २६।२०, कडानगरे २६।२९ कान्यकुब्जे २६।३५ माणिकपुरे २६।४९,
 तीर (वीर) भुक्तौ २७, जाजनगरे २७, उद्दीसास्थाने २७।५, अयोध्यायां
 २७।२२ गोपालगिरौ २७।२९ बुंध्यां २७।३२, गोपीमंडले २७।४५, कोलजलाल्यां
 २८।४, कपिलायां २८।१०, शिवस्थाने २८।१५, उच्चनगरे २८।२०, वडनगरे
 २८।२८, दिल्लीयां योगिनीपुरे २८।३९ रोहितके २८।४५, मेहार (मारहटे)
 २९।२०, मूलताने २९।४०, हास्यां २९।४५, श्रीपीरोजनृपवासितर्हिंसारपि-

रोजावादे २९।४८, सरस्वतीपत्तने २९।५०, बाणे (स्थाने) शरकुलक्षेत्रे ३०।१०, कपिस्थले, जालंधरे, पुनामासीमाणिके ३०।३०, नेपालपुरे ३१, लाहोलवोधौरे ३१।५०, बदपसान ३६।२२, दार्भंगा ३६।३०, पोसंज ३६।४०, बलष ३६।४०, नयसापुर ३७।१०, काश्मीर ३७।२०, तिरमिदि ३७।३५, वावरद ३७।४०, चीगानि ३७।५०, कलुआर ३९, समरकंद ४०, खुआरग्राम (खुराशान) ४२।२०, कासगर ४४, बुलगार ३९, (बुजगार) ४९, एतावत्पर्यंत निवासभूमिः । तथा कार्ये सति एभ्योऽक्षा विलोक्याः ।

अथ गणकानां हिताय कियतामप्यक्षांशानां सौम्ययाम्याः केंद्रव्यासाः सांतराः । परमदिनविपुवच्छायातत्कर्णसहिताः प्रदर्श्यते । (यथा नवीनयाम्यसौम्यमिश्रयंत्र-करणत्वं मायाति) ॥

तिलंगे	१	उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	सौ. कें.	सौ. व्या.	अंतरम्
अक्षांशः१८	०	१८	१६२	६०।२९	६३।३६	३।७	
परमदिन०	६	१२	१५६	४५।१२	४७।१७	३।४	
३२।४४	१२	६	१५०	३६।९	३७।२१	१।२	
विपुवती	१८	०	१४४	३०।१४	३०।१४	०।०	
३।६	२४	६	१३८	२६।७	२५।५	१।२	
कर्णः	३०	१२	१३२	२३।६	२१।२	२।४	
१८।३८	३६	१८	१२६	२०।५१	१७।४४	४।१४	
	४२	२४	१२०	१९।६	१४।५	१।५४	
	४८	३०	११४	१७।४६	१२।३०	५।१६	
	५४	३६	१०८	१६।४३	१०।२०	६।२३	
	६०	४२	१०२	१५।५५	८।२२	७।३३	
	६६	४८	९६	१५।१७	६।३३	८।४४	
	७२	५४	९०	१४।५०	४।४९	१०।१	
	७८	६०	८४	१४।३१	३।११	११।२०	
	८४	६६	७८	१४।२१	१।४।५६	१४।२१	
	९००	७२	७२	१४।१६	०।०	१४।२६	

तपोवन थि.
तारीज.....

श्रृंगकादिवृ अक्षांशाः २१ दिन ३३ । ३४ विपुल ३६ कर्णः १२५

उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	सौ. के.	सौ. व्या.	अंतरम्
०	२१	१५९	५११२	५४५४	३४२
६	१५	१५४	३९३८	४२१४	२३६
१२	९	१४७	३२२४	३३५७	१३३
१८	३	१४२	२७२९	२८१०	०३१
२४	३	१३५	२३५९	२३२९	०३५
३०	९	१२९	२११२	१९४९	०३३
३६	१५	१२३	१९२४	१६४८	२३६
४२	२१	११७	१७५१	१४२३	३३८
४८	२७	१११	१६३९	११५६	४४३
५४	३३	१०५	१५४३	९५४	५४९
६०	३९	९९	१४५८	८१२	६५७
६६	४५	९३	१४२५	६१९	८८
७२	५१	८७	१४११	४३९	९२२
७८	५७	८१	१३४३	३१७	१०४०
८४	६३	७५	१३३३	१३१	१३२
९०	६९	६९	१३३१	०१०	१३३१

उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	या. के.	या. व्या.	अंतरम्
०	१८	१६२	६०२९	६३३६	३७
६	२४	१६८	९१२४	९५३४	४१०
१२	३०	१७४	१८३२२	१८८३९	५१६
१८	३६	१८०	०१०	६२३	६२३
२४	४२	१७४	१८९४७	१८२१४	७३२
३०	४८	१६८	९७५१	८९७	८४४
३६	५४	१६२	६७३	५७२	१०१
४२	६०	१५६	५१५४	४०३४	११२०
४८	६६	१५०	४३३	३०५४	१२४६
५४	७२	१४४	३७२२	२३६	१४१६
६०	७८	१३८	३३२३	१७३८	१५५५
६६	८४	१३२	३०५४	१३१३	१७४१
७२	९०	१२६	२९६	९२८	१९३८
७८	९६	१२०	२७५६	६७	२१४९
८४	१०२	११४	२७१६	३१०	२४१६
९०	१०८	१०८	२७३	०१०	२७३

॥ अणहिल्लपत्तनेऽक्षांशाः २४ ॥

परदि० ३३४८ विपुवती ५२० कर्णः ।

उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	सौ. के.	सौ. व्या.	अंतरम्
०	२४	१५६	४४५९	४८१९	४१०
६	१८	१५०	३५७	३८१४	३७
१२	१२	१४४	२९१२	३११६	२४
१८	६	१३८	२५५	२७७	१२
२४	०	१३२	२२४	२२४	००
३०	६	१२६	१९४८	१८४८	१२
३६	१२	१२०	२८३	१५५९	२४
४२	१८	११४	१६४१	१३३४	३७
४८	२४	१०८	१५४७	११२७	४१०
५४	३०	१०२	१४४७	९३०	५१७
६०	३६	९६	१४६	७४३	६२३
६६	४२	९०	१३३६	६३	७३६
७२	४८	८४	१३१३	४२९	८४४
७८	५४	७८	१२५८	२५७	१०१
८४	६०	७२	१२४८	१२८	११२०
९०	६६	६६	१२४६	००	१२४६

उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	या. के.	या. व्या.	अंतरम्
०	२१	१५९	५२२	५४४०	३३८
६	२७	१६५	७२१६	७६५९	४४३
१२	३३	१७१	१२१५७	१२७४६	५५९
१८	३९	१७७	१७१४६	१७८४३	६५७
२४	४५	१७७	३८९१९	३७१११	८१८
३०	५१	१७१	१२९३२	१२०१०	९२२
३६	५७	१६५	७९५८	६९११८	१०४०
४२	६३	१५९	५९२	४६२९	१२३
४८	६९	१५३	४७४१	३४२०	१३३
५४	७५	१४७	४०४२	२५३८	१५४
६०	८१	१४१	३६७	१९२१	१६४६
६६	८७	१३५	३२१३	१४३४	१८१९
७२	९३	१२९	३०५७	१०१५	२०४२
७८	९९	१२३	२९३६	६३६	२३५
८४	१०५	११७	२८५१	३१४	२५३७
९०	१११	०	२८३४	००	२८३४

॥ तीरभुके अक्षांशः २७ परमदि० ३४।१०।५४ विषुव. ५।५ कर्णः १३।२

उन्नतां०	अक्षांशः	दीपांशः	सौ. कं.	सौ. व्या.	अंतरम्
०	२७	१५३	३८।३४	४३।१७	४।४३
६	२१	१४७	३१।२	३४।५९	३।३८
१२	१५	१४१	२७।१३	२९।४९	२।२६
१८	९	१३५	२२।५७	२४।३०	१।३३
२४	३	१२९	२०।२०	२०।५१	०।३१
३०	३	१२३	१८।२१	१७।५०	०।३१
३६	९	११७	१६।४९	१५।१६	१।३३
४२	१५	१११	१५।१५	१२।५९	२।२६
४८	२१	१०५	१४।३८	११।०	३।३८
५४	२७	९९	१३।५२	९।९	४।४३
६०	३३	९३	१३।१६	७।२७	५।४९
६६	३९	८७	१२।४८	५।५१	६।५७
७२	४५	८१	१२।२७	४।१९	८।८
७८	५१	७५	१२।१३	२।५१	९।२२
८४	५७	६९	१२।६	१।२६	१०।१४
९०	६३	६३	१२।२	०।०	१२।२

उन्नतां०	अक्षांशः	दीपांशः	या. कं.	या. व्या.	अंतरम्
०	२४	१५६	४४।९	४८।१९	४।१०
६	३०	१६२	५९।२४	६४।४१	५।१६
१२	३६	१६८	९०।१८	९६।४१	६।२३
१८	४२	१७४	१८२।१४	१८९।४७	७।३३
२४	४८	१८०	०।०	८।४४	८।४४
३०	५४	१७४	१९।११	१८।११	१।०।०
३६	६०	१६८	९९।९	८७।४९	१।१।२०
४२	६६	१६२	६८।२५	५५।३९	१।२।४६
४८	७२	१५६	५३।२२	३९।६	१।४।१६
५४	७८	१५०	४४।३८	२८।३३	१।५।५५
६०	८४	१४४	३९।५	२१।२४	१।७।४६
६६	९०	१३८	३५।२५	१५।४३	१।९।३९
७२	९६	१३२	३२।५९	११।१०	२।१।४९
७८	१०२	१२६	३१।२५	७।९	२।४।१६
८४	१०८	१२०	३०।३५	३।३०	२।७।३
९०	११४	११४	३०।१५	०।०	३।०।१५

दिल्ल्यामक्षांशाः २८।३९ प. दि. ३४।३४ विषु. ६।३३ कर्णः १३।४१

उन्नतां०	अक्षांशाः	क्षेपांशाः	सौ. के.	सौ. व्या.	अंतरम्
०	२८।३९	१५।२१	३५।५९	४१।०	५।१
६	२२।३९	१४।२१	२९।३२	३३।२८	३।५६
१२	१६।३९	१३।२१	२५।६	२७।५८	२।५२
१८	१०।३९	१३।२१	२१।२३	२३।१३	१।५०
२४	४।३९	१२।२१	१९।२७	२०।१६	०।४९
३०	१।२१	१२।२१	१७।३६	१७।२३	०।१३
३६	७।२१	११।२१	१६।१८	१४।५२	०।१०
४२	१३।२१	१०।२१	१५।११	१२।४३	२।१८
४८	१९।२१	१०।२१	१४।७	१०।४८	३।२१
५४	२५।२१	९।२१	१३।२३	८।५८	४।२५
६०	३१।२१	९।२१	१४।४९	७।१८	५।३१
६६	३७।२१	८।२१	१२।२३	५।४५	६।३८
७२	४३।२१	७।२१	१२।३	४।१५	७।४८
७८	४९।२१	७।२१	११।५१	२।४९	९।२
८४	५५।२१	६।२१	११।४३	१।२४	१०।१९
९०	६१।२१	६।२१	११।३९	०।०	११।३९

उन्नतां०	अक्षांशाः	क्षेपांशाः	या. के.	या. व्या.	अंतरम्
०	२७	१५३	३८।३४	४३।१७	४।४३
६	३३	१५९	५०।६	५५।५५	५।९
१२	३९	१६५	७१।९	७८।६	६।५७
१८	४५	१७१	१२०।४७	१२८।५५	८।८
२४	५१	१७७	३७०।३४	३७९।५६	९।२२
३०	५७	१७७	३८०।३५	३६९।५५	१०।४०
३६	६३	१७१	१३०।५२	११८।५०	१।२२
४२	६९	१६५	८१।२३	६६।५२	१३।३१
४८	७५	१५९	६०।३३	४५।२९	१।५५
५४	८१	१५३	४९।१९	३३।३३	१।६।४६
६०	८७	१४७	४२।३०	२३।५१	१।८।३९
६६	९३	१४१	३८।५	१७।२३	२०।४२
७२	९९	१३५	३५।३३	१२।३	२३।०
७८	१०५	१२९	३३।२४	७।४७	२५।३७
८४	१११	१२३	३२।२३	३।४९	२८।२४
९०	११७	११७	३२।४	०।०	३२।४

नेपालपुरेऽक्षांशाः ३१ प. दि. ३५६ त्रिपु. ७१२ कर्णः १४१०

उन्नतां०	अक्षां०	क्षेपांशाः	सौ.कं.	सौ.व्या.	अंतरम्
०	३१	१४९	३२।४२	३८।९	५।२७
६	२५	१४३	२७।१२	३१।३३	४।३१
१२	१९	१३७	२३।१८	२६।२५	३।१७
१८	१३	१३१	२०।५६	२२।४०	२।१४
२४	७	१२५	१८।१७	१९।२९	१।२२
३०	१	११९	१६।३६	१६।४६	०।१०
३६	५	११३	१५।१७	१४।२५	०।५२
४२	११	१०७	१४।१४	१२।२०	१।५४
४८	१७	१०१	१५।२३	१०।२७	२।५६
५४	२३	९५	१२।४३	८।४३	४।०
६०	२९	८९	१२।१२	७।७	५।१
६६	३५	८३	११।४७	५।३५	६।१२
७२	४१	७७	११।३०	४।८	७।२१
७८	४७	७१	११।१७	२।४५	८।३२
८४	५३	६५	११।१०	०।२२	९।४८
९०	५९	५९	११।६	०।०	११।६

उन्नतां०	अक्षांशाः	क्षेपांशाः	या.कं.	या. व्या.	अंतरम्
०	२८।३९	१५१।२१	३५।५९	४१।०	५।१
६	३४।३९	१५७।२१	४६।१	५२।९	६।८
१२	४०।३९	१६३।२१	६३।३४	७०।५१	७।१७
१८	४६।३९	१६९।२१	१०१।२४	१०९।५२	८।२८
२४	५२।३९	१७५।२१	२००।३८	२१०।११	९।४३
३०	५८।३९	१७८।२१	९३३।४०	९२२।३९	११।१
३६	६४।३९	१७३।२१	१५९।५३	१४७।२७	१।२।६
४२	७०।३९	१६६।२१	९१।२	७७।६	१।३।५६
४८	७६।३९	१६०।२१	६५।२६	४९।५४	१।५।३६
५४	८२।३९	१५४।२१	५२।२०	३९।४	१।७।१६
६०	८८।३९	१४८।२१	४४।२७	२५।२५	१।९।१२
६६	९४।३९	१४२।२१	९९।२४	१८।२६	२।१।१८
७२	१००।३९	१३६।२१	३६।३९	१२।५८	२।३।४१
७८	१०६।३९	१३०।२१	३४।३५	८।११	२।६।१४
८४	११२।३९	१२४।२१	३३।३९	४।०	२।९।२९
९०	११८।३९	११८।२१	३३।८	०।०	३।३।८

१२ उन्नतां०	अक्षांशाः	शेषांशाः	या. कें.	या. व्या.	अंतरम्
०	३१	१४९	३२।४२	३६।९	५।२७
६	३७	१५५	४१।२	४७।४६	६।२४
१२	४३	१६१	५४।५१	६२।३५	७।४४
१८	४९	१६७	८१।४६	९०।४३	८।५१
२४	५५	१७३	१५५।३८	१६५।५२	१०।१४
३०	६१	१७९	११९।१५	१३०।१९	११।३४
३६	६७	१७५	२३१।३०	२१८।३०	१३।१
४२	७३	१६९	१०९।१८	९४।६	१४।३२
४८	७९	१६३	७३।५१	५७।३९	१६।१२
५४	८५	१५७	५७।५८	३९।१८	१८।०
६०	९१	१५१	४८।०	२८।०	२०।०
६६	९७	१४५	४२।१६	२०।४०	२२।१२
७२	१०३	१३९	३८।३८	१३।५५	२४।४३
७८	१०९	१३३	३२।२२	८।५०	२७।३२
८४	११५	१२७	३५।९	४।१७	३०।५०
९०	१२१	१२१	३४।४८	०।०	३४।५४

अथात्र यन्त्रे भमंडलार्थं ग्रंथनिष्पत्तिवर्षोत्पन्नसायनद्वात्रिंशन्नक्षत्रध्रुवकाः सौम्य-
याम्यत्रिक्षेपसहिताः प्रोच्यन्ते ॥

धिष्ण्ये क्रियेशा ऋतवोऽग्निवेदाः ०।६।४३

सौम्यः शरो भानि २७ लवास्तथास्मिन् ॥

नद्यंतकं नंदधरास्त्रिवेदा ०।१९।४३

बाणोऽस्य याम्योऽग्निशराश्च सार्द्धाः ५३।३० ॥ २२ ॥

तत्रैव नेत्रद्वयमग्निवेदा ०।२२।४३

सौम्यः शरस्तर्कभुजा नखाश्च २६।२० ॥

यन्त्रं ४

तत्राश्विभं वाणकराः कुदोषौ ०।२५।२१
 वणोऽस्य सौम्यो मुनयो नखाः ७।२० स्युः ॥ २३ ॥
 अजे भमंगद्वितयं त्रिवेदाः ०।२६।४३
 सौम्यः शरश्चंद्रशराः खदस्त्राः ५।१।२० ॥
 मनुष्यशीर्षं धृतयः सुराः स्युः १।१८।३३
 सौम्योऽस्य पत्री त्रिकराः खमेव २३।० ॥ २४ ॥
 वृषे परं रामहशोऽग्निवेदाः १।२३।४३
 सौम्येषुरस्याभ्रगुणा वियच्च ३०।० ॥
 ब्राह्मं नृभे भूस्त्रिदिवौकसोऽस्य २।१।३३
 वाणस्तु याम्यो विशिखो दिशश्च ५।१० ॥ २५ ॥
 नृयुग्मपादे करिणस्त्रिवेदा २।८।४३
 याम्यः शरोऽस्येंदुगुणाश्च सार्द्धाः ३।१।३० ॥
 स्कंधोऽस्य वामो रवयोऽग्निवाणाः २।१२।५३
 शरोऽस्य याम्योऽद्रिधराः खरामाः १७।३० ॥ २६ ॥
 तस्मिन् षडास्येऽग्निधरास्त्रिवाणा २।१३।५३
 वाणोऽस्य सौम्योऽक्षिकराश्च सार्द्धाः २२।३० ॥
 तद्धस्तमे शून्यभुजास्त्रिवाणा २।२०।५३
 याम्योऽस्य पत्री नगभूमयः खम् १७।० ॥ २७ ॥
 कर्के च धिष्ण्यं भगवानगस्तिः
 षडब्धयो ३।६।४ याम्यशरोऽक्षशैलाः ७५ ॥
 तत्रैव चार्द्रा ऋतवः सुराः स्यु- ३।६।३३
 वाणोऽस्य याम्योऽकगुणा दिशश्च ३९।१० ॥ २८ ॥
 तस्मिंस्तृतीये रवयो गुणक्षमा ३।१२।१३
 सौम्यः शरो नंदलवाः खवेदाः ९।४० ॥
 व्याधानुजोऽस्मिन् धृतयोऽग्निवेदा ३।१८।४३
 याम्यः शरो भूपतयो दिशश्च १६।१० ॥ २९ ॥

सिंहे मघाभूमिकरास्त्रिवाणाः ४।२।२३

सौम्यः पतत्र्यस्य नभः खचन्द्राः ०।१० ॥

कन्यास्थितं भं त्रिधरास्त्रिदोषः ५।१३।२३

सौम्योऽस्य वाणो गिरिशाः खवाणाः १।१।५० ॥ ३० ॥

भं तत्र ऋक्षाणि सुराः ५।२७।३३ शरोऽस्य

याम्यः पयोराशिभुवोऽभ्रवाताः १।४।५० ॥

चित्रातुलायां तिथयोऽग्निरामाः ६।१।५।३३

स्यादक्षिणस्यां विशिखो द्वयं २।० खम् ॥ ३१ ॥

स्वातिश्च तस्यां तिथयोऽग्निवाणा ६।१।५।५३

सौम्यः शरो भूमिगुणाः खरामाः ३।१।३० ॥

कीटे विशाखादहनास्त्रिरामाः ७।३३

सौम्यः शरोऽवधिश्चतयोऽभ्ररामाः ४।४।३० ॥ ३२ ॥

ज्येष्ठाऽथ चापे धरणीसुराश्च ८।१।३३

स्यादक्षिणस्यां विशिखोऽवधयः खम् ४।० ॥

तस्मिन् धनुःकोटिभमग्निभूमि-

त्र्यंभोधयः ८।१३।४३ षट्कृतिरुत्तरे ३६ षुः ॥ ३३ ॥

मूलं च तत्रैव नखा गुणाः ८।२०।३ स्युः

याम्योऽस्य वाणोऽग्निधराः खचन्द्राः १।३।१० ॥

भं तत्र तत्त्वानि पयोधिरामाः ८।२।५।३४

सौम्यः पतत्र्यस्य कराः खवाताः २।५० ॥ ३४ ॥

मृगेऽभिजिह्वं षडुषर्बुधक्षमा ९।६।१३

सौम्यः शरो वाहुरसा नभश्च ६।२।० ॥

श्रुतिर्मृगे वाहुकरास्त्रिवेदाः ९।२२।४३

सौम्यः शरो नंदकरा दिशोऽपि २९।१० ॥ ३५ ॥

कुंभेऽथ भं वाणकरास्त्रिवाता १०।२५।५३

याम्यः शरो रामकरा वियच्च २३।० ॥

तत्रैव भं नागभुजास्त्रयोऽपि १०।२८।३

सौम्यः शरः शून्यरसाः खमेव ६०।० ॥ ३६ ॥

मीने हयांशं? कुकरास्त्रयोऽथ ११।२१।३

सौम्यः शरो भूमिगुणा नभो भूः ३१।१० ॥

तत्रैव भं वह्नियमास्त्रिधात्र्यो ११।२३।१३

याम्यः शरो नंदलवाः खवेदाः ९।४० ॥ ३७ ॥

इमानि भान्यायनकर्मशुद्धा-

-न्येषु द्विवाणो विकला अपि स्युः ॥

यंत्रोपयोगीनि मयोदितानि

नक्षत्रगोले बहुलानि तानि ॥ ३८ ॥

नक्षत्रगोले त्वनयैव रीत्या रहस्यमेतद् यवनागमस्य ॥

दृक्कर्मशुद्धानि विधाय भानि यंत्रे निवेश्यानि गुरूपदेशात् ॥ ३९ ॥

एषां व्याख्या ॥ शक्यते नक्षत्रगोले नक्षत्राणां द्वाविंशत्यधिकं संहस्तमुक्तमस्ति । तन्मध्यात् ग्रंथकारेण यावन्नक्षत्रगोलं सविस्तरं सम्यगवबुध्यात्र यंत्रोपयोगीनि द्वाविंशन्नक्षत्राणि गृहीतानि । तत्र मेपे ५, वृषे २, मिथुने ५, कर्के ४, सिंहे १, कन्यायां २, तुलायां २, वृश्चिके १, धनुषि ४, मृगे २, कुंभे २, मीने २, एषां ग्रंथादिध्रुवकाः सायनाः सविक्षेपाः स्पष्टार्था एव ॥ यथा मेपे प्रथमनक्षत्रस्य राश्या-दिध्रुवः ०।६।४३।५२ उत्तरो विक्षेपः २७।० (उत्तरशरः)

अथ नक्षत्राणां मेपादिराश्याद्याः क्रमेण नक्षत्रध्रुवकाः । मेपादिराशिभ्यो याम्यसौम्यविभागेन नक्षत्राणामंतरं विक्षेपः । तथा सर्वेषु नक्षत्रध्रुवकेषु द्विपंचाश-द्विकला विक्षेपाः । नक्षत्रनामादिन्यासो नक्षत्रकोष्टकेभ्योऽवधार्यः । एतानि नक्ष-त्राणि दृक्कर्मशुद्धानि कृत्वा गुरूपदेशाद्यंत्रे स्थाप्यानि । दृक्कर्मकरणं पुरस्ताद्वक्ष्ये, नक्षत्र-गोले पुनः दृक्कर्मरहितानि स्थाप्यानीति शेषः ॥ सशराणि स्थाप्यानीति विशेषः ॥

१ “सहस्रद्वयमुक्तं २०२२ मस्ति” इ. पाठः । २ “नक्षत्राणां मेपादितः स्पष्टांशेन पूर्वतः क्रमणं नक्षत्रध्रुवकः” इ. पाठः ।

अथ ग्रंथादिनक्षत्रध्रुवकेभ्योऽभीष्टवर्षे नक्षत्रध्रुवकानयनमाह—

द्विनंदसूर्ये १२९२ रहिताः शकाब्दा

नभोऽश्विंशैलै ७२० गुणिताः खखाष्टैः ८०० ॥

आप्तं कलाद्येन युतं भमिष्टे

वर्षे भवेत्सायननामकं तत् ॥ ४० ॥

अस्य व्याख्या ॥ इष्टवर्षस्य शकाब्दान् द्विनंदसूर्ये— १२९२ रून्यित्वा, शेषं नभोऽश्विंशैलै ७२० गुणयित्वा खखाष्टैः ८०० भाज्यास्तेभ्यो यल्लब्धं कलादिकं फलं तद्युक्ताः सायनग्रंथादिनक्षत्रध्रुवका इष्टवर्षस्य ध्रुवका भवन्ति ॥

अत्रोदाहरणम्—

अयं ग्रंथः शाके १२९२ वर्षे निष्पन्न एषु पातितेषु शाके किञ्चिन्न तिष्ठति । ततः कल्पनया शाके १३०४ वर्षे नक्षत्रध्रुवकोदाहरणं प्रदर्श्यते । स्थापना शाके १३०४ वर्षे एभ्यो द्विनंदसूर्ये १२९२ पातिते शेषं १२ नभोऽश्विंशैलैः ७२० संगुणिते जातं ८६४० खखाष्टभागे ८०० लब्धं कलाद्यं १०।४८ यवनमते मेपादिरा-
श्यंशं वर्षे ६६ मासैः ८ नक्षत्रमतिक्रामति । प्रतिवर्षं चतुःपंचाशत् ५४ विकलाः ॥
लब्धाः कला १०।४८ एताः पूर्वोक्ते सायने मेपाद्यनक्षत्रध्रुवके ०।६।४३।५२ क्षिप्यन्ते
जातोऽभीष्टशकवर्षस्य नक्षत्रध्रुवकोऽयं ०।६।५४।४० एवं शेषा अपि ग्रंथादिनक्ष-
त्रध्रुवकाः स्वयमूलाः ॥

अथ नक्षत्राणां स्वस्वशरनक्षत्रेभ्यः स्वीयस्वीयक्रांत्यानयनम् ॥

मेपादावुत्तरो गोलस्तुलादौ दक्षिणः स्मृतः ॥

त्रिराशियुग्मबाहुज्या वाणकोटिज्यया हता ॥ ४१ ॥

भाज्यांत्यया ततश्चापे नवतेः शोधिते पुनः ॥

गुणेन भक्ता वाणज्या प्राप्तं भागादिकं ततः ॥ ४२ ॥

स्यादंतरं पराक्रांतिस्तेन युक्ता तथोनिता ॥

गोले भवाणयोरैक्ये भेदे साध्यस्ततो गुणः ॥ ४३ ॥

हतः पूर्वधनुर्मौर्व्या भक्तश्चांत्यज्यया ततः ॥

लब्धाच्चापं युतं हीनं कर्तव्यं च शरेण तत् ॥ ४४ ॥

गोले भपत्रिणोरैक्ये भेदे स्यादपमः स्फुटः ॥

याम्यसौम्यविभागेन मध्यरेखासमाश्रितः ॥ ४५ ॥

एषां व्याख्या ॥ ग्रंथादिनक्षत्रध्रुवके मेपादिराशिपङ्क्त्ये उत्तरगोलः । तुला-
दिराशिपङ्क्त्ये दक्षिणगोलः ॥ ततो नक्षत्रध्रुवकं पट्टके संस्थाप्य तत्र राशि-
स्थाने राशित्रयं दत्त्वा पूर्ववज्जीवा समानीयते । सा भज्या । सा त्रिज्या ध्रुवकज्या
च कथ्यते । सा बाणकोटिज्या हता चांतज्याया ३६०० भाज्या प्राप्ताचाप-
मानीय नवते- ९० विंशोध्य तच्छेषादुत्पन्नेन गुणेन नक्षत्रशरज्यायां भक्तायां
ततो लब्धं भागादिकमंतरमुच्यते । ततः पूर्वोक्ते ग्रंथादिनक्षत्रध्रुवके तदधःस्थि-
तबाणेन सह एकदिक्स्थितत्वादैक्ये, भिन्नदिक्स्थितत्वात् तयोर्भेदे च प्रागानी-
तेनांतरेण परमक्रांतिभागाः २३।३५।० क्रमेण युक्ता हीनाश्च क्रियन्ते । ततस्तेषां
जीवामानीय पूर्वानीतचापस्यानीतया जीवया सा संगुण्यांत्यज्याया ३६०० विभ-
ज्यते । ततो यल्लब्धं सा अपक्रमज्या ॥ ततो लब्धाचापमानीय प्राग्वद्गोलैक्ये
गोलभेदे च नक्षत्रशरेण युक्तहीनं च कृतं तच्चापमेव मध्यरेखातः सौम्ययाम्यवि-
भागेन नक्षत्राणां स्फुटाः क्रांत्यंशा भवन्ति ।

अत्रोदाहरणम्—संवत् १४२७ वर्षे मेपादिस्थितत्वादुत्तरगोले सायनो रोहि-
णीनक्षत्रध्रुवकः २।१।३३।५२ शरीयाम्यः ५।१० ध्रुवके च २।१।३३।५२ राशित्रय-
३ क्षेपे जातः ५।१।३३।५२ अस्मादात्रितयादविकल्पेत्यादिना भुजज्या आनीयते ।
भुजो यथा ०।२८।२६।८ ततः क्रमज्याकोट्ये भुजभागानां २८ अधः प्राप्तं फलं
१६९०।६ तदधोतरं ५५।१३ अनेनांतरेण भुजभागानामधःस्थे कलाविकले २६।८
गुणिते पठ्या ६० भक्ते लब्धे फले २४।४३ पूर्वफले १६९० नियुक्ते जाता भुजज्या
१७१४।९ एवं सर्वत्रापि ॥

अथ बाणस्य कोटिज्या तत्र याव्यो रोहिणीशरः ५।१० अयं नवतेः ९० शुद्धो
जातः ८४।५० अतः प्राग्वदानीता जीवा ३५८५।२५ अनया प्रागानीता भुजज्या
१७१४।९ गुणिता जाताः ६१४५९४१।५८ अस्या अंत्यज्याया ३६०० भागे लब्धाः
१७०७।१२ अत्र कल्पनया इयमेव मौर्वी ॥ अतश्चापसाधनम् ॥ यथा क्रमजीवा
कोट्यकानामष्टाविंशतिभागानामधःस्थं फलं १६९०।६ पूर्वानीतायाः कलादिमौर्व्याः
१७०७।१२ पात्यते शेषाः १७।६ तेन चापांशाः २८।० प्राप्ता अष्टाविंशतिः २८।०
शून्यलक्षणाः । शेषाः १७।६ पठ्या संगुण्याष्टाविंशत्यधः स्थितेनांतरेण ५५।१३
विभज्यन्ते लब्धं कलादिफलं १८।३४ जातं जीवातश्चापमिदं २८।१८।३४ एवं सर्वत्र
चापं साध्यं, अस्मिन्चापे नवतेः ९० शोधिते शेषं भागादि ६१।४१।२६ अतः प्राग्व-
ज्जीवा ३१६९।२० अनया प्राग्वदानीतायां नक्षत्रशरस्य ५।१ ज्यायां ३३४।१०
भक्तायां लब्धं भागादिकमंतरं ०।६।८ ततस्त्रिराशिक्षेपरहितस्य रोहिणीनक्षत्रस्य तच्छ-
रस्य भिन्नदिक्त्वात् गोलभेदोऽस्तीति तेनांतरेण ०।६।८ परमक्रांतिभागाः २३।३५।०
वियोज्यन्ते जातं २३।२८।५२ अतः प्राग्वत् ज्या १४३४।२२ एषा चापकोटिज्या

३१६९।२० गुण्यते जाता ४५४५९८६।१५ अंत्यज्यया ३६०० भज्यते लब्धाप-
क्रमज्या १२६२।४५ अस्याः प्राग्वच्चापं साधितं २०।३३।१ एतावत्क्रांतिभागा ज्ञेयाः ।
अत्र राशित्रयवर्जितस्य रोहिणीनक्षत्रस्य तद्भागस्य च भिन्नदिवत्वेन चापमध्याच्छरे
५।१० शोधितेऽवशिष्टरोहिणीनक्षत्रस्य सौम्याः क्रांतिभागाः सिद्धाः १५।२२।१ एता-
वता रोहिणीनक्षत्रं मध्यरेखात् उत्तरस्यां एतावद्भिर्भागैस्तिष्ठति । अनयैव युक्त्या
सर्वेषां नक्षत्राणां क्रांतिसाधनं कार्यम् ॥

अथ प्रकारांतरेण क्रांतिरानयनम् ॥

अथवानीय भक्रांतिं नक्षत्रध्रुवकात्ततः ॥

तथा शरस्य संयोगो वियोगोऽत्रैक्यभेदतः ॥ ४६ ॥

तस्माज्जीवाहतोत्कृष्टक्रांतिकोटिज्यया तथा ॥

उक्तभक्रांतिकोटिज्या भक्ता प्राप्ताद्धनुर्भवेत् ॥ ४७ ॥

एतावत्क्रांतिभागाः स्युः सौम्या याम्या यथाविधि ॥

क्रांतिसायकयोर्योगे वियोगे शेषतश्च दिक् ॥ ४८ ॥

एषां व्याख्या— अथवेति प्रकारांतरे प्राग्वद्गोलं विचार्य नक्षत्रध्रुवकाद्भुजमानीय
तस्मात्क्रांतिरानीयते । तथा क्रांत्या सह शरस्य दिगैक्ये योगो दिग्भेदे वियोगश्च क्रियते
तस्मात् युक्ताद्वियुक्ताच्चांशकात् प्राग्वज्यामानीय परमक्रांतिकोटिज्यया तां संगुण्य
प्रागानीतक्रांतेः कोटिज्यामुत्पाद्य तथा सा भज्यते । ततो यल्लब्धं तस्माच्चापः
प्राग्वत् साध्यः । तच्चाप एव प्रस्तुतनक्षत्रस्य सौम्या याम्याश्च क्रांतिभागा भवन्ति ।
एषां सौम्यत्वं याम्यत्वं च कथमित्युच्यते । दिगैक्ये क्रांतिबाणयोर्योगान्नक्षत्रक्रांति-
दिक् ज्ञेया शरक्रांत्योर्दिग्भेदेऽधिकात् न्यूने पातिते शेषात् प्रस्तुतनक्षत्रस्य क्रांति-
दिक् स्यात् ॥

अत्रोदाहरणम्—मेषाश्रितत्वादुत्तरगोले सायनो रोहिणीनक्षत्रस्य ध्रुवकः २।१।
३३।५२ शरो याम्यः ५।१० अत्र पात्याभावादयमेव ध्रुवको भुजः भुजांशाः ६१।
३३।५२ एषां क्रांतिरानीयते यथा क्रांतिफलज्याकोटिकेषु भुजभागानां ६१ अधः-
स्तात्प्राप्तं फलं १२२८।५७ तदधोऽंतरं १२।१४ अनेनांतरेण भुजभागानामधःस्थिते
कलाविकले ३३।५२ गुणिते षष्ठ्या ६० विभक्ते लब्धं कलादिफलं ६।५४ पूर्वफले
१२२८।५७ क्षिप्ते जाता क्रांतिः कलात्मिका १२३५।५१ एवं सर्वत्रैव क्रांतिः
साध्या । अस्याः षष्ठ्या ६० भागे लब्धा भागादिक्रांतिरुत्तरा २०।३५।५१ तथास्य
रोहिणी नक्षत्रस्य शरोऽंशादिर्याम्यः ५।१० अत्र भिन्नदिवत्त्वादनयोर्वियोगोऽधिकत्वात्
क्रांतेः शरे पातिते क्रांतिशेषमुत्तरं १५।२५।५१ अस्मात् प्राग्वत् साधिता जीवा

९५७।५० इयं परमक्रांतिः २३।३५ कोटि ६६।२५ जीवया ३२९९।१२ गोमूत्रिकां कृत्वा गुण्यते ३१६००८३।४४ तदागतक्रांति २०।३५।५१ कोटिज्यया ३३५९।५४ भक्ते लब्धं द्विःस्थं ९३७।४२ अस्मात्प्राग्वच्चापः १५।५।५१ एष चाप एव क्रांत्यंशः एते एव प्रागानीतक्रांतिशेषस्य सौम्यत्वात्सौम्या बोद्धव्याः ॥ क्रांत्यानयने पूर्वोक्तायाः संप्रत्युक्तायाश्च युक्तेः कलासु विकलासु किञ्चिदंतरमस्ति अल्पस्वान्नदोषः ॥

अथ नक्षत्राणां स्वस्वध्रुवकेभ्यः स्वस्वदृक्कर्मानयनम् ॥

दृक्कर्मण्ययनं मत्वा मृगाद्यमथ कर्कजम् ॥

सन्निभज्यां परक्रांतिमौर्व्या हत्वा विभाजितः ॥ ४९ ॥

उक्तोडुक्रांतिकोव्याख्यमौर्व्या प्राप्तं कलादि यत् ॥

तेन हत्वेषुकोटिज्यां विभाज्यांत्यज्यया ततः ॥ ५० ॥

लब्धात्कोदंडकोटिज्यामुत्पाद्य भशराद्गुणः ॥

संताड्योक्तफलेनोक्तधनुः कोटिज्ययोद्धृतः ॥ ५१ ॥

प्राप्ताच्चापं नु दृक्कर्मफलं पूर्वोक्तयुक्तितः ॥

नक्षत्रवाणयोरैक्ये ऋणं भेदे धनं भवेत् ॥ ५२ ॥

एषां व्याख्या ॥ दृक्कर्मानयने मृगाद्यं कर्काद्यं सौम्यं याम्यं चानयनं विचार्य नक्षत्रध्रुवकस्य त्रिराशिक्षेपात् प्राग्वद्भुजज्यामानीय परमक्रांति- २३।३५ मौर्व्या १४४०।१५ संताड्य च प्रागानीतक्रांतिकोटिज्यया विभज्य ततः प्राप्तफलेन इषुकोटिज्यां हत्वा अंत्यज्यया ३६०० भज्यते । ततो लब्धादंकाद्भागार्थं कोदंडस्तकोटिज्यां समानीय । तदनुशरज्यामानीयोक्तफलकेन हत्वा च प्रागानीतधनुःकोटिज्ययाऽपहियते । ततो लब्धाच्चापं साध्यते, तदेव दृक्कर्मफलं । (पूर्ववत्) एकदिक्त्वात् नक्षत्रायनबाणयोरैक्ये ऋणं, भिन्नदिक्त्वेन तयोर्भेदे धनं भवति ॥ तत्फलमिष्टवर्षस्य ग्रंथादिनक्षत्रध्रुवके यथोचितं ऋणे धने च कृते तन्नक्षत्रं दृक्कर्म शुद्धं भवति ॥

अत्रोदाहरणम्—यथा मकरादित्वादुत्तरायणे सायनो रोहिणीध्रुवकः २।१।३३।५२ शरो याम्यः ५।१० रोहिणीध्रुवकाद्राशित्रययुक्तात् प्राग्वदानीताभुजज्या १७१४।९ इयं परमक्रांति- २३।३५ मौर्व्या १४४०।१५ गुणिता जाता २४६८८०४।३२ अस्याः पूर्वांनीतरोहिणीस्फुटापक्रमः १५।२२।० कोटि- ७४।३७।५९ ज्यया ३४७१।१ भागेन लब्धं ७११।१५ अनेन रोहिणीशरः ५।१० कोटि- ८४।५० ज्यया ३५८५।२५ गुणिता जाता २५५००६७।३६ अस्या अंत्यज्यया ३६०० भक्ते लब्धं ७०८।२२

अस्माद्भागादिकं प्राग्वद्धनुः ११२१।५ कोटिः ७८।३८ अतः प्राग्वत् ज्या ३५२९।
२७ इयं धनुः कोटिज्याप्रभागार्थं पृथक् स्थाप्यते । अथ शरः ५।१० अतः प्राग्व-
ज्या ३२४।१० इयं पूर्वफलेन ७११।१५ गुण्यते जाता २३०५६३।३२ अस्याः
प्रागानीतधनुः कोटिज्याया ३५२९।२७ भागे लब्धं ६५।२८ एभ्यः प्राग्वच्चापः
१।२।२१ इदमेव कर्मफलं रोहिणीनक्षत्रस्य सौम्यायनत्वात्तद्भाणस्य याम्यत्वादु-
भयोर्भेदे धनं कृत्वा रोहिणीध्रुवके क्षिप्यते जातो दृक्कर्मशुद्धो रोहिण्या ध्रुवकोऽयम् ।
१।२।३६।२३ एवं सर्वेषां नक्षत्राणां दृक्कर्म साध्यम् ॥

अथ प्रकारान्तरेण दृक्कर्मनयनम्—

पूर्ववत्सत्रिराशिज्या तच्छरेण हता हता ॥

कृताभ्रनन्दवसुभि ८९०४ लब्धं भागादिकं ततः ॥ ५३ ॥

हतं निरक्षलघ्नेन तद्विषयस्थितराशिना ॥

हतं खखाग्निभि ३०० भागादिकं दृक्कर्म पूर्ववत् ॥ ५४ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ पूर्ववदयनं विचार्य नक्षत्रध्रुवकोत्पन्ना सत्रिराशिज्या तच्छ-
रेण हता कृताभ्रनन्दवसुभि ८९०४ विभाज्या ततो लब्धं भागादिकं तस्मिन्निरक्ष-
लघ्ने मेपादिलंकोदयविनाड्यो वसुभानि २७८, छिद्रनवयमा २९९ स्त्रिदा ३२३
इत्यादिना प्रस्तुतनक्षत्रसंबद्धलंकोदितमेपादिलप्रमाणेन हते खखाग्निभि ३००
भेदे लब्धं भागादिकमेव दृक्कर्मफलं भवति । तत्प्राग्वदभीष्टध्रुवके ऋणं धनं च कार्यम्

अत्रोदाहरणम्—यथा मकराद्युत्तरायणे सायनो रोहिणीध्रुवकः २।१।३३।५२
शरो याम्यः ५।१० अस्मात्प्राग्वत्त्रिराशिभुजज्या १७१४।९ इयं शरेण ५।१० हता
जाता ८८५६।२६ इयं कृताभ्रनन्दवसुभि ८९०४ भक्ता लब्धमंशादि ०।५९।४०
एतद्रोहिणीनक्षत्रस्य मिथुनराशिस्थितत्वालंकोदयमिथुनप्रमाणेन ३२३ गुणितं
जातं ३२१।१२।२० एतत् खखाग्निभि ३०० भज्यते लब्धमंशादि १।४।१४ ।
एतदेव दृक्कर्मफलं प्राग्वच्छरायनयोर्भेदे रोहिणीनक्षत्रे धनवशात् क्षेप्यं जातं दृक्कर्म
शुद्धं रोहिणीनक्षत्रं २।२।३८।६ अत्र प्रागानीतदृक्कर्मशुद्धस्य तथास्य चांतरं कला
१ विकलाः ४३ स्वल्पांतरत्वात्त दोषः ॥

अथ नक्षत्राणां स्वस्वापमवशेन सौम्ययाम्यस्वाहोरात्रानयनम्—

स्वाहोरात्रानये सौम्ययंत्रे हीनाधिका क्रमात् ॥

सौम्ययाम्यापमांशैः स्यान्नवतिर्व्यत्ययः परम् ॥ ५५ ॥

तयोर्द्वयोरुद्धृतयोर्द्युखंडज्यासमागता ॥

यंत्रद्वयेऽपि नक्षत्रमुखं स्पष्टतरं भवेत् ॥ ५६ ॥

यंत्र० ५

यंत्रः सौम्यो याम्यो द्विधा भवति । अत्र सौम्ययंत्रे स्वाहोरात्रानयने नवति ९० नक्षत्राणां सौम्यक्रांतिभागैर्हीना याम्यक्रांतिभागैर्युक्ता स्यात् । परं याम्ययंत्रे तु व्य-
त्ययः । कोऽर्थः । सैव नवतिः ९० तैः सौम्ययाम्यक्रांत्यंशकैर्युक्ता हीना च स्यात् ।
तयोर्द्वयोरप्यंशयोर्नवति ९० युक्तशेषयोर्द्युज्याखंडकेभ्य आगतं द्युज्याफलं नक्षत्राणां
सौम्यं याम्यं च स्वाहोरात्रसंज्ञं स्पष्टतरं मुखं भवेत् । सौम्यस्वाहोरात्रानयनस्योदा-
हरणम् ॥ यथा रोहिण्या उत्तराक्रांतिः १५।२२।१ एषा सौम्यतया नवतेः ९० शो-
ध्यते शेषं ७४।३७।५९ एभ्यः प्राग्वत् द्युज्याकोटकेभ्य आनीतं द्युज्याफलं १४।५७
एतदेव रोहिण्याः सौम्यं सौम्ययंत्रे स्वाहोरात्रम् ॥

अथ याम्यस्वाहोरात्रानयनोदाहरणम्—

रोहिण्याः सौम्यक्रांतिः १५।२२।१ एषा सौम्यत्वान्नवतौ ९० योज्यते जाता
१०५।२२।१ अस्य द्युज्याखंडेभ्यः प्राग्वदानीतं द्युज्याफलं २५।४७ एतद्रोहिण्या
याम्यं याम्ययंत्रे स्वाहोरात्रम् ॥

अथानीतांशस्थापनम् ॥ स्वाहोरात्रविचारपूर्वं नक्षत्रस्वरूपं किञ्चिदुच्यते । रव्या-
दयो ग्रहाः सनक्षत्राः स्पष्टाः पूर्वक्षितिजे उदयं यांति । यावता कालेनास्तक्षिति-
जेऽस्तमयन्ते सकालस्तेषामहः । अतएवास्तक्षितिजाद्यावत्कालेन पूर्वक्षितिजं प्रयांति
सकालस्तेषां रात्रिः । अतएव द्युज्याखंडेभ्यः स्वाहोरात्राण्युत्पाद्यन्ते । अथ कानिचिन्न-
क्षत्राणि सौम्ययंत्रे कानिचिद्याम्ययंत्रे कानिचिन्मिश्रे भवन्ति तेषां लक्षणमुच्यते ।
तत्र यन्नक्षत्रस्य सौम्यं स्वाहोरात्रं त्रिंशदंशमध्यगतं, याम्ययंत्रोद्भवं च त्रिंशदूर्ध्व-
गतं तन्नक्षत्रं सौम्ययंत्रे चोपयुज्यते । यस्य तु याम्यं स्वाहोरात्रं त्रिंशन्मध्यगं सौम्यं
तु त्रिंशदूर्ध्वगतं तन्नक्षत्रं याम्ययंत्रे चोपयुज्यते । यस्य च स्वाहोरात्रद्वयमपि
“सौम्ययाम्ययंत्रोद्भवमपि” त्रिंशन्मध्यगतं तन्नक्षत्रं मिश्रयंत्रे स्थाप्यते । यथाऽभि-
जिन्नक्षत्रस्य सौम्यं स्वाहोरात्रं ९।२७ याम्यं ४०।४८ एतत्सर्वदा सौम्ययंत्र एव ।
अगस्त्यस्य सौम्यं स्वाहोरात्रं ५६।२५ याम्यं ६।१२ एतन्नक्षत्रं सर्वदा याम्ययंत्र
एव । अत्र प्रस्तुताया रोहिण्याश्च सौम्यं स्वाहोरात्रं १४।५४ याम्यं २५।५७ एत-
न्नक्षत्रं सौम्ययाम्यमिश्रयंत्रेऽप्युपयुज्यते । सौम्ययाम्यत्वं दिशोर्लंकातः सौम्यध्रुवं याम्य-
ध्रुवं अभिलक्षीकृत्योभयतोऽज्ञेयम् । एवमन्येषामपि नक्षत्राणां स्वाहोरात्रसाधनं कार्यम् ॥

अथेष्टाक्षांशेभ्योऽभीष्टनक्षत्राणामुन्नतांशानयनम्—

अक्षस्पष्टक्रांतिभागांतरोत्थाः

सौम्या याम्यास्ते नतांशाः खमध्यात् ॥

खांका ९० ह्रीनाः खेचरर्क्षोन्नतांशा

मध्याह्नोत्थाः स्वस्वदेशे भवन्ति ॥ ५७ ॥

यत्रैकाशायोगतश्चोन्नतांशाः

खांकां ९० शेष्यो वृद्धिभाजस्तदानीम् ॥

हीनाः कार्या व्योमनागक्षितिभ्यः १८०

शेषास्ते स्युः स्वांशगाश्चोन्नतांशाः ॥ ५८ ॥

व्याख्या ॥ अक्षांशानां नक्षत्रस्य स्पष्टक्रांत्यंशानां च यदंतरम् । कोऽर्थः । अ धि कांकाद्धीनांके पातिते यच्छेषं तदेव सौम्ययाम्यदिग्गतत्वेन नक्षत्राणां खमध्यासौम्या याम्याश्च नतांशा भवन्ति । तेषु च नतांशेषु नवतेः पातितेषु शेषस्तेषां नक्षत्राणां महीतो भूभागात् स्वे स्वे देशे मध्योन्नतांशा भवन्ति । यत्र तु अक्षांशानां क्रांति- भागानां चेकदिक्त्वाद्योगे क्रियमाणे सति नवते ९० राधिक्यं भवति तत्राशीत्य- धिकशतात् १८० तेषु पातितेषु शेषं नक्षत्राणां मध्याह्नोन्नता जायन्ते । एते नक्ष- त्रोन्नतांशा यंत्रे मध्याह्नवृत्ते दृश्यन्ते । ते चाक्षवशात्स्वीयस्वीयदेशे भिन्ना भवन्ति ॥

अत्रोदाहरणम्—यथा प्रस्तुताया रोहिण्याः स्वीयक्रांतिस्तरा १५।२२।१ दिह्यां याम्याक्षांशाः २८।३९।० अल्पत्वात्क्रांत्यंशा अक्षांशेभ्यः पात्यन्ते शेषाः १३।१६।५९ एते याम्यांशेषत्वेन याम्या नतांशा बोद्धव्याः । एते नतांशाः नवतेः ९० पातिते शेषा ७६।४३।१ । एते रोहिण्याः परमोन्नतांशाः कथ्यन्ते । एतावतोऽंशान् रोहिणी अक्षदिशि भूभागात् खमध्यमाक्रामतीति भावः । अनया युक्त्या सर्वेषां नक्षत्राणां नतोन्नतांशसाधनं कार्यम् ॥

अथ प्रतीत्यर्थमुदाहरणम् । संवत् १४२७ वर्षे चैत्रसुदि १५ दिनादागामि वर्षे १४९४ ग्रंथादिद्वात्रिंश ३२ नक्षत्राणां क्रांतिदृक्कर्मसौम्ययाम्यस्वाहोरात्र- परमोन्नतांशान् स्पष्टीकृत्य न्यासेन दृश्यन्ते । “यथा तद्दिने आरबीतेरीषं ७७१ सावाणचंद्र २१३ अभूत्” ? ॥

१ “सध्रुवकान् श्रीमदासेरगिरौ साधितौल्लिखामः । अथ द्वात्रिंशन्नक्षत्राणां संस्कृत- फारसीनामानि लिख्यन्ते” इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

शाके १२९२ व्य. ग्रंथादौ ध्रुवकादयो लिख्यन्ते ।

दिल्यां दृक्मर्म ७५२०

संख्या	परिची- नाम	हिंदुनाम	ग्रंथादिध्रुवकाः	विशेषः	दिक्	क्रांतयः	दिक्	दृक्मर्मशुद्धरा- श्यादिकम्	सौम्यस्वा- होरात्रं	याम्यस्वा- होरात्रं	परमोन्न- तांशः
१	सुलत- फरस	अश्वनाम	०६६३५२	२७०	उ.	२७।२ १०.	उ.	११२६। ४१६	१२२	३२५	८८।२३
२	आषा- हर	नद्यंतकं	०१९४३५२	५३।३०	द.	४१।२।५० (४१।३०)	द.	०१४।३३। २१	१३।४२	८।२६	२०।१९
३	बतल- नहूत	मत्स्योदर	०२२।४३।५२	२६।२०	उ.	३२।२०।२१ (३४)	उ.	०१३।४१। ५५	१०।४८	३५।४२	८६।१८ (२६।१८)
४	सुरत- येन	अश्विनी	०२५।२१।५२	७।२०	उ.	१६।४०।३७	उ.	०।२२।२२। १८	१४।३७	२६।२३	७८।२
५	कफल- बजीज	कर्कत- कर	०।२६।४३।५२	५।२०	उ.	५५।५५ (५५।२१)	उ.	०।९।२६।१५	९।२८	६३।१	६३।७
६	रासुल- गोल	प्रेतशि- राः	१।१८।३३।५२	२३।१०	उ.	३८।३३।४६	उ.	१।१२।२४। ४२	७।४६	४०।४२	८०।१
७	पंफिरस तुल(सु- रयिया)	मनुष्य पार्श्व	१।२३।४३।५२	३०।०	उ.	४६।४८। २३	उ.	१।१६।३३। ४८	१४।५७	४९।३६	७१।५३
८	द्वरा	रोहिणी	२।१।३३।५२	५।१०	द.	१५।२२।१	उ.	२।२।२६।२३	२६।६	२५।४७	७६।५३

९	रिजवल नटजी	मिथुन दक्षि.	२।८।४३।५२	३।१३०	द.	९।१६।४७	द.	२।१३।९।२३	२६।५६	१६।४१	५२।४
१०	मकरवि लपसरा	मिथुन वामस्क.	२।१२।५३।५२	१।७।३०	द.	५।६।४१	उ.	२।१४।५३। ५३	१।७।५८	२१।२८	६६।२८
११	अर्द्धचंद्र	वृश्चिक कार्तिक.	२।१३।५३।५२	२।२।३०	उ.	४।४।३९।४१	उ.	२।११।१०। ५४	८।१२	४।७।३	७३।५९
१२	इंद्रवल जलजा	मिथुन हस्त	२।२०।५३।५२	१।७।०	द.	६।१।८।१८	उ.	२।२३।११। २६	१।७।३५	२१।५७	६३।३९
१३	सुहिल हस्मानि	अगस्त्य	३।६।४।५२	७।५।०	द.	५।१।२८।२४	द.	३।२।१८।१४	५६।१२	६।५२	९।५३
१४	सौरा- मानी	आर्द्रा दधक	३।६।३३।५२	३।९।१०	द.	१।५।४२।१०	द.	३।४।५०।५०	२।५।५५	१४।५३	४।५।३९
१५	रासुलवा सलसु कहम	प्रथमबा लक्ष्मी पुनर्वसु	३।१२।१३।५२	९।४।०	उ.	३।२।१।१०	उ.	३।१३।७।१५	१।०।५३	१।५।२७	८६।३८
१६	सौरा- सामी	लुब्धक बंधु	३।१८।४३।५२	१।६।१०	द.	६।१।४।३६	उ.	३।१६।३९। १६	१।७।३६	२२।३	६६।३६
१७	कलुपु- भन्नसद	मघा	४।२।१।२३।५२	०।१।०	उ.	१।३।३९।१९	उ.	४।२।५।११।२८ (४।२।११।२८)	१।५।२३	२।५।३	७।५।१

नं. १७ कलवल असउंद ।

संख्या	पारसी	हिंदुनाम	ग्रंथादिष्टवकाः	विशेषः	दिक्	क्रांतयः	दिक्.	दृक्मैत्रुद्धरा- इयादिकम्	सौम्यस्वा- होरात्रं	याम्यस्वा- होरात्रं	परमोन्न- तांशः
१८	सरफभ	उत्तरा फाल्गुनी	५१३२३। ५२	११५०	उ.	१६१५३७	उ.	५१७३१। ५०	१४३३	२६३	७८।६
१९	जनाहि लगुरार	काकस्कं धपक्ष	५२७३३। ५२	१४५०	द.	१२१९१७	द.	५२२००४५	२४२४	१५१०	४८।४०
२०	सिमाक अजल	चित्रा	६१५३३। ५२	२१०	द.	६५५३७	द.	६१४१४३। २१	२२१०	१७४	५३।२१
२१	सिमाकं रामे	स्वाती	६१५५३। ५२	३१३०	उ.	२२४०१५	उ.	६२९१२२। ४१	१३५	२९२९	८४।१
२२	स्युजहा फक्कहा	विशाखा मातृमंड.	७३३३३।५२	४४३०	उ.	२९३६१७	उ.	७१८३०। २१	११२५	३३।४५	८९।३
२३	कलपुल अकरब	ज्येष्ठा	८१३३३।५२	४१०	द.	२४३०३५	द.	८०१४२।४०	३२३	१९।३८ (१२।३८)	३६।५०
२४	रासुल हवा	धनुः कोटि	८१३३३। ५२	३६१०	उ.	१३१०४४	उ.	८१७३८। ४९	१५३४	२४।३६	७४।३२
२५	शउला	मूलं	८।२०।३३। ५२	१३।१०	द.	३६१९।३७	द.	८१८।५७। ५९	३८।५०	९।५७	२५।१

नं. १८ जहरल असद, नं. १९ करफजुसा ।

२६	निशाबत रामे	धनुःश रामं	८१२५३४। ५२	२१५०	उ.	२०४०३१	द.	८१२५३४। ५६	२८१२४	१३१३५	४०४०
२७	मस्तव कक	अभिजित्	९१६१३५२	६२१०	उ.	३८१३४३५	उ.	९१३१८३०	९१२७	४०४८	८०४
२८	नस्तना हर	श्रवणं	९१२१४३। ५२	२९११०	उ.	७८११३	उ.	९११८११। २८	१७११४	२२१२३	६८५०
२९	कलमल हुतु	मत्स्य मुखं	१०१२५५३। ५२	२३१०	द.	३४१२१२१	द.	१११५३९। १८	३७१३३	१०१२१	२६५९
३०	कलम हुत	ककुद पुच्छ	१०१२६१३। ५२	६०११०	उ.	४३१२७३७	उ.	१०७१२६। २७	८१३६	४५१४०	७५११
३१	रिफाज नबडु जाल	पूर्वाभा द्रपदा	१११२११३। ५२	३१११०	उ.	२४१४५१२४	उ.	११७१५३२	१२१२४	३०४१	८६११०
३२	जनपदै कनुस	समुद्रः पक्षी	१११२३१३। ५२	९१४०	द.	११११९१५४	द.	१११२७१६। ४२	२४१४	१६३	४९१५२

(शाके १५५९ वय. ध्रुवमध्यें ५३ वृद्धिः) * (संवत् १४९४ वर्षे शाके १३५९ चैत्रसुदि १५ दिने द्वात्रिंशन्नक्षत्राणां गणितमानीय प्रदर्श्यते ॥ अत्र वर्ष ६६ मा ८ संक्रांतमास १ एतैर्वर्षैः सायनांशश्च दिने अन्यानि नक्षत्राणि संति) ?

(नसुरवाक्या) (नसुरताया) रिदक जतनहूज, मुकदम फरख, जांबुल कांतिक * अयं धनुश्चिन्हान्तर्गतो ४० पृष्ठस्थकोष्ठकोपरिस्थो हेयः।
नं. २७ नं. २८ नं. ३० नं. ३१ नं. ३२

संख्या	पारसी नाम	हिंदुनाम	ग्रंथादिध्रुवकाः	विक्षेपः	दिक्	क्रांतयः	दिक्	दृक्	होरात्रं	सौम्यस्वा होरात्रं	याम्यस्वा होरात्रं	परमो न तांशाः
१	सुरतलर-फरस	अश्वनाम	०७४३।५२	२७।०	उ.	२७।२२।४२	उ.	११२७।४२।३९	३९	११।५६	३२।१९	८८।४१
२	आबुन-हर	नद्यंतकं	०।२०।४३।५२	५३।३०	द.	४०।२३।४३	द.	०।१५।१५।६	४२।४९	९।०	२०।३८	
३	वतनल-हूत	मस्योदर	०।२३।४३।५२	२६।२०	उ.	३२।४४।३४	उ.	०।१४।४१।५९	१०।४३	३६।४५	८५।५४	
४	सुरतेन	अश्विनी	०।२६।२१।५२	७।२०	उ.	१६।२।५८	उ.	०।२३।२४।०	१४।४७	२६।६	७५।२४	
५	कफलप-जीव	कर्त्ति कर	०।२७।४३।५३	५१।२०	उ.	५५।३९।४०	उ.	०।२५।५४।०	६।४	६६।३७	६२।५९	
६	रासुल-गोल	प्रेतशिरा, मनुष्य०	१।१९।४३।५२	२३।०	उ.	३८।४२।२०	उ.	१।१३।३३।१३	९।६	४०।५५	७९।५७	
७	पंविफर-सासद-वर	मनुष्य पार्श्व	१।२४।४३।५९	३०।०	उ.	४७।१।५।२०	उ.	१।१७।४५।४	७।४३	४९।५९	७१।३४	
८	दवरा	रोहिणी	२।२।३।२।५२	५।१०	द.	१५।४४।३	उ.	२।३।३।५४	१४।५२	२६।३	७७।५	

९	रजलरिक्कु जलउजी ददक्षिण	मिथुनपा	२।१।४३।५२	३१।३०	द.	९।८।२७	द.	२।१३।५६। ३८	२३।३	१६।४३	५२।१३
१०	पंकवि लयसरा	मिथुन वामस्कं.	२।१३।५३।५२	१७।३०	द.	५।१३।१६	द.	२।१५।५०। २५	१७।५६	२१।३२	६६।३४
११	अद्दअफ	पण्मुल कार्तिके.	२।१४।५३।५२	३२।३०	उ.	४४।५०।२२	उ.	२।१२।२०। ४८	८।१०	४७।१५	७४।४३
१२	दुदुवल जउजी	मिथुन हस्त	२।२१।५३।५२	१७।०	द.	६।२१।४५	द.	२।२२।५१। २०	१७।३५	२०।५७	६७।४३
१३	सुहिल इस्सानी	अगस्त्य	३।७।८।५२	७५।०	द.	५।१।२९।९	द.	३।२।४१।२०	५५।४४	६।५२	९।५२
१४	सेराह- मानी	आर्द्रा दधक	३।७।३३।५२	३९।११	द.	१।५।४४।४३	द.	३।५।३५।१८	२५।५७	१४।५२	४५।३६
१५	मेसुत वमल मुक	प्रथमबा लशीर्ष	३।१३।१३।५२	९।४०	उ.	३।२।२४।५	उ.	३।१४।११। ३८	१०।४८	३५।४४	८६।१५
१६	सेरी सामी	लुब्धक बशु	३।१९।४३।५२	१६।१०	द.	६।६।५१	उ.	३।१७।३२। ४६	१७।३९	२१।५२	६७।२८
१७	कलपु- लअसद	मघा	४।२।२।२३।५२	०।१०	उ.	१४।७।१५	उ.	४।२।१८। १०	१५।२५	२५।१६	७५।३८

संख्या	पारसी	हिंदुनाम	ग्रंथादिध्रुवकाः	विक्षेपः	दिक्	क्रांतयः	दिक्.	दृक्.	दृक्मंडुद्धरा- इयादिकम्	सौम्यस्वा- होरात्रं	याम्यस्वा- होरात्रं	परमोच्च- तंशाः
१८	सरफभ	उत्तरा फाल्गुनी	५१३१३३। ५२	११।५०	उ.	१७।२।२२	उ.	५१११३९। २३	१४।३१	२६।२३	७८।२२	
१९	जनाहि लगुराव	काकस्कं धपक्ष	५२८।२३। ५२	१४।५०	द.	१२।४८।१७	द.	५२३।०।३३	२४।३२	१५।४	४८।२३	
२०	सीमाक अजल	चित्रा	६१३१३३। ५२	२।०	द.	८।२३।३९	द.	६१११३८। ५२	२२।४५	१६।५७	५२।५७	
२१	सीमाक रामे	स्वाती	६१३१५३। ५२	३१।३०	उ.	२२।१८।५६	उ.	७।०।१५।३५	१३।१५	२९।५७	८३।०	
२२	पक्कहा	विशाखा मार्गमंड.	७।४।३३।५२	४४।३०	उ.	२९।२०।२१	उ.	७।१९।१०। ४०	११।१९	३२।३७	८९।१५	
२३	कलपुल अकरब	ज्येष्ठा	८।२।३३।५२	४।०	द.	२४।४३।१७	द.	८।१।४३।५९	३०।४१	१२।३५	३६।२८	
२४	वारासुल हवा	धनुः कोटि	८।१४।४३। ५२	२६।०	उ.	१३।५।५८	उ.	८।१।८।२४। ५०	१५।३६	२४।४३	७४।२६	
२५	शउल	मूलं	८।२१।३३।५२	१३।१०	द.	३६।१८।४०	द.	८।१।८।५७। ५९	३८।५०	९।५७	२५।२	

२६	निशाच उरामे	धनुःश रात्रि	८।२६।३४। ५२	२।५०	उ.	२०।४७।१७	द.	८।२६।३८। ४४	२८।५०	१३।३४	४०।३
२७	नम्रचा कई	अभिजित्	९।७।१३।५२	६२।०	उ.	३८।१७।१९	उ.	९।३।४९।२४	१।३२	४०।२९	८०।२६
२८	नस्ताना हर	श्रवणं	९।२३।४३। ५२	२९।१०	उ.	७।१७।१५	उ.	९।१९।९। २०	१७।२७	२२।१९	६८।२८
२९	कलम दुत	मत्स्य मुखं	१०।२६।५३। ५२	२३।०	द.	३४।०।२	द.	११।६।४२।९	३६।५६	१०।२६	२७।२९
३०	रिदफज नबहुजु	ककुद् पुच्छ	१०।२९।३। ५२	६०।०	उ.	४४।१३।३	उ.	१०।८।१९। ३५	८।१७	४६।३२	७४।२६
३१	मंकविल फरस	पूर्वाभा द्रपदा	११।२०।३। ५२	३१।०	उ.	२५।२२।४२	उ.	११।८।३३। ४६	१२।२५	३१।४०	८६।४४
३२	जखईक नुसीजन	समुद्रः पक्षी	११।२४।३। ५२	९।४०	द.	११।७।६	द.	११।२८।६। २५	२३।५३	१६।६	५०।१४

अथ मकरादिवृत्तत्रयस्य संख्याप्रमाणमाह—

मृगस्य वृत्तप्रमितिः खरामा ३०

स्तुलाजयोर्नन्दभुवोऽष्टरामाः १९।३८ ॥

कर्कस्य सूर्याक्षितिवायवः स्यु १२।५१

यत्केन्द्रमध्यादियमूहनीया ॥ ५९ ॥

अस्य व्याख्या ॥ यंत्रे वृत्तत्रयं भवति, तत्र बहिर्मकरवृत्तं तन्मानमंशास्त्रिंशत् ३० तस्त्रिंशजसिद्धं । द्वितीयं मेषतुल्योस्तत्प्रमाणमंशाः १९।३८ । तृतीयं कर्कस्य तत्प्रमाणं भागाः १२।५१, इयं त्रिविधापि वृत्तप्रमितियंत्रमध्यकेंद्रादूहनीया विचारणीया अत्रा (निष्कर्षः) ज्ञायोऽयम् । यंत्रे सुबुध्या वृत्तं विधाय मध्याच्चतुर्दिक्षु त्रिंश-त्रिंशदंशपरिकल्पनया बहिस्थं मकरवृत्तं भवति । तदुक्तप्रमाणेन मध्ये वृत्तद्वयं साध्यम् ।

अथ परमापमांशानां क्रमज्यां कोटिभागानामुत्क्रमज्यां चोत्पाद्य मेषतुला वृत्तद्वयोत्पादनमाह—

परापमांशास्त्रिकराः कलाश्च

शराग्रय २३।३५ स्तक्रमजा च मौर्वी ॥

शून्याब्धिशक्रास्तिथयो १४४०।१५ ऽथ कोटि-

भागाः षडंगानि शरेक्षणानि ६६।२५ ॥ ६० ॥

तज्यांकनंदाक्षिगुणा द्विचंद्रा ३२९९।१२

कोट्युत्क्रमज्यांकशरेंदुवाहाः २१५९ ॥

बाणाब्धयः ४५ कोटिलवोत्क्रमज्या

त्रिंशद्गुणापक्रमकोटिमौर्व्या ॥ ६१ ॥

हृता च यल्लब्धमिहांशकादि तत्स्यात्स्फुटं मेषतुलाप्रमाणम् ॥

तुलाजमानस्य कृतिः खरामै ३० हृताष्टमंशादि कुलीरमानम् ॥ ६२ ॥

एषां व्याख्या ॥ परमापमांशानां २३।३५ प्राग्वत्क्रमज्या यथा १४४० तेषामेव प्राग्वत् कोटिभागाः ६६।२५ एषां क्रमज्या ३२९९।१२ कोटिभागानामुत्क्रमज्या २१५९।४५ अतो मेषतुलावृत्तमानीयते । इयं परमापमांशानां कोट्युत्क्रमज्या

२१५९।४५ मकरवृत्तमानेन त्रिंशता ३० गुण्यते जाता ६४७७०।१३५० अक्षः
स्थानांके षष्ठ्याभागे लब्धं २२ तदुपरियोजितं जाता ६४७९२।३० अस्याः परमा-
पक्रमकोटिज्यया ३२९९।१२ भागे लब्धांशाः १९ कलाः ३८।२०।१ अस्य कृतिः
३८५।२८ एषा खरामै ३० भक्ता लब्धा भागाः १२।५१।२२ एतत्कर्कवृत्तप्रमा-
णम् । एतन्मेषतुल्योर्वृत्तप्रमाणं मकरवृत्तप्रमाणं त्रिंशदंशाः सिद्धा एव ॥

॥ अथ व्यासार्धस्य तथा भचक्रकेंद्रस्योत्पादनमाह—

परापमानांतरमौर्विका या हतांतरस्योत्क्रमजीवया सा ॥

ततो विभक्ता परमापमाख्यामौर्व्या त्रिभज्यायुतया यदासम् ६३

कोटिज्यया मिश्रितमर्धितं त-

त्रिंश ३० द्रुणं कोटिगुणेन भक्तम् ॥

लब्धं च तद् व्यासदलं ततश्च

पूर्वं दले कोटिगुणोनिते च ॥ ६४ ॥

शेषं खरामै ३० गुणितं विभक्तं कोटिज्यया प्राप्तमितो लवादि ॥

केंद्रं भचक्रस्य भवत्यवश्यं तदंततो व्यासदलभ्रमः स्यात् ॥ ६५ ॥

एषां व्याख्या ॥ परापमांशानां (२३।३५) यांतरमौर्विकोटीज्या तस्यैवांतरस्य
कोटिस्तक्रमज्यया संगुण्यांत्यज्यया ३६०० युतया परमापमज्यया भज्यते ततो लब्धं
लवादिकं कोटिज्यामिश्रितमर्धिकृतं त्रिंश ता ३० संगुण्य पुनः पूर्वोक्तया कोटि-
ज्यया भज्यते । ततो लवादिकं व्यासवृत्तं भचक्रे भवति । ततश्चोद्धृते पूर्वदले
कोटिज्यातः पातिते शेषं त्रिंशता हत्वा पूर्वोक्तकोटिज्यया भज्यते । ततो लब्धं
लवादिकं भचक्रस्य केंद्रं भवति । अनेन भचक्रकेंद्रांशप्रमाणेन यंत्रमध्यात्सौम्ये
याम्ये वा पक्षे चिह्नं कृत्वा तदुपरि व्यासार्धवृत्तं आभ्यम् ॥

अत्रोदाहरणम्—परमापमांशाः २३।३५ एते नवते ९० श्र्युताः कोटिभागाः
स्युः ६६।२५ अतः प्राग्वत् क्रमज्या ३२९९।१२ तथा कोटिभागानां उत्क्रमज्या
२१५९।४५ अनया कोटिक्रमज्या ३२९९।१२ गुण्यते जाता ७१२५४४७।१२ एषा
परापमज्या १४४०।१५ अंत्यज्यया सहित या ३६०० । ५०४०।१५ भज्यते लब्धा
१४१३।४६ एते कोटिज्यायां ३२९९।१२ क्षिप्यंते जाता ४७१२।५८ एतेऽर्धो-
क्तस्य द्विधा स्थाप्यंते । २३५६।२९ अनयोरेकं दलं २३५६।२९ त्रिंशता ३० गुण्यते
जातं ७०६९४।३० इदं कोटिज्यया ३२९९९।१२ भज्यते लब्धं व्यासदलस्य भागा-
दिवृत्तं २१।२६ अथोद्धृतं पूर्वदलं २३५६।२९ कोटिज्यातः ३२९९।१२ पात्यंते

शेषं ९४३।४३ त्रिंशता तावद्यते जातं २८२८१।३० एतत्कोटिज्यया ३२९९।१२
भक्तं लब्धं भचक्रकेंद्रं भागाद्यं भागाः ८ कलाः ३४ ॥

अथानीतभचक्रव्यासार्धयोः प्रमाणमाह—

भागा भचक्रकेंद्रस्याष्टौ लिप्ता वेदवह्नयः ८।३४ ॥

व्यासार्धस्य धरादोषो रसनेत्राणि २१।२६ च क्रमात् ॥ ६६ ॥

स्पष्टार्थः ।

अथ भमंडलार्थं लंकोदयप्रमाणानां प्रत्यंशं भागादियुक्तिरुच्यते—

निरक्षलंकोदयलघ्नमानात्स्पष्टं फलं यत्प्रतिभागमेति ॥

यथोचितं तद्गणकेन योज्यं भमंडले षट्प्रमितेऽपि यंत्रे ॥ ६७ ॥

अस्य व्याख्या ॥ यंत्रे तावदानवते (९०) रेक १ द्वि २ त्रि ३ पंच ५ षट् ६ दश १० प्रमाणोन्नतांशवलये कल्पनया पोढा भवन्ति ॥ ततो यंत्राणामुन्नतवल-
घातां भचक्रे-स्थापनार्थं निरक्षलंकास्थानां द्वादशानामपि मेवादिलघ्नानां प्रमाणं
दशभिर्भक्त्वा प्रत्येकं तेषामंशकादिकमानीय त्रिंशद्भि ३० भक्त्वा तस्मादपि
प्रत्यंशं भागादिकमुत्पाद्य च एकैकलघ्नस्य त्रिंशदंशपर्यंतं सर्वेष्वपि यंत्रेषु भमंडले
गणकेन यथोचितं स्थाप्यम् ॥

अत्रोदाहरणम्—लंकायां मेघस्य प्रमाणं २७८।२० वृषस्य २९९ मिथुनस्य
३२२।४० एषां दशभिर्भागो लब्धं भागादिकं यथा ॥ मेघे भागाः २७।५० वृषस्य
२९।५४ मिथुनस्य ३२।१६ एते व्युत्क्रमात् कर्कसिंहकन्यानां भवेयुः । तथा एते
षडपि व्युत्क्रमात्तुलादीनामंशाः स्युः । मेघप्रमाणं २७।५० त्रिंशन्नक्तं लब्धं ०
भागाः शेषं २७.४४ संगुण्य अधस्तनाङ्कं ५० संयोज्य जातं १६७० त्रिंशन्नक्तं
लब्धं कलाः ५५ एतन्मेघस्य प्रथमांशफलम् । एवमेव शेषेष्वपि लघ्नेष्वंशफलं
साध्यम् । दशभिः १० पलैर्भागो जायते ॥

अथ दशांकस्योत्पत्तिः । खगोले कालचक्रभचक्रयोः परिधिद्वयमस्ति । तत्र यः
कालचक्रपरिधिः स त्रिंशत्त्रिंशदंशपरिमितैः समांशैर्भक्तः । पंचघटीतुल्यैकलघ्नः स्यात् ।
एवमहोरात्रस्य षष्ठीघटीभिर्द्वादशलघ्नात्मको भगणः संपूर्णः स्यात् ॥ तत्राहोरात्रषष्ठी-
घटीनां पलानि ३६०० भगणांशैर्भक्तानि दश लब्धाः । अतो लंकोदयानां दशभि-
१० भागदानात् प्रत्येकमंशाः प्राप्ताः । एवं स्वदेशोदयानामध्यंशाः साध्याः । अ-
न्यच्च । कालचक्रे परिचक्रांशानां प्रत्येकं लंकोदयांशैर्विभजना क्रियते ॥ अत्राप्य-
होरात्रेण भचक्रपरिधिर्न्यूनाधिकपंचघटीभिर्मेघलघ्ने त्रिंशदंशात्मके निरक्षमेघलघ्नेऽंशा-

(४७)

दि २७।४८ परिमितो जायते । अनया युक्त्या कालचक्रभचक्रयोः परिधी सम-
विषमभागैर्भगणं पूरयतः ॥

अथ सेषादिलङ्गत्रयाणां प्रत्यंशस्थापनार्थं नवत्यंशपर्यंतं प्रदर्श्यते । यथा भचक्र-
स्थापनार्थं सुगमत्वात्कार्ये समायाति ॥

१	२	३	४	५	६	७	८	९
०	१	२	३	४	५	६	७	८
५५	५०	४५	४०	३४	२९	२४	१९	१५
०	०	०	०	०	०	०	०	०
५५	५५	५५	५४	५५	५५	५५	५६	५५

१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
९	१०	११	११	१२	१३	१४	१५	१६
१०	५	०	५५	५०	४५	४१	३६	३३
०	०	०	०	०	०	०	०	०
५५	५५	५५	५५	५५	५६	५५	५७	५६

१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२४
२९	२५	२१	१७	१३	९	६	३	५९
०	०	०	०	०	०	०	०	०
५६	५६	५६	५६	५६	५७	५७	५६	५७

२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३
५६	५३	५०	४६	४५	४३	४०	३८	३५
०	०	०	०	०	०	०	०	०
५६	५७	५६	५९	५८	५७	५८	५८	५९

୧୭	୧୮	୧୯	୨୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫
୧୭	୧୮	୧୯	୨୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫
୦	୦	୦	୦	୦	୦	୧	୧	୧
୫୮	୫୮	୫୯	୫୯	୫୯	୫୯	୦	୦	୦

୪୬	୪୭	୪୮	୪୯	୫୦	୫୧	୫୨	୫୩	୫୪
୪୬	୪୭	୪୮	୪୯	୫୦	୫୧	୫୨	୫୩	୫୪
୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧
୦	୦	୦	୧	୧	୧	୧	୧	୧

୫୫	୫୬	୫୭	୫୮	୫୯	୬୦	୬୧	୬୨	୬୩
୫୫	୫୬	୫୭	୫୮	୫୯	୬୦	୬୧	୬୨	୬୩
୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧
୨	୨	୨	୨	୨	୨	୨	୨	୨

୬୪	୬୫	୬୬	୬୭	୬୮	୬୯	୭୦	୭୧	୭୨
୬୫	୬୬	୬୭	୬୮	୬୯	୭୦	୭୧	୭୨	୭୩
୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧
୩	୩	୪	୩	୪	୪	୪	୪	୫

୭୩	୭୪	୭୫	୭୬	୭୭	୭୮	୭୯	୮୦	୮୧
୭୫	୭୬	୭୭	୭୮	୭୯	୮୦	୮୧	୮୨	୮୩
୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧
୫	୫	୫	୫	୫	୫	୫	୬	୫

८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	९०
१६	२२	२७	३२	३८	४३	४९	५५	०
१	१	१	१	१	१	१	१	१
६	५	५	६	५	६	६	५	०

अथेष्टशंकोश्चायाकर्णसाधनम्—

क्रमान्नतोन्नतांशानां जीवा साध्या कलादिका ।

नतज्यास्वस्वशंकुघ्नी विभाज्या चोन्नतज्यया ॥ ६८ ॥

अंगुलाद्यं फलं यत्स्यात् तज्ज्ञेयं स्वस्वशंकुजम् ।

त्रिजीवा स्वस्वशंकुघ्नी छेदेनाप्ता फलं श्रुतिः ॥ ६९ ॥

व्याख्योदाहरणेनैव ॥ नतांशाः ८९ उन्नतांशः १ नतज्या ३५९९१२७ उन्न-
तज्या ६२१५० नतज्यां द्वादशभिः संगुण्योन्नतज्यया विभज्य लब्धं द्वादशांगुल-
शंकोश्चायाफलमंगुलाद्यं ६८७।२६ ॥ कर्णानयनम् ॥ त्रिज्यां ३६०० द्वादशभिः
संगुण्योन्नतज्यया विभज्य लब्धमंगुलादिकर्णः ६८७।३४ पुनरपि नतज्यां सप्तभिः ७
संगुण्योन्नतज्यया विभज्य लब्धं सप्तांगुलशंकोश्चायाफलमंगुलाद्यं ४०१।० त्रिज्यां
सप्तभिः ७ संगुण्योन्नतज्ययासप्तमंगुलादिकर्णः ४०१।४ एवं नवांगुलशंकोरपि चाया-
कर्णौ प्रसाध्यौ ॥

तिग्मांशु १२ सप्तां ७ गुलशंकुजाता

छाया भवत्युन्नतभागकानाम् ॥

चिरंतनाचार्यवरैः प्रदिष्टा

प्रदर्श्यते सद्गणकोपयुक्ता ॥ ७० ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥

छायाकोष्टकानां न्यासो यथा ॥ उन्नतांशानां छायांगुलानि द्वादश १२ सप्तां-
७ गुलशंकोः ।

उन्नतां.	१	२	३	४	५	६	७	८	९
शंकुः	६८७	३४३	२२८	१७१	१३७	११४	९०	८५	७५
१२	२६	२९	३८	३६	१०	१०	४४	४३	४६
शंकुः	४०१	२००	१४३	१०५	८०	६६	५७	४९	४४
७	०	२८	३४	३०	०	३६	२	४८	१२

यंत्र ७

(५०)

उन्नतां.	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
शंकु:	६८	६१	५६	५१	४८	४४	४१	३९	३६
१२	३	४४	२७	५९	८	४६	५१	१५	५४
शंकु:	३९	३६	३२	३०	२८	२६	२४	२२	२१
७	४०	१	५६	१९	५	७	२५	५१	२३

उन्नतां.	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
शंकु:	३४	३२	३१	२९	२८	२६	२५	२४	२३
१२	५५	१८	१६	४२	१६	५७	४८	२७	२२
शंकु:	२०	१९	१८	१७	१६	१५	१५	१४	१३
७	२१	२३	१४	२०	२९	४३	१	२१	४४

उन्नतां.	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
शंकु:	२२	२१	२०	१९	१९	१८	१७	१७	१६
१२	३४	४०	४४	५८	३२	२९	१७	८	३१
शंकु:	१३	१२	१२	११	११	१०	१०	१०	९
७	१०	३८	३६	३९	१२	४७	२२	०	३७

उन्नतां.	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
शंकु:	१५	१५	१४	१४	१३	१३	१२	१२	१२
१२	५९	२१	४८	३८	४८	२४	५२	२६	०
शंकु:	९	८	८	०	८	७	७	७	७
७	१७	५७	३९	२१	३	४२	३०	१८	०

उन्नतां.	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
शंकु:	११	११	१०	१०	१०	९	९	९	८
१२	३६	११	४८	२६	४	४३	२४	२३	४३
शंकु:	६	६	६	६	५	५	५	५	५
७	४५	३१	१८	५	५५	४०	२८	१७	५

उन्नतां.	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
शंकुः	८	८	७	७	७	६	६	६	६
१२	२२	६	४६	३०	१३	५६	३९	२२	६
शंकुः	४	४	४	४	४	४	३	३	३
७	५४	४४	३३	२२	१३	३	५३	४३	३४

उन्नतां.	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
शंकुः	५	५	५	५	४	४	४	४	३
१२	५१	३६	२१	६	५१	३६	२२	८	५४
शंकुः	३	३	३	२	२	२	२	२	२
७	२६	१७	७	५९	५०	४१	३३	२५	१६

उन्नतां.	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
शंकुः	३	३	३	३	२	२	२	२	१
१२	४०	२७	१३	०	४६	३३	२०	७	५४
शंकुः	२	२	१	१	१	१	१	१	१
७	८	०	५१	४५	३७	२९	२२	१४	७

उन्नतां.	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
शंकुः	१	१	१	१	०	०	०	०	०
१२	४३	३८	१६	७	५०	३८	२५	१३	०
शंकुः	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७	५९	५१	४४	३६	२९	२२	१५	८	०

अभूद्गुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः

कृती नृपतिसंस्तुतो मदनसूरिनामा गुरुः ॥

तदीयपदशालिना विरचिते सुयंत्रागमे

महेंद्रगुरुणा स्फुटं गणितकर्म पूर्तीकृतम् ॥ ७१ ॥

स्पष्टार्थः ॥

यंत्रोन्नतांशाः शिवनेत्र ३ गुण्या-

दिनार्धभक्ता घटिकादिकं यत् ॥

१ इतोऽध्यायसमाप्तिपर्यंतं ख. ग. पुस्तके नास्ति ।

मध्याह्नतः पूर्वगताश्च नाह्न्यः

परे च शेषाः कथिता मुनीन्द्रैः ॥ १ ॥

तिग्मांशुसप्तांगुलशंकुतर्काच्छाया नवत्युन्नभागकानाम् ॥

चिरंतनाचार्यवरैः प्रदिष्टा प्रदर्श्यते सद्गणकोपयुत्यै ॥ २ ॥

अथ यन्त्रे उन्नतांशेभ्यो द्वादशांगुलशंकुच्छाया तस्य तले सप्तांगुलशंकुच्छाया ॥

यन्त्रांशः	१	२	३	४	५	६	७	८	९
द्वादशांगुल शंकुच्छाया	८८७ २६	३४३ २९	२२८ ३८	१७१ ३६	१३७ १०	११४ १०	९० ४४	८५ ४३	७५ ४६
सप्तांगुल शंकुच्छाया	४०१ १०	२०० २८	१४३ ३४	१०५ ३०	८० ०	६६ ३६	५७ २	४९ ४८	४४ १२

यन्त्रांशः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
द्वादशांगुल शंकुच्छाया	६८ ३	६१ ४४	५६ २७	५१ ५९	४८ ८	४४ ४६	४१ ५१	३९ १५	३६ ५४
सप्तांगुल शंकुच्छाया	३९ ४०	३६ १	३२ ४८	३० १३	२८ ५	२६ ७	२४ २५	३२ ५१	२१ २३

यन्त्रांशः	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
द्वादशांगुल शंकुच्छाया	३४ ५५	३२ १८	३१ १६	२९ ४२	२८ १६	२६ ५७	२५ ४६	२४ २७	२३ २३
सप्तांगुल शंकुच्छाया	२० २१	१९ २३	१८ १४	१७ २०	१६ २९	१५ ४३	१५ १	१४ २१	१३ ४४

यन्त्रांशः	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
द्वादशांगुल शंकुच्छाया	२२ ३४	२१ ४०	२० ४४	१९ ५८	१९ ३२	१८ २९	१७ १७	१७ ८	१६ ३१
सप्तांगुल शंकुच्छाया	१३ १०	१२ ५३	१२ ३६	११ ३९	११ १२	१० ४७	१० २२	१० ०	९ ३७

(५३)

यंत्रांशः	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
द्वादशांगुल	१५	१५	१४	१४	१३	१३	१२	१२	१२
शंकुच्छाया	५९	२१	४८	१८	४८	२४	५२	२६	०
सप्तांगुल	९	८	८	८	८	७	७	७	७
शंकुच्छाया	१७	५७	३९	२१	३	४२	३०	१८	०

यंत्रांशः	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
द्वादशांगुल	११	११	१०	१०	१०	९	९	९	८
शंकुच्छाया	३६	२१	४८	२६	४	४३	२४	३	४३
सप्तांगुल	६	६	६	६	५	५	५	५	५
शंकुच्छाया	४५	३१	१८	५	५५	४०	२८	१७	५४

यंत्रांशः	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
द्वादशांगुल	८	८	७	७	७	६	६	६	६
शंकुच्छाया	२३	४	४६	३०	१३	५६	३९	२२	६
सप्तांगुल	४	४	४	४	४	४	३	३	३
शंकुच्छाया	५४	४४	३३	२३	१३	३	५३	४३	३४

यंत्रांशः	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
द्वादशांगुल	५	५	५	५	४	४	४	४	३
शंकुच्छाया	५१	३६	२१	६	५१	३६	२२	८	५४
सप्तांगुल	३	३	३	२	२	२	२	२	२
शंकुच्छाया	२६	१७	७	५८	५०	४१	३३	२५	१६

यंत्रांशः	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
द्वादशांगुल	३	३	३	३	२	२	२	२	१
शंकुच्छाया	४०	२७	१३	०	४६	३३	२०	७	५४
सप्तांगुल	२	२	१	१	१	१	१	१	१
शंकुच्छाया	८	०	५२	४५	३३	२९	२२	१४	७

यंत्रांशः	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
द्वादशांगुल	१	१	१	१	०	०	०	०	०
शंकुच्छाया	४३	३८	१६	७	५५	३८	२५	१३	०
सप्तांगुल	०	०	०	०	०	०	०	०	०
शंकुच्छाया	५९	५१	४४	३६	२९	२२	१५	८	०

श्रीपीरोजशकेंद्रसर्वगणकैः पृष्ठो महेंद्रप्रभु-

जातः सूरिवरस्तदीयचरणांभोजैकभृंगद्युता ॥

सूरिश्रीमलयेंदुना विरचितेऽस्मिन्यंत्रराजागमे

व्याख्याने गणिताभिधः प्रथमकोऽध्यायः समाप्तिं गतः ॥

इति श्रीयंत्रराजागमे गणिताध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ यंत्रघटनाध्यायो व्याख्यायते—

आदौ यंत्रं मृन्मयं धातुजं वा विस्तीर्णं च स्वेच्छया कारयित्वा ॥
दैर्घ्यव्यासौ पालिवृत्तस्य तस्मिन्नायैः कार्यौ यंत्रचक्रानुमानात् १

व्याख्या ॥ मृत्प्रसिद्धा । धातवः पित्तलाद्याः । मृन्मयं धातुमयं वा यंत्रं स्वेच्छया
विस्तीर्णं विस्ताराद्यं च कारयित्वा यंत्रमुखानुमानात्तस्मिन् यंत्रे पालिवृत्तस्य दीर्घव्यासौ
आयामविस्तारौ आयैः कार्यौ । विस्तीर्णमिति पदं स्वेच्छयेत्यत्र योज्यम् ॥

याम्ये भागेऽस्य त्रिकोणं किरीटमीदृग् यंत्रं कोष्टकागारयुक्तम् ॥
मध्ये तस्य स्वेच्छयाक्षांशकानां पत्राण्यन्यान्युन्नतांशाश्रितानि ॥२॥

अस्य व्याख्या ॥ कार्यमित्यनुवर्तते । अस्य यंत्रस्य याम्ये दक्षिणे भागे त्रिकोणं
किरीटं शिरःस्थितत्वान्मुकुटसदृशं कार्यम् । ईदृक् तद् यंत्रं कोष्टकागारमिति प्रोक्तम् ।
तस्य कोष्टकागारस्य मध्ये अन्यान्युन्नतांशवल्यैराश्रितान्यक्षांशानां पत्राणि स्वेच्छया
कार्याणि । स्वेच्छयेत्यस्य कोऽर्थः । यावतां देशानां पत्राणि कर्तुमिष्टानि तावन्ति
कार्याणि । पत्रे पत्रे च उपरि भिन्नभिन्नदेशोत्पन्नोन्नतवलयानि कार्याणि ॥

एकं पत्रं चोन्नतांशस्य पत्राद् द्विघ्नं पिंडे साधनीयं ततोऽन्यत् ॥
लंकोत्पन्ना राशयो मेषमुख्याः संस्थाप्यन्ते यत्र धिष्ण्यैः समेताः ३

अस्य व्याख्या ॥ उन्नतांशस्य पत्रादेकं पत्रमन्यत्पिंडे द्विगुणं साधनीयम् ॥
यत्पत्रे लंकोत्पन्ना मेषाद्या द्वादशराशयो धिष्ण्यैः सहिताः स्थाप्यन्ते ॥ इदं च पत्रं
भचक्राधिष्ठितत्वात् भचक्रपत्रमित्युच्यते ॥

पत्राण्येवं कोष्टकागारमध्ये मुक्त्वा साध्यास्तेषु पूर्वादिकोष्टाः ॥
 पृष्ठे यंत्रस्यायते द्वे भुजाग्रे सूक्ष्मे कृत्वा छिद्रमंतर्भुजं च ॥ ४ ॥
 अग्रे पश्चात्तस्य चांतेऽब्धिकोणे कृत्वा छिद्रे यंत्रनेत्रे निवेश्ये ॥
 छिद्रे कृत्वा मेरुकीलं दलालं तेन क्षिप्वा घोटिका सन्निवेश्या ५
 युग्मम् ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण पत्राणि कोष्टकागारमध्ये मुक्त्वा प्राच्यप्र-
 तीच्यसौम्ययाम्यया च रेखया पूर्वादयश्चतस्रो दिशः साध्याः । ततो यंत्रस्य पृष्ठदेशे
 आयतां भुजां कृत्वा तदग्रे द्वे सूक्ष्मे च तथास्या भुजाया मध्ये छिद्रं च कृत्वा तस्य
 छिद्रस्याग्रे पश्चाच्च सच्छिद्रचतुष्कोणे यंत्रनेत्रे निवेश्य । छिद्रे भुजामध्यविवरे च
 मेरुसंज्ञं कीलकं च क्षिप्वा तेन मेरुकीलेन कोष्टकागारसहितां पत्रावलीं च विध्वात्र
 मेरुकीले घोटिकावक्राकारा कीलिका क्षेप्या ॥

कृत्वा छिद्रं सूक्ष्ममस्य त्रिकोणे तत्र क्षिप्वा कंटकं वृश्चिकाभम् ॥
 तस्य प्रांते मुद्रिकां लंबिकाख्यं सूत्रं देयं यंत्रनिष्पत्तिरेवम् ॥ ६ ॥

अस्य व्याख्या ॥ अस्य यंत्रस्य त्रिकोणे किरीटसंज्ञे सूक्ष्मं छिद्रं कृत्वा तत्र वृश्चिक-
 मुखाभं कंटकं क्षिप्वा तत्प्रांते मुद्रां च दत्त्वा मुद्राप्रांते लंबिकाख्यं सूत्रं देयम् ।
 एवं यंत्रनिष्पत्तिर्ज्ञेया ॥

अभूद्भृगुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः

कृती नृपतिसंस्तुतो मदनसूरिनामा गुरुः ॥

तदीयपदशालिना विरचिते सुयंत्रागमे

महेन्द्रगुरुणोदितं घटनकर्म यंत्रस्य तु ॥ ७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

श्रीपीरोजशकेन्द्रसर्वगणकैः पृष्ठो महेन्द्रप्रभुः

जातः सूरिवरस्तदीयचरणांभोजैकभृंगद्युता ॥

सूरिश्रीमलयेन्दुना विरचितेऽस्मिन् यंत्रराजागमे

व्याख्याने विशदे सुयंत्रघटनाध्यायो द्वितीयो गतः ॥ १ ॥

इति श्रीयंत्रराजागमे यंत्रघटनाध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ यंत्ररचनाध्यायो व्याख्यायते—

यंत्रं प्रोक्तं षड्विधं ह्यानवत्या

एक १ द्वि २ त्री ३ च ५ ग ६ पञ्च्यंश १० कृत्वा ॥

द्वेधाप्येतत्सौम्ययाम्यप्रभेदात्

तन्मिश्रत्वे मिश्रसंज्ञं परं च ॥ १ ॥

व्याख्या ॥ आनवते ९० रेक १ द्वि २ त्रि ३ पंच ५ षट् ६ दशो १० ज्ञतां-
शपरिकल्पनया यंत्रं षड्विधं प्रोक्तम् ॥ चतुर्भिर्देशैर्भजनान्नवतेर्भजनं न भवतीति
नोक्तम् ॥ एतदेव सौम्ययाम्यप्रभेदाद् द्वेधा स्यात् । एतन्मिश्रत्वे मिश्रसंज्ञं परं
च यंत्रं प्रोक्तम् ॥

वृत्तद्वयं कर्कटकेन पृष्ठे यंत्रस्य निर्माय चतुर्दिशोऽव्याः ॥

प्राग्याम्यगाः कोष्टगतास्ततश्च स्थाप्याः खनंद९०प्रमितोन्नतांशाः २

व्याख्या ॥ पूर्वोक्तयुक्त्या घटितयंत्रस्य कोष्टकागारस्य पाश्चात्यविभागे कर्कट-
काख्येन लोहयंत्रेण वृत्तद्वयमुपरितनं महदधस्तनं च लघु विधाय पूर्वाद्याश्चतस्रोऽपि
दिशो रेखाद्वयेनांख्याः । तत्र पूर्वस्मिन् वृत्ते पूर्वदक्षिणदिग्द्वयगताः केन्द्राभिमुखाः
कोष्टगता नवतिप्रमिता उन्नतांशाः ईप्सितैरेकाद्यंकैः स्थाप्याः ॥

अथ द्वितीयवृत्तस्य लेखमाह—

वृत्ते द्वितीये लिखितोन्नतांशा रेखा विलेख्याः प्रतिभागजाताः ॥

पक्षत्रयेऽपक्रमजाविभागाः शंकुप्रभाप्राग्गदिता तथा ज्या ॥ ३ ॥

व्याख्या ॥ अधस्तनवृत्ते उपरितनलिखितानामुन्नतांशानामंकानुसारेण प्रतिभा-
गजाता रेखा विलेख्याः । ततो दक्षिणपश्चिमांतराले अपक्रमभागा लेख्याः । तथा
पश्चिमसौम्यांतराले वृत्तमध्ये सप्तांगुलच्छायां लिखित्वा तदधस्तादुभयतः पश्चि-
मसौम्यरेखालग्नान् द्वादशकोष्टकान् कृत्वा पश्चिमोत्तररेखातो मध्यं यावदेकादि
द्वादशपर्यंतान् द्वादश द्वादशांकान् विलिख्य तेषामधस्तात् प्रतिभागजाता व्यंगुलाद्या
रेखा विलेख्याः ॥ तत उत्तरपूर्वांतराले कोष्टकेषु जीवांका विलेख्याः ॥ चतुर्णां
भागानां रेखाश्च केन्द्रसन्मुखा एव कार्याः ॥ कदाचिद्यंत्रे शंकुद्वयस्यापि छाया विलि-
खिता न भवति तदा टीकायां द्रष्टव्याः ॥ एवं यंत्रस्य पृष्ठभागसाधनं संपूर्णं जातम् ॥

अथ यंत्रे कोष्टकागारस्य पूर्वपक्षसाधनमाह—

वृत्तत्रये पालिगते कृते प्रा-

ग्वृत्तेकिरीटांतरतो घटीश्च ॥

अंशानभीष्टान् खरसाग्नि ३६० संख्यान्

रेखास्तदीयास्तदधो विलेख्याः ॥ ४ ॥

व्याख्या ॥ यंत्रकोष्टकागारस्य पूर्वभागे पाल्यां कर्कटाग्रेण वृत्तत्रये कृते सति

प्रथमे नाड्याख्यवृत्ते किरीटमध्यात् सृष्ट्या घटिका विलेख्याः ॥ तदधश्चिकीर्षित
एकाद्युन्नतांशानुसारेण कोष्टकान् विधाय चतुर्दिक्षु नवति ९० नवतिरंशा ईप्सितां-
शकैर्लेख्याः । उपरितनस्य वृत्तस्य नाडीरूपत्वात् तदधःस्थितद्वितीये वृत्ते पलरूपा
रेखाः प्रतिकोष्टं यथोचितं लेख्याः ॥

अथ सौम्ययंत्रे इष्टाक्षांशपत्रेपूज्यतंवलयाणां साधनमाह—

यंत्रे च सौम्ये विरचय्य कंवां पत्रानुमानेन विलिख्य तत्र ॥

भागान् खरामान् ३० रचयेत्तदंशैः कर्कादिवृत्तत्रितयं दलेषु ५

अस्य व्याख्या ॥ सौम्ये यंत्रेऽक्षांशपत्राणि काष्ठमयफलके लाक्षया दृढं संनि-
वेश्य पत्रानुमानेनैकां कंवां विधाय तत्र त्रिंशदंशान् परिकल्प्य कंवास्थितैरंशैः कर्क-
प्रमाणेन १२।५१ मेघतुलाप्रमाणेन १९।३८ मकरप्रमाणेन च ३० यंत्रमध्यात्
कर्कटयंत्रेण वृत्तत्रयमालिखेत् ॥

दिगंकितेष्वेषु च मध्यकेंद्रादवाच्यरेखोपरि केंद्रमानैः ॥

चिह्ने कृते तच्छिरसः पृथुत्वमानेन वृत्तानि लिखेत्स्फुटानि ६

अस्य व्याख्या ॥ ततः पूर्वादिदिगंकितेषु पत्रेषु याम्यरेखोपरि केंद्रहेतवे च
त्रिंशदधिकांशस्थापनार्थं ताम्रमयीं पट्टिकां विन्यस्य मध्यकेंद्रादवाच्योपरि दक्षिणो-
परि एकद्वयादीनामंशानां प्रत्येकं केंद्रमानैः कर्कटकेन चिह्ने कृते तच्छिरसस्तन्मूर्द्धातः
पृथुत्वस्य व्यासस्य मानेन स्फुटानि वृत्तानि लिखेत् ॥

भूजाख्यमाद्यं भवतीह वृत्तं ततः परं चोन्नतमंडलानि ॥

तेषां लिखेदानवतेर्विभागान् शुद्धानिनाद्युन्नतताऽवगत्यै ॥ ७ ॥

व्याख्या ॥ एतेषु प्रथमं वृत्तं भूजाख्यं शेषाण्युन्नतांशानां वृत्तानि भवन्तीति
शेषः । एषु च वृत्तेषु पूर्वोक्तैकद्वयाद्यंशकल्पनया आनवतेर्विभागानुन्नतांशान्
लिखेत् । किमर्थं इतस्य सूर्यस्यादिशब्दाच्छेषाणां ग्रहाणां धिषण्यानामुन्नततावगत्यै
सूर्याद्युन्नतत्वज्ञानायेत्यर्थः ॥

मध्याह्नरेखामभितोऽस्य कर्कटवृत्तस्थिते प्रागपरे विभागे ॥

क्रमालिखेद्भां परमं दिनं तद्देशाभिधानेन तथाक्षभागान् ॥ ८ ॥

व्याख्या ॥ मध्याह्नरेखामभित उदयतः कर्कटवृत्तमध्यस्थिते प्रागपरे विभागे
क्रमाद्भां विपुवच्छायां परमं दिनं उत्कृष्टदिनमानं च देशनामसहितानक्षांशं
लिखेत् स्थापयेदित्यर्थः ॥

यंत्र० ८

अथ सौम्ययंत्रे होरास्थापनमाह—

कुजादधो द्वादशधा विभज्य मृगादिकर्काह्वयमंडलेषु ॥

विधाय वृत्तान्यभितः प्रतीच्या अंकैर्निवेश्या द्विदशापि होराः ९

अस्य व्याख्या ॥ कुजादपरक्षितिजात् पूर्वक्षितिजाच्चाधस्तान्मकरमेपकर्काह्वयमंड-
लेषु द्वादशधा विभज्य स्वबुद्ध्या कर्कटेन वृत्तत्रयस्पर्शपूर्वं अभितः पूर्वापरविभागे
वृत्तानि विधाय प्रतीच्याः पश्चिमादिगिवभागादेकादिभिर्द्वादशपर्यंतैरंकैर्हिनराभ्योर्द्वा-
दशा अपि होराः स्थाप्याः । एवं सौम्ययंत्रेऽक्षांशपत्रसाधना ॥

अथ सौम्ययंत्रे भचक्रपत्रे कर्कादिवृत्तत्रयसाधनम् । भचक्रकेंद्रप्रमाणेन भमंडल-
साधनं तत्र निरक्षमेषादिलग्नानामिष्टभागानां स्थापनमाह—

भचक्रपत्रेऽपि पुरैव कृते वृत्तत्रयेऽभ्यंतरतोऽष्टभागान् ॥

हित्वा कलाश्चाधिगुणा न वाच्ये व्यासार्धमानेन विधाय वृत्ते १०

निरक्षमेषादिविलग्नमानात् पूर्वोदितात्प्राचि निवेश्य चैध्याः ॥

वृत्ते द्वितीये तदधो निवेश्यास्तदंकसंख्यागणकैर्निजेष्टाः ॥ ११ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ कोष्टकागारपत्रस्योपरि दृढतया स्थापिते भचक्रपत्रेऽपि पूर्ववदि-
क्साधना । पूर्वं कर्कमेपमकरप्रमाणेन वृत्तत्रये रचिते सति अभ्यंतरतो यंत्रमध्यात्
ग्राम्यभागे रेखोपरि भचक्रकेंद्रप्रमाणं ८।३४ मुक्त्वा तदंततो व्यासार्धमानेन
२१।२६ वृत्तं विधाय तदधो लग्नांशरेखास्थापनार्थं द्वितीयं वृत्तं विधाय पूर्व-
स्मिन् वृत्ते पूर्वोदितान् निरक्षमेषादिलग्नमानानंश २७।५० कला इत्यादिरूपानैध्याः
पूर्वभागान्निवेश्य तदधःस्थिते द्वितीयवृत्ते निजेष्टाः पूर्वोक्तयुक्त्या पद्धिधयंत्रोचिता
एकाद्यास्तदंशरेखाः क्रमान्निवेश्याः ॥

मेषादीनामंशादिमानं यथा—

मेपे भागा कलाश्चापि धिष्यानि गगनेष्वः २७।५० ॥

वृषे नंददृशोऽब्ध्यक्षा २९।५४ युग्मे दंताः पडिंदवः ३२।१६ ॥ १२ ॥

व्युक्रमादेत एव स्युः कर्कसिंहकनीष्वपि ॥

कन्यादिषट्कमानं स्यात्तुलादौ वैपरीत्यतः ॥ १३ ॥

अथ भचक्रे प्रागुक्तदृक्कर्मसंकृतनक्षत्रस्थापनमाह—

व्यासाख्यवृत्तेऽजमुखानि संति लग्नानि लंकोदयजानि यत्र ॥

रेखा ह्युडूनां प्रतिभागजातास्तत्रैव केंद्राभिमुखा विलेख्याः ॥ १४ ॥

केंद्रात्प्रतीपं विरचय्य चिह्नं द्युज्याप्रमाणेन च कर्कटेन ॥
तत्रैव धिष्ण्यस्य यथोदितस्य निवेश्यमस्याग्रमतीव सूक्ष्मम् ॥ १५ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ यंत्रव्यासवृत्ते पूर्वत उत्तरस्यां दिशि निरक्षाणि मेपादिलग्नानि
सांशानि लिखितानि संति । तत्र पूर्वरेखामनुलक्षीकृत्य नक्षत्राणामंशप्रमाणेन केंद्रा-
भिमुखा रेखा विलिख्य केंद्रात्प्रतीपं सौम्यस्वाहोरात्रप्रमाणेन कर्कटकाग्रेण चिह्नं विर-
चय्य तत्रैव चिह्नोपरि यथोदितस्य धिष्ण्यस्य नामसहितस्यातिसूक्ष्माग्रं मुखं स्थाप्यम् ॥

धनुर्मृगांतर्निशितं विधेयं चिह्नं प्रसिद्धं मकरास्यनाम्ना ॥
यच्चाभ्यसाणं गणकेन विष्वज्जुहुर्मुहुश्चुं वति नाडिवृत्तम् ॥ १६ ॥
स्पष्टम् ॥ एवं सौम्ययंत्रे भचक्रसाधनं संपूर्णम् ॥

अथ केवलयाभ्ययंत्रेऽक्षांशपत्रेपूजतांशवलयसाधनमाह—

याम्येऽपि यंत्रे विधिरुक्त एव व्यत्यस्य वृत्ते मृगकर्कसंज्ञे ॥
दिक्साधनापूर्वकमुन्नतांशान् याम्ये च भागे विनिवेशयेत् ॥ १७ ॥
मध्याह्न सौम्ये विरचय्य केंद्रं व्यासार्धमानेन कुजं विदध्यात् ॥
आभार्धकं दक्षिणतस्ततश्च केंद्राणि विस्तारयुतानि कुर्यात् ॥ १८ ॥

व्याख्या ॥ याम्येऽपि यंत्रे विधिवृत्तसाधनादिः प्रागुक्त एव । अयं विशेषः । मृग-
कर्कवृत्ते व्यत्यस्य मृगवृत्तस्थाने कर्कवृत्तमिति नाम, कर्कवृत्तस्थाने मृगवृत्तनाम
कृत्वा, दिक्साधनापूर्वमुन्नतांशान् दक्षिणस्यां दिशि निवेशयेत् स्थापयेदित्यर्थः ।
तथा यंत्रमध्यादुत्तरस्यां दिशि प्रोक्तयाम्यकेंद्रमानेन कर्कटेन चिह्नं कृत्वा, उक्तयाम्य-
व्यासार्धमानेन कुजवृत्तं विधीयते । एवं भार्धं यावत् मध्याह्नसौम्यभागे केंद्राणि
दत्त्वा ततः केंद्रव्यासयोरुन्नतवृत्तानि संसाध्य, ततो भार्धाधिकत्वादक्षिणस्यां सवि-
स्तराणि केंद्राणि कुर्यात् । केंद्रमानैर्व्यासमानैश्चोन्नतवलयानि संसाधयेदिति भावः ।
एवं केवलयाभ्ययंत्रे अक्षांशपत्रसाधना संपूर्णा जाता ॥

अथ केवलयाभ्ययंत्रे भचक्रसाधना—

भचक्रपत्रेऽपि च याम्ययुक्त्या कृतेषु वृत्तेष्वपि केंद्रचिह्नात् ॥
व्यासाख्यवृत्ते विहिते कुबेरभागे निवेशयानि पुरेव भानि ॥ १९ ॥

अस्य व्याख्या ॥ भचक्रपत्रे याम्याक्षांशपत्रवदुक्तकर्कमकरवृत्तवैपरीत्येन वृत्तेषु
विहितेषु दिक्साधनापूर्वं पत्रमध्यादुत्तरविभागे भचक्रकेंद्रमानेन ८१३४ चिह्नं
कृत्वा तदुपरिव्यासार्धवृत्ते २१२६ विहिते पूर्वतो निरक्षाणि भानि मेपादीनि तथा
भानि नक्षत्राणि च पुरेव सौम्ययंत्र इव, याम्यस्वाहोरात्रमानेन प्रकटीकृतमुखानि

स्थाप्यानि । सौम्ययंत्रे सौम्यस्वाहोरात्रयुक्तानि लिख्यन्ते । अत्र तु याम्यस्वाहोरात्रयु-
क्तानीति भावः ॥

अथ मिश्रभेदेषु फणींद्रयंत्रेऽक्षांशपत्रे उन्नतवलयसाधनमाह—

तन्मिश्रभेदेषु फणींद्रयंत्रे वृत्तत्रयं सौम्यवदेव कार्यम् ॥

कर्कृततः खान्निलवैर्विभज्य वृत्तद्वयं याम्यवदेव शेषम् ॥ २० ॥

व्याख्या ॥ तन्मिश्रभेदेषु सौम्ययाम्यात्मकयंत्रभेदेषु फणींद्रयंत्रे उन्नतांशपत्रे
सौम्ययंत्र इव वृत्तत्रयं मकरमेपकर्काख्यं कार्यम् । ततः कर्कवृत्तमेव १२।५१
बुद्ध्या त्रिंशदंशैर्विभज्य याम्ययंत्र इव शेषं वृत्तद्वयं मेपमकराख्यं आमध्यं कार्यम् ।
एतावता मध्यात्क्रमेण वृत्तपंचकं मकरमेपकर्कमेपमकराख्यं समुत्पन्नम् । को भावः
सौम्यध्रुवात् कर्क आसन्नः, मध्ये मेपः, बहिर्मकरः । ततः सौम्ययंत्रे कर्कवृत्त-
मादौ, तथा याम्यध्रुवान्मकरो निःकटः । मेपो मध्ये । कर्कटो बहिः । ततो याम्य-
यंत्रे मकरवृत्तमादौ इदं तद् द्वायात्मकमिति तथैव वृत्तरचनोक्ता ॥

अथ फणींद्रयंत्रे अक्षांशपत्रे उन्नतवलयसाधनमाह—

कर्कस्य वृत्तादुपरि प्रसाध्य सौम्योक्तयुक्त्योन्नतमंडलानि ॥

याम्यानि कुर्यात्तदधः स्थितानि संजातशुद्धीनि हि याम्यभागे २१

व्याख्या ॥ अक्षांशपत्रे पूर्ववद्विक्साधनं कृत्वा याम्यदिग्भागे कर्कवृत्तादुपरि
मकरवृत्तपर्यंतं सौम्यइवोन्नतमंडलानि प्रसाध्य कर्कादधो याम्ययंत्र इव मिलिता-
न्युन्नतमंडलानि कार्याणि । एषां केंद्रव्यासादिप्रक्रिया प्राग्वत् ॥ एवं फणींद्रयंत्रेऽ-
क्षांशपत्रसाधना संपूर्णा जाता ॥

अथ फणींद्रयंत्रे भमंडलसाधनम्—

प्राग्वद्भचक्रेऽस्य सपंचवृत्ते मेषादिषट्कं विनिवेश्य सौम्ये ॥

याम्येऽल्पभागैर्विनिवेशनीयं प्राक्पश्चिमांते च तुलादिषट्कम् २२

व्याख्या ॥ अस्य फणींद्राख्यमिश्रयंत्रस्य भपत्रे भचक्रपत्रे प्राग्वदक्षांशपत्रवत्
सपंचवृत्ते रचितपंचवृत्तके सौम्ययंत्रवन्मध्याद्याम्यरेखोपरि बृहत्केंद्रांशैः । ८।३४
सौम्यदिग्विभागे प्राक्पश्चिमलघुरेखालग्नं व्यासवृत्तं विरचय्य मेषादिराशिषट्कं नि-
वेश्य, ततो याम्ययंत्रवन्मध्यात् सौम्यरेखोपरि लघुकेंद्रांशैः ८।३४ याम्यदिग्भागे
पश्चिमपूर्वरेखालग्नं व्यासवृत्तं विरचय्य तुलादिषट्कं निवेशनीयम् ॥

अथासिन्नेव पत्रे भमंडलांशैर्नक्षत्रस्थापनमाह—

सौम्यानि भानीह कुलीरवाह्ये लेख्यानि सौम्यद्युगणोदितानि ॥

याम्यानि चैतानि कुलीरमध्ये शेषाणि याम्यद्युगणोदितानि २३

व्याख्या ॥ इह पूर्वोदिते फणींद्रयंत्रे भचक्रपत्रे सौम्यानि भानि सौम्यद्युगणोदितानि प्रोक्तसौम्यस्वाहोरात्रान्वितानि कर्कवृत्ताद्वाह्ये आमकरं सौम्ययंत्रवहेत्यानि ।

अथ भचक्रपत्रस्य घटनाशिक्षामाह—

आधारवृत्तं परिरक्षणीयं पत्रे भचक्रार्थमपास्य शेषम् ॥

फणींद्रयंत्रं गदितं मयैतत् ज्ञेयानि यंत्राण्यखिलान्यपीत्थम् २४

व्याख्या ॥ भचक्रपत्रे शेषं पत्रमपास्य हित्वा राशिनक्षत्रस्थितिहेतोराधारवृत्तं परिरक्षणीयम् । शेषं स्पष्टम् । एवं फणींद्रयंत्रे भचक्रसाधना संपूर्णा जाता ॥

अथ किमपि प्रस्तुतं सविशेषमाह—

केंद्रव्यासेभ्यो यानि उन्नतवलयाणि संपादितानि संति तानि केवलसौम्ये केवल-
याम्ये मिश्रे च सर्वदा याम्यभागे एव भवन्ति । तथा केवलयाम्ययंत्रादपि सौम्य-
यंत्रवद्वटिकादिकालनियमोऽक्षोद्विष्टभूभागस्थानेषु सर्वदा सौम्यदिग्भागे तुल्यमेवा-
याति । परं यंत्रविद्विल्लंकाभिधनिरक्षस्थानादुत्तरध्रुवाभिमुखं ह्रस्वकेंद्रव्यासेभ्यः सा-
धितसौम्योन्नतवलयैः सौम्यनक्षत्रसहितैः सौम्ययंत्रसाधनाचक्रे याम्ययंत्रसाधनां
तथाभिधा न कारिता । तत्र को हेतुः । यतो याम्यकेंद्रव्यासैर्दीर्घतरैर्याम्योन्नतमंड-
लानि भृशं दुर्घटानि पृथुलप्रमाणत्वाद्बहुविस्तराणि । अतएव साधितुमशक्यानि ।
तद्विक्संधीनि नक्षत्राण्यपि स्तोकांतराणि निरूपयोगीनि च । अतस्तैस्तन्नांगीचक्रे ।
अतस्तद्याम्ययंत्रं विहाय सौम्ययंत्रांगीकारः कृतः । लंकात उत्तरध्रुवाभिमुखं परमक्रां-
तिपर्यंतं अस्मादेव सौम्ययंत्राद्घटिकादिकालनिर्णयः सुखोपलभ्यः सुखावबोधश्च-
प्रमाणीकृतः । तथा तैरेव गणकाचार्यवरैर्गणितज्ञानकौतुकार्थं सौम्ययाम्योद्भवेन गणि-
तागमेन उभयोः सौम्ययाम्यगणितयोर्युक्त्याऽनेकानि मिश्रयंत्राणि तथा चक्रिरे
यथायथानयोः सौम्ययाम्ययंत्रयोः सौम्ययाम्यविभागे स्वस्वाक्षस्थाने घटि-
कादिसमयज्ञानमेभ्यो मिश्रयंत्रेभ्य एव सर्वदा सत्त्वरमायाति । विशेषश्चायम् । यतः
फणींद्राभिधे मिश्रयंत्रे वृत्तपंचकत्वासौम्ययाम्योद्भवेन गणितागतेन उन्नतमंडलेष्वंतः
संपाते शुद्धिः स्यात् । परमन्येषु वृत्तत्रयत्वासेनैव गणितागतेन उन्नतमंडलानि
पृथक् पृथग्जायन्ते । अतस्तेषु संपातशुद्धिर्न संजाघटीति ॥

अथाक्षांशेभ्यः परमदिनानयनम्—

द्विष्टाक्षांशा जिनैर्भक्ता लब्धमक्षाद्विशोधितम् ॥

शेषमर्धं हतं दिग्भिः पश्चात्तं द्विगुणीकृतम् ॥ २५ ॥

तन्नाडिका विनाड्यादि ऊर्ध्वार्कं त्रिंशतायुतम् ॥

नृयुग्मांते रवौ प्रोक्तं पलेभ्यः परमं दिनम् ॥ २६ ॥

व्याख्योदाहरणमेव—

तथा ॥ दिव्यामक्षांशाः २८।३९ द्विस्थाः २८।३९ चतुर्विंशत्या भक्ता लब्धं
१।११।३८ अक्षांशात्पात्यते । शेषं २७।२७।२२ अर्धितं १३।४३।४१ दशगुणं
३७।१७ षष्ठ्यासं २।१७।१७ द्विगुणं ४।३४।३४ उपरि त्रिंशद्भि ३० र्युतं जातं
दिव्यां परमदिनं ३४।३४।३४ एवमनया रीत्या त्रिंशदक्षांशपर्यन्तमायाति । अग्रेऽतरं
करोति । एवं सर्वत्र ॥

अथ परमदिनाद्विषुवच्छायानयनम्—

हीनं खरामैः परमं दिनं च

शेषं नगघ्नं गुणितं च षष्ठ्या ६० ॥

भक्तं त्रिगोवाहुभि २९३ रंगुलादि-

च्छाया स्फुटा स्याद्विषुवद्वयस्य ॥ २७ ॥

अत्रोदाहरणमेव व्याख्या ॥ अथात्र परमदिनं ३४।३४।३४ विषुवद्दिनमानेन ३०
हीनं ४।३४।३४ सप्तगुणं ३२।१।५८ कलापिंडः १९२।१।५८ कल्पित २९३ भाग-
हारासं विषुवच्छाया ६।३३ कलापिंडशेषं १६६ अनया युक्त्या छायायनयनं कार्यम् ॥

अभूद्गुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः

कृती नृपतिसंस्तुतो मदनसूरिनामा गुरुः ॥

तदीयपदशालिना विरचिते सुयंत्रागमे

महेन्द्रगुरुणोद्धृते रचनकर्मजातं स्फुटम् ॥ २८ ॥

स्पष्टार्थः ॥

श्रीपीरोजमहेन्द्रसर्वगणकैः पृष्टो महेन्द्रप्रभु-

र्जातः सूरिवरस्तदीयचरणांभोजैकभृंगद्युता ॥

सूरिश्रीमलयेन्दुना विरचिते श्रीयंत्रराजागमे

व्याख्याने रचनाभिधेऽतिविशदोऽध्यायतृतीयोऽगतः ॥ ३ ॥

इति श्रीयंत्रराजागमे यंत्ररचनाध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ यंत्रशोधनाध्यायो व्याख्यायते—

निष्पन्नयंत्रमुलंब्य रंध्रे कीलं प्रवेशयेत् ॥

तदग्रे लंबयेत्सूत्रं सूक्ष्मं भारेण संयुतम् ॥ १ ॥

मध्यरेखां स्पृशेत्तच्चेत् ज्ञेयं शुद्धं तथाहि तत् ॥

अन्यथाधिकमस्यांगं घर्षित्वा शोधयेत्ततः ॥ २ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ निष्पन्नयंत्रमुल्लंघ्य तत्किरीटच्छिद्रे लोहमयं कीलं प्रवेशयेत् । तदग्रेऽधोभारेण युतं सूत्रं सूक्ष्मं लंबयेत् । सूक्ष्मं लंबमानं कुर्यादित्यर्थः । तल्लंबमानं सूत्रं चेद्यंत्रस्य मध्ये रेखामाद्यंतं स्पृशेत्तदा तद्यंत्रं शुद्धं, समं ततो भारशुद्धं ज्ञेयमित्यर्थः । अन्यथा अशुद्धं यदि स्यात्तदाऽस्य यंत्रस्य वामं दक्षिणं वाधिकमंगं वर्धयित्वा पुनः शोधयेत् । सूत्रस्पर्शेनेति शेषः ॥

अथ कुजादिवृत्तानां शोधनमाह—

मेघद्युजीवाप्राग्रेखायोगस्पर्शात्कुजे स्फुटे ॥

केंद्रव्यासांतरैः शुद्धैः शोधयेदुन्नतांशकान् ॥ ३ ॥

व्याख्या ॥ मेघद्युजीवाप्राग्रेखयोर्योगे सन्निपात उभयतस्तयोः स्पर्शात् उद्धृत-कुजाख्यवृत्ते स्फुटे भवतः । तथा पूर्वोक्तेः केंद्रव्यासांतरैरुन्नतांशान् अर्थादुन्नतांश-वृत्तानि शोधयेत् ॥ शुद्धानि कुर्यादित्यर्थः ॥

उदाहरणम्—तद्यथा । मध्यात् पञ्चुन्नतांशानां केंद्रप्रमाणेन २९।३२ चिह्नं कृत्वा तदुपरि व्यासमानेन ३३।२८ वृत्ते कृते पञ्चुन्नतांशानां वलयं निष्पन्नं । ततो यंत्र-मध्यात् मध्याह्नरेखोपरि उन्नतवलयं यावत् केंद्रव्यासांतरं ३।७ कंचाभागेः प्रमीयमानं यदि स्यात्तदा तद्वलयं शुद्धम् । एवं शेषाण्युन्नतवलयाणि शोधयानि ॥

अथ सांशानां द्वादशलग्नानां शोधनमाह—

उदयास्तोदीच्ययाम्यरेखाग्रे सदृशांशता ॥

प्राक् सप्ततुर्यदिक्संख्यलग्नानां स्याद्विशुद्धता ॥ ४ ॥

व्याख्या ॥ उदये पूर्वक्षितिजे अस्ते परे क्षितिजे उदीच्यरेखाग्रे याम्यरेखाग्रे च प्रथमसप्तमचतुर्थदशमानां मेघतुलाकर्कमकराणां सदृशांशता तुल्यांशता यदि स्यात्तदा तेषां चतुर्णां लग्नानां शुद्धता ज्ञेया । तद्वैपरीत्येऽशुद्धता च । एवं शेषाण्यपि लग्नानि अंशैः शोधनीयानि ॥

अथ दृक्कर्मशुद्धस्थापितनक्षत्रांशान् परमोन्नतांशैर्नक्षत्रचंचुशोधनमाह—

मध्यरेखास्थिते स्वस्वराश्यंशे संस्पृशेद्यदि ॥

भास्यं स्वान्परमानंशान् तदा तच्चंचुशुद्धता ॥ ५ ॥

व्याख्या ॥ यद्यन्नक्षत्रं यस्य यस्य राशेर्यस्मिन्यस्मिन्नंशेऽस्ति तस्मिन् तस्मिन् भागे मध्यरेखोपरि स्थिते सति तस्य तस्य नक्षत्रस्यास्य चंचुस्थानं स्वान्परमोन्नतां-शान् यदि स्पृशति तदा तस्य नक्षत्रस्याऽऽस्यशुद्धिः स्यात् । तदभावे चंचोर्हानिर्दृ-द्धिर्वा कार्येति शेषः । यथा शुद्धं रोहिणीनक्षत्रं मिथुनस्य तृतीयांशे प्रवर्तते । तस्मिन्नंशे मध्यरेखोपरि स्थापिते यदि रोहिण्यास्य स्वीयान्परमोन्नतांशान् ७० स्पृ-शति तदा रोहिण्या आस्यशुद्धिर्भवति । एवं शेषाण्यपि नक्षत्रास्यानि शोधनीयानि ॥

अथ यंत्रपृष्ठस्थितभुजाशोधनं पादद्वयशोधनं चाह—

भुजाग्रयुग्मं शुद्धं स्याद्रेखास्थं परपूर्वयोः ॥

तन्मध्यरेखोपरिगं शुद्धं पादद्वयं तथा ॥ ६ ॥

व्याख्या ॥ यंत्रपृष्ठे भुजाग्रयुग्मं पूर्वापररेखोपरिगं यदा स्यात्तदा भुजाग्रं शुद्धम् ।
तथा पादद्वयं तस्याभुजाया मध्यरेखोपरिस्थितं शुद्धं भवति ॥

अभूद्भृगुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः

कृती नृपतिसंस्तुतो मदनसूरिनामा गुरुः ॥

तदीयपदशालिना विरचिते सुयंत्रागमे

महेंद्रगुरुणोद्धृतेऽजनि सुशोधनं यंत्रजम् ॥ ७ ॥

स्पष्टार्थः ॥

श्रीपीरोजशकेंद्रसर्वगणकैः पृष्ठो महेंद्रप्रभु-

जातः सूरिवरस्तदीयचरणांभोजैकभृंगद्युता ॥

सूरिश्रीमलयेंदुना विरचितेश्रीयंत्रराजागमे

व्याख्याने स्फुटशोधनादिकथनाध्यायश्चतुर्थोऽगमत् ॥ ४ ॥

इति श्रीयंत्रराजागमे यंत्रशोधनाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

अथ यंत्रविचारणाध्यायो व्याक्रियते—

अथ रवेः शेषग्रहाणां नक्षत्राणां चोन्नतांशानयनमाह—

करेऽपसव्ये विनिवेश्य यंत्रं ज्योतिर्विदा भास्करसन्मुखेन ॥

तथा भुजाग्रं परिचालनीयं यथा विशेच्छिद्रयुगेऽर्कतेजः ॥ १ ॥

अस्य व्याख्या ॥ अपसव्ये दक्षिणे तथाच्छिद्रयुगे इति भुजः पादसंबंधः ।
शेषं स्पष्टम् ॥

पूर्वेऽहनि प्राक्कुभो भुजाग्रं स्पृष्टा रवेरुन्नतभागकाः स्युः ॥

त एव मध्यंदिनतोऽपरांशा रात्रौ ग्रहोडुष्वपि चैवमेव ॥ २ ॥

व्याख्या ॥ पूर्वेऽहनि पूर्वाह्ने प्राक्कुभः पूर्वस्या दिशो भुजाग्रं स्पृष्टा एकाद्या
नवतिपर्यंता रवेरुन्नतभागाः स्युः भवेयुः । एवं मध्यंदिनतो मध्याह्नादूर्ध्वमपरोन्न-
तांशाः स्युः । तथा रात्रौ गणकेन दक्षिणनेत्रं निमील्य वामनेत्रोपरिस्थेन यंत्रेण
इष्टस्य इष्टग्रहस्य धिष्णस्य वा वेधे भुजाग्रस्पृष्टा अंशाः पूर्वापरदिग्गतत्वेन पूर्वोन्न-
तांशा अपरोन्नतांशा ज्ञेयाः ॥

अथ रविसंबद्धपूर्वापरोन्नतांशेभ्यो दिनगतशेषघटिकानयनं लग्नानयनं चाह—

रव्यंशकं प्रागपरे च भूजे धृतवोन्नतांशोपरिगे कृतेऽस्मिन् ॥
द्विस्थानसंलग्नमृगास्यमध्ये कालांशकैः पंक्ति १० पलप्रमाणैः ॥३॥
पङ्क्ति ६ विभक्तैर्दिवसस्य यातं शेषं च घट्यादि परिस्फुटं स्यात् ॥
तथोन्नतांशस्पृशि भास्करांशे प्राग्भूजगः सायनलग्नभागः ॥ ४ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ इष्टदिने सायनमेपादिराशिस्थितसूर्यांशं पूर्वाह्णे प्राचि भूजे अपराह्णे अस्तभूजे च कृत्वाऽस्मिन्नेव सूर्यांशे क्रमाद्विद्वे च पूर्वापरोन्नतांशोपरिगे कृते सति क्रमाद्विस्थानसंलग्नमृगास्यमध्ये स्थितैः कालांशकैर्दशपलप्रमाणैः पङ्क्ति ६ भू-
क्तैर्दिवसस्यातीतं घट्यादि परिस्फुटं स्यात् । तथा पूर्वोक्त एव भास्करांशे विद्धपूर्वाप-
रोन्नतांशस्पृशि पूर्वक्षितिजगतः सायनमेपादिलग्नभागः स्पष्टः स्यात् ॥

अथ दिवाहोरानयनम्—

एवं रवेः सप्तमराशिभागो यत्रैव होरावलयेऽस्ति सैव ॥
होराद्युनाथाच्च ततः स्वपष्ठपष्ठस्य गण्यापरभूजवृत्तात् ॥ ५ ॥

एवमिति कोऽर्थः ॥ पूर्ववद्भास्करांशे इष्टोन्नतांशोपरि स्थापिते सति तस्माच्च सप्तमराश्यंशो यस्मिन् होरावलयेऽस्ति सैव तद्धिने आद्यादिनवारादिहोरा । ततो दिनवारहोरातः पष्ठस्य द्वितीयाद्या द्वादशपर्यन्ता होरा ज्ञेया । आद्या दिनवारतो वारो-
पलक्षितग्रहस्य पष्ठपष्ठस्य द्वितीया । परमियमान्नायहोरापरभूजवृत्ताद् गण्या ॥

अथ दिनगतशेषघटीभ्यो रव्युन्नतांशानयनम्—

रव्यंशकं प्राक् क्षितिजे निवेश्य चिह्नं मृगास्ये विदधीत पश्चात् ॥
अभीष्टकाले घटिकोपरिस्थं तदेव कृत्वा परिचिंतनीयम् ॥ ६ ॥
रव्यंशको यत्र हि तुंगवृत्ते तदंकसंख्यास्तपनोन्नतांशाः ॥
मध्याह्नतोऽस्तक्षितिजात्तथैव ते बोधनीयाः सुधियाऽवशिष्टाः ७

अनयोर्व्याख्या ॥ रव्यंशकं प्राक्क्षितिजे निवेश्य मृगास्ये चिह्नं विरच्य पश्चाद-
भीष्टकाले घटिकोपरिस्थं तदेवमृगास्यं कृत्वा गणकेन विलोकनीयम् । यस्मिन् तुंगवृत्ते रव्यंशः स्थितोऽस्ति तावदंकप्रमाणाः पूर्वतः सूर्योन्नतांशास्तावतीषु घटीषु जाता इति शेषः । तथा मध्याह्नतोऽस्तक्षितिजात्तथैव पूर्वोक्तरीत्या सुधिया विदुषा अवशिष्टास्त्रिघटीषु अवशिष्टा उन्नतांशा बोधनीयाः ॥

अथ रात्रौ विद्धनक्षत्रोन्नतांशेभ्यो रात्रिगतशेषघटिकानयनमाह—

विद्धोन्नतांशोपगते च भास्ये रव्यंशकेऽस्तेंद्रकुजस्थिते च ॥
चिह्नद्वयांतर्गतशेषनाडीपलानि पूर्वापररात्रिभागे ॥ ८ ॥

यंत्र ९

रात्रौ भुजाग्रेणेष्टनक्षत्रे विद्धे प्राच्याः प्रतीच्या वा ये उन्नतांशाः प्राप्यन्ते । तेषू-
न्नतवलयस्थितेषु विद्धोन्नतांशेषु विद्धे नक्षत्रमुखे धृते, सूर्यांशे अस्तकुजस्थे ऐंद्रकु-
जस्थे वा पूर्वापररात्रिभागे क्रमान्मकरमुखचिह्नद्वयांतर्गतं शेषं नाडीपलादि-
स्फुटं स्यात् ॥

अथ रात्रौ लग्नहोरानयनमाह—

तत्रैव नक्षत्रमुखे निविष्टे प्राग्भूजगं सायनमेति लग्नम् ॥

सूर्यांशकाधिष्ठितवृत्तसंस्था तदात्र होरापि निशि स्फुटा स्यात् ९

व्याख्या ॥ तत्रैव विद्धोन्नतांशेष्वेव विद्धनक्षत्रमुखे निविष्टे पूर्वरात्रौ अपररात्रौ
प्राग्भूजगं सायनं लग्नमेति । तदा तस्मिन् काले सूर्यांशकाधिष्ठितवृत्तसंस्था होरा
निशि रात्रौ स्फुटा स्यात् । लग्नकाले यस्मिन् वलयेऽर्कः स्थितोऽस्ति तद्वलये तद्ग-
तहोरा भवतीत्यर्थः ॥

अथ रात्रिगतेष्टघटीभ्यो नक्षत्राक्रांतोन्नतांशानयनम्—

सूर्यांशकेऽस्तक्षितिजस्थितेऽंकं कृत्वा मृगास्ये गतनाडिकासु ॥

निवेशितेऽत्रोन्नतवृत्तगाः स्वाः प्राच्यप्रतीच्योडुभवोन्नतांशाः १०

व्याख्या ॥ सूर्यांशकेऽस्तक्षितिजस्थिते सति मृगास्ये अंकं कृत्वा पश्चाद्गतेष्टना-
डिकासु मृगास्ये निवेशिते सति उन्नतांशवृत्तस्थिताः स्वकीयाः प्राच्यप्रतीच्योडुभवाः
पूर्वापरकपालस्थितनक्षत्राक्रांता उन्नतांशाः स्फुटा भवन्तीति शेषः ॥

अथ दिनरात्रिगतघटीभ्यो लग्नानयनमाह—

प्रागस्तभूजोपगतेऽर्कभागोऽ-

किते मृगास्ये गतनाडिकासु ॥

स्थिते च तस्मिन् द्युनिशोः क्रमात्स्या-

त्प्राग्भूजगः सायनलग्नभागः ॥ ११ ॥

व्याख्या ॥ दिने सूर्यांशे प्राक्क्षितिजोपगे मृगास्ये चिह्निते ततो गतनाडि-
कासु तस्मिन्मृगास्ये स्थिते सति प्राक्क्षितिजस्थः सायनो लग्नभागः स्यात् ॥ एवं
रात्रावस्तक्षितिजस्थे सूर्यांशे मृगास्यं चिह्नयित्वा ततो रात्रिगतघटीषु मृगास्ये आरो-
पिते प्राक्क्षितिजगतः सायनो लग्नभागो भवति ॥

अथ द्वादशभावसाधने भावचतुष्टयसाधनम्—

पूर्वास्तभूजोत्तरदक्षिणासु

प्राक् सप्त ७ तुर्या ४ वर १० लग्नभागाः ॥

लघ्ने भवेत्केंद्रचतुष्कमिष्टे

यत्र स्थिताः स्युर्वलिनो ग्रहेंद्राः ॥ १२ ॥

व्याख्या ॥ इष्टे तात्कालिके लघ्ने पूर्वभूजास्तभूजोत्तरदक्षिणासु समकालं संभवतः प्राक्सप्ततुर्यावरलघ्नभागाः प्रथमसप्तमचतुर्थदशमलघ्नांशाः केंद्रचतुष्कं भवेत् । यत्र केंद्रचतुष्के स्थिता ग्रहेंद्रा वलिनो भवेयुरिति ॥

पुनर्भावचतुष्टयोत्पादनमाह—

अंकेशहोरादिगते तु लघ्ने खमध्यगौ नैधनधर्मभावौ ॥

द्वितुर्यहोरास्पृशि सप्तमांशे खमध्यगावेव शिवार्कसंख्यौ ॥ १३ ॥

व्याख्या ॥ लघ्नभागे तात्कालिकलघ्नांशे, अंके ९ श ११ होरायुजि, नवमैकादशहोरावल्याद्यभागस्थे सति खमध्यगौ याम्यरेखोपरि गतौ क्रमान्नैधनधर्मभावौ स्तः । तथा सप्तमांशेऽस्तस्थिते सप्तमलघ्नांशे द्वितीयचतुर्थहोराप्रांतरेखास्पृशि पूर्ववत् खमध्यगावेव एकादशद्वादशभावौ भवतः ॥

अथैभ्यः शेषभावचतुष्टयोत्पादनमाह—

वस्वादिभावा रसराशियुक्तान्निजान्निजात्सप्तमसप्तमाः स्युः ॥

संयोज्य भावद्वितयं समीपस्थितं तदर्धं विहितं च संधिः ॥ १४ ॥

व्याख्या ॥ अष्टमनवमैकादशद्वादशभावानां राशिपङ्क्तियोजनाद् द्वादशकपातनाच्च शेषा द्वितीयपञ्चमषष्ठभावा भवेयुः ॥ अथ संधेरानयनम् ॥ भावयोगदलं संधिरिति च वचनात् । द्वादशप्रथमयोयोग एकत्रमेलनं पश्चाद्दलमर्धं प्रथमसंधिः । एवं प्रथमद्वितीयभावयोर्मेलनार्धकरणेन द्वितीयसंधिः । एवं द्वादशापि संधयः स्युः ॥

अथ भावफलम्—

पूर्णं च मिश्रं च फलं ग्रहेंद्रः समांशको यच्छति भावसंध्योः ॥

हीनाधिको वा कथितः स संधेरतीतगम्यात्मफलप्रदायी ॥ १५ ॥

व्याख्या ॥ भावसंध्योः समांशको ग्रहेंद्रः पूर्णं च मिश्रं च फलं प्रयच्छति । कोऽर्थः । भावसमांशको यो ग्रहः स संपूर्णं फलं संधिसमांशकश्च मिश्रफलं ददाति । तथा स एव ग्रहेंद्रः संधेर्हीनांशकः सन्नतीतभावस्य फलदायी । संधेरधिकांशकश्चेद्वर्तत आगामिभावस्य फलदायी भवति ॥

अथ खेटस्य संधेः सकाशादन्यूनाधिकस्य विंशोपकायं फलानयनमाह—

न्यूनाधिकत्वे विधिरेष कार्यः खेटांशसंध्यंतरयातशेषे ॥

हत्वा नखैर्भावजसंधिजांशांतरेण भक्ते परिलभ्यते यत् ॥ १६ ॥

तस्माद् द्विधा भावफलं ग्रहस्य प्रहीयमानं परिवर्धमानम् ॥

इदं तदा यच्छति च ग्रहेशो यदा भवेत्कालजवृत्तगश्च ॥ १७ ॥

अनयोर्व्याख्यादाहरणमेव । संधेः सकाशाद्ग्रहस्य न्यूनाधिकत्वे एष विधिः कार्यः । कोऽर्थः । खेटांशसंध्यंतरयोः पाते कृते यच्छेपं तन्नखैः २० विंशत्या २० संगुण्य भावजसंधिजांशांतरेण भक्ते यत्फलं लभ्यते तद्ग्रहस्य द्विधा हीयमानवर्द्धमानभावभेदाद्भावफलं भवेत् । इदं फलं ग्रहेशस्तदा प्रयच्छति यदा कालवृत्तगो भवति ॥

अथ यंत्रेण षड्भिर्भक्तांशरेखोपरिगतमध्यस्थरव्यंशज्ञानमाह—

आद्यंतरेखे रसभागजाते धृत्वा कुजे प्राचि मृगेंकितेद्विः ॥

अंशान्द्विचिह्नान्तरजान्विभज्य षड्भिर्विलब्धाश्च षडंशनीयाः ॥ १८ ॥

ततोऽकतः प्राक्तनतोऽशकेषु स्पृष्ट्वा मृगास्ये निहितेऽनुघट्टम् ॥

प्राच्ये कुजे सूर्यलवः स्फुटं स्याच्छेषेषु खेटेष्वपि चेत्थमेव ॥ १९ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ यंत्रस्य भ्रमंडले रसभागजाते षडंशप्रमिते आद्यंतरेखे प्राचि कुजे धृत्वा, मृगास्ये स्थानद्वयस्थे चिह्नद्वयं कृत्वा, तदंतरभागांशान् षड्भिर्विभज्य लब्धांशाः षडंशनीयाः । मृगास्यचिह्नद्वयमध्ये षट्स्थाने स्थापनीयाः । षट्गुणाः कार्याः । ततः प्राकृतात् मृगास्यचिह्नात्स्पृष्टांशेषु मृगाननेऽनुघट्टं निवेशिते सति प्राक्कुजे सौरो लवः स्फुटो भवति । इत्थमन्येष्वपि खेटेषु चिंतनीयम् ॥

अथ षड्भिर्भक्तोन्नतवृत्तमध्यगतोन्नतांशस्थानज्ञानार्थमाह—

षडुन्नतांशेषु मुखे तथांस्ते रव्यंशमध्यास्य मृगेंकिते द्विः ॥

षड्भिर्विचिह्नस्थलवान्विभज्य लब्धेषु भागेषु कृतेषु षोढा ॥ २० ॥

पूर्वोक्तरीत्यांशधृते मृगास्ये प्रत्युन्नतांशं रविभागयोग्यम् ॥

स्थानं भवत्युन्नतभागकानामेवं विधेयं निशि चान्यभानाम् २१

अनयोर्व्याख्या ॥ अक्षांशपत्रेषु षडुन्नतांशेष्वदावन्ते च सूर्यांशं निवेश्य मृगेऽध्यास्य, मृगास्ये स्थानद्वयोपरि चिह्निते सति तदंतरस्थानंशान् षड्भिर् ६ विंभज्य लब्धांशेषु षोढा स्थापितेषु प्रागुक्तरीत्या मृगमुखंशेषु स्थापितेषु प्रत्युन्नतांशं रव्यंशयोग्यमुन्नतांशानां स्थानं भवति ॥ एवमन्येषामपि भानामुन्नतांशाः समानेयाः । कोऽर्थः । यथा रव्यंशतः उन्नतांशज्ञानमुक्तं तथा नक्षत्रचंचुतस्तदुन्नतांशज्ञानम् ॥

अथ रात्रेर्यामचतुष्टयलग्ननक्षत्रोन्नतांशानयनमाह—

तृतीयहोरांतगतेऽर्कभागे यामोऽग्रिमः प्राक्कुजगं विलग्नम् ॥
रात्रौ भवेदुन्नतवृत्तमध्ये धिष्ण्याग्रतश्चोन्नतभागकाः स्युः ॥ २२ ॥
एवं षडंकांतिमहोरिकासु प्रांतेऽर्कभागे परिशेषयामाः ॥
लग्नानि धिष्ण्योन्नतभागकाश्च विवेचनीया गणकैः स्वबुद्ध्या ॥ २३ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ अथ रात्रावस्तकुजेऽर्कभागं निवेश्य मकरमुखे चिह्नं कृत्वा अक्ष-
पत्रस्थहोरावलयाणां मध्ये तृतीयहोराप्रांतेऽर्कभागे स्थापिते पुनर्मृगास्ये चिह्निते
चिह्नद्वयांतराले कालवृत्ते घटीपलात्मकः प्रथमो यामो भवति ॥ तथैव समकालं
प्राक्कुजे लग्नं भागाद्यं स्यात् ॥ उन्नतवलयमध्ये धिष्ण्यचंच्चास्यगता उन्नतभागा
अपि स्युः । एवं षष्ठनवमद्वादशहोराप्रांते रव्यंशे क्रमेण स्थापिते शेषयामत्रयं
लग्नानि नक्षत्राणामुन्नतभागाश्च गणकैः स्वधिया विचार्याः ॥

अथ रविस्पष्टीकरणमाह—

मध्यंदिनांशांस्तपनस्य विध्वा ते मध्यरेखोपरि चिह्नीयाः ॥
सम्यक्तदूर्ध्वस्थितभांशको यः स सायनार्कस्य सदा स्फुटः स्यात् २४

व्याख्या ॥ रवेर्मध्याह्नसंबन्धिन उन्नतांशान् यंत्रेण विध्वा मध्याह्नरेखोपरि
तत्प्रमितोन्नतांशेषु चिह्ने कृते भचक्रे आभ्यमाणे यो राशिभागस्तत्र निविशति
तस्मिन् दिने तदंशः सायनार्कस्य स्फुटो भवति ॥ अत्रोदाहरणम्—इष्टदिने मध्या-
ह्नसमये यंत्रेण मध्याह्नस्योन्नतांशाः प्राप्ताः ६० तत्र मध्याह्नरेखोपरि चिह्ने
कृते तदनु चक्रे आभ्यमाणे तदुपरि मेघराशिद्वादशांशः सायनो लग्नः । अतो
ज्ञातमिष्टदिने रविर्मेषद्वादशभागे सायनो वर्तते । अयनांशैर्विहीनो निरयनो
भवति ॥

अथ धिष्ण्यशेषग्रहाणां स्फुटीकरणमाह—

रात्रौ खमध्यस्थितभग्रहाणां
परोन्नतांशव्यधचिह्नितानाम् ।
मध्यस्थरेखोपरि भांशका ये

तत्र स्थितास्ते निखिलाः स्फुटाः स्युः ॥ २५ ॥

रात्रिसमये आकाशमध्यस्थितनक्षत्रग्रहाणां परमोन्नतांशान् यंत्रे विध्वा उन्नत-
वलये तत्प्रमितांशेषु मध्यरेखोपरि चिह्नितेषु भचक्रे आभिते नक्षत्रचंचौ स्थापिते
नक्षत्रराश्यंशे च स्थापिते ग्रहांशाः स्फुटा भवन्ति ॥ अत्रोदाहरणं स्फुटीकृतरविवत्
ज्ञेयम् ॥

अथ प्रकारांतरेणैककाले नक्षत्रोन्नतांशेभ्यो भौमादिपंचस्पष्टीकरणम्—

रात्रावभीष्टग्रहक्षयोश्च ज्ञात्वोन्नतांशान्निजभागसंस्थे ॥

भास्ये ग्रहास्तोन्नतभागभांशः स्फुटो भवेत्तस्य तदा खगस्य ॥२६॥

व्याख्या ॥ रजन्यामिष्टग्रहस्येष्टनक्षत्रस्योन्नतांशान् ज्ञात्वा भमुखे निजोन्नतांशेषु स्थापिते सति, लब्धेषु पूर्वापरकपालस्थितग्रहोन्नतांशेषु यो राशिभाग उपविशति तत्र ग्रहः सायनः स्फुटो भवति ॥

अत्रोदाहरणम्—संवत् १४३५ प्रथमज्येष्ठशुक्लपंचदशी १५ गुरौ रात्रिगतघट्यः ६ पलानि १० समये चित्रानक्षत्रस्य परोन्नतांशाः ५५ तत्काले परकपाले भौमोन्नतांशाः ३० एवं चित्रानक्षत्रचंचौ लब्धोन्नतांशानामुपरि न्यस्ते त्रिंशदुन्नतांशानामुपरि सिंहलग्नस्य दशमोऽंशो लघ्नः । अतो ज्ञातं भौमः सिंहराशेर्दशमे भागे सायनो वर्तते ४११०।० । अयनैर्विहीनः ३।२६।० कर्कटे भवति । एवं सर्वेऽपि ग्रहाः समानीयन्ते ॥

अथ ग्रहभुक्त्यानयनम्—

प्रसाध्यते कालयुगे मते चेत्स्पष्टो ग्रहस्तर्हि तदंतरं यत् ॥

षड्विहृतं तद्द्युदलोद्धृतासं दिक्संगुणं तस्य गतिः कलाद्या ॥२७॥

व्याख्या ॥ मते अभीष्टे कालयुगे पूर्वग्रहरांते चतुर्थग्रहरादौ च यदि ग्रहस्पष्टतानीयते, तदा तदंतरं यदस्ति, तत् षड्विहृत्वा द्युदलेनोद्धृत्य तदासं दशगुणं कुर्यात्, एवं कृते सति तस्य ग्रहस्य कलाद्या गतिः स्यात् ॥

अत्रोदाहरणम्— संवत् १४३५ ज्येष्ठसुदि १५ गुरौ प्राच्योन्नतांशाः रवेः ४२ । दिनगतघटी ८ पल २६ समये स्फुटोऽर्कः सायनः २।०।३१।५१ तृतीयग्रहरांते दिनगतघटी २५ पल १८ समये स्फुटोऽर्कः सायनः २।०।४६।९। इष्टकालार्कयोरंतरं ०।०।१४।१८ रसैर्गुणिते जातं ८५।४८ दिनार्धेन १६।५२ भक्तं लब्धं कलादिफलं ५।५१ दशगुणं कुर्यात् । एवं कृते जाता रवेः स्फुटा गतिकला ५८।२० एवं सर्वत्रानेतव्यम् ॥

अथ इष्टांशे परमचरदलानयनम्—

निरक्षभूजेऽथ कुजेऽर्कभागं

दत्त्वा मृगे चिह्नमिह द्वयं स्यात् ॥

चरं हि तन्मध्यगतं च सौम्यं

याम्यं भवेन्मेषतुलादितः स्यात् ॥ २८ ॥

निरक्षभूजात्पुरतोऽथ साक्षभूजांतमध्यस्थगतं चरार्धम् ॥
 मार्गं स्पृशेद्यत्र च कालवृत्ते ते स्युर्लवाः षड्विहताश्वनाड्यः ॥२९॥
 यथा यथा साक्षकुजं निरक्षात्पुरो व्रजेत्तत्र चरार्धवृद्धिः ॥
 एवं कुजं याम्यदिशोऽतगं स्यान्मृगादितस्तत्र परं चरार्धम् ॥३०॥
 चरे परे पंचदशात्र नाड्यश्चैकं दिनं षष्टिघटीप्रमाणम् ॥
 निशापि तावत्प्रमितैव भूयः सौम्यं त्वजादेर्वणिजाच्च याम्यम् ३१
 एषां व्याख्या सुगमा ॥

अथ दिनरात्रिमानानयनम्—

सूर्यांशकं प्राक्क्षितिजेऽपरे च मुक्त्वा ततो मार्गमुखे कृते द्विः ॥
 आद्यंतच्चिह्नांतगतं दिनं स्याच्छेषास्तमिस्रा घटिकाः समस्ताः ३२
 व्याख्या ॥ सूर्यांशं प्राक्क्षितिजेऽपरे क्षितिजे च मुक्त्वा ततो मार्गमुखे स्थान-
 द्वयं प्रापिते चिह्नद्वये च विहिते पूर्वापरचिह्नांतगतं कालवृत्ते दिनप्रमाणं घटिकात्मकं
 भवति । तथैवाधःस्थितं शेषं रात्रिमानस्य घटिकादिकं स्यात् ॥

अथायनांशानयनम्—

यंत्रेन्द्रमध्योन्नतभागकेभ्यो देशे निजे योऽस्ति परिस्फुटोऽर्कः ॥
 सिद्धांतयुक्त्यापि च साधितो यस्तद्विप्रयोगादयनांशकाः स्युः ३३
 व्याख्या ॥ इष्टदिने यंत्रेण मध्याह्नोन्नतांशेभ्योऽर्के स्फुटीकृते सिद्धांतयुक्त्यापि
 स्फुटीकृते उभयोर्यदंतरं भागाद्यं तदेव तत्र देशे अयनांशका भवन्ति ॥

अथ ग्रहयुत्थानयनम्—

शीघ्रस्य मंदस्य च खेचरस्य लब्धोन्नतांशांतरमेकगत्योः ॥
 गत्यंतरेणापहरेत्तयोश्च विभिन्नगत्योर्गतियोगकेन ॥ ३४ ॥
 लब्धं फलं वासरनाडिकाद्यं मंदाद्गतं स्यादधिकांशकस्य ।
 शीघ्रस्य हीनांशजुषश्च गम्यं युतिक्षणः स्यादनयोः स एव ॥३५॥

अनयोर्व्याख्या ॥ शीघ्रग्रहस्य मंदग्रहस्य चोन्नतांशान् गृहीत्वांतरं विधाय एक-
 गत्योर्वकावक्रयोर्गत्यंतरेण तदंतरं विभजेत् । भिन्नगत्योश्च गतियोगेन हरेत् ॥ इत्थं
 लब्धं फलं दिनाद्यं भवति । इदमेव मंदग्रहाच्छीघ्रग्रहेऽधिकांशके सति गतं, शीघ्र-
 ग्रहे हीनांशके सति गम्यं च फलं वेदितव्यम् । अनयोर्मंदशीघ्रयोर्युतिकालः स एव ॥

अत्रोदाहरणम्—संवत् १४३४ पौषसुदि १५ भौमे सायनः स्फुटो गुरुः ७।२०

५४।५४ भुक्तिः ११।१ शुक्रः ७।१७।० भुक्तिः ६५।० एतस्मिन् दिने रात्रिशेषे
घट्यः ३ पलानि ३० समये शुक्रशीघ्रग्रहस्योन्नतांशाः प्राच्याः २५ एतस्मिन्काले मंदो
जीवस्तदुन्नतांशाः प्राच्याः २२ उभयोरंतरं ३ सवर्ण्यं १८० द्वयोर्माग्वान्मुक्तयंत-
रेण ५४ भागे लब्धो दिनादिकालः ३।२० अत्र मंदाच्छीघ्रस्य हीनांशकत्वादेव-
कालः । एतावता तृतीयदिवसे शुक्रवासरे दिनगतघट्यः २० पलं ० समये शुक्र-
गुर्वोर्युक्तिकालः ॥

अथ वर्तमानवर्षलग्नादागामिवर्षलग्नानयनम्—

पूर्वे कुजेऽभीप्सितवर्षलग्नं
निवेश्य मार्गाननमंकयित्वा ॥
ततोऽशकेऽश्वयंक ९३ मिते धृतेऽस्मिन्
भाव्यब्दलग्नं स्फुटमैन्द्रभूजे ॥ ३६ ॥

व्याख्या ॥ पूर्वे कुजेऽभीप्सितवर्षलग्नं निवेश्य मार्गाननमंकयित्वा मृगमुखं
चिह्नयित्वा अश्वयंकमिते त्रिनवति ९३ प्रमितेऽशकेऽस्मिन् मकरानने धृते सति भावि
वर्षलग्नमैन्द्रभूजे स्फुटं भवति ॥

अत्रोदाहरणम्—संवत् १४३४ सायनमेपसंक्रांतिदिने मध्याह्ने सायनोऽर्कः ११।
२९।४७ एवमुदयात् घट्यः २७ पलेषु ३० संक्रमणकालस्तदा यत्सायनं लग्नं तद्वर्ष
लग्नं समुच्यते ५।२१।२१।१९ अस्माल्लग्नदग्रिमवर्षे १४३५ सायनमेपसंक्रांतिदिने
सायनलग्नमानीयते । लग्नांशे ५।२१ प्राक्कुजे निहिते मकराननेऽष्टपष्ट्यधिकशत
१६८ कोष्टकांते लग्ने चिह्ने च कृते तदग्रे वह्निनंद ९३ प्रमितेऽश्वयंकपु गुणितेषु
२६१ प्रमितानामुपरि मकरमुखे समानीते प्राक्कुजेऽभीष्टवर्षस्य सायनं धनुर्लग्नमु-
पविष्टम् ॥ ८।१०।५५।५२ तदागामिवर्षलग्नं ज्ञेयम् । एवं सर्वाण्यपि समा-
नेयानि ॥

अथ देशांतरसंस्कारेण स्फुटलग्नानयनम्—

मध्यस्थरेखात ऋणं धनं स्यात्पलादिपूर्वापरदिग्विभागे ॥
तत्र स्थिते प्रागपरे च भागे कुर्वीत चिह्नं मकराननाग्रे ॥ ३७ ॥
पश्चात्पुरश्चास्य ऋणे धने च तदंशमानेन धृते मृगास्ये ॥
प्राग्भूजभागे स्वपुरे विलग्नं तदा हि देशांतरसंस्कृतं स्यात् ॥ ३८ ॥

“युगमम्”

अनयोर्व्याख्या ॥ सिद्धांतकरणोक्तविधिना यद्व्यादीनां ग्रहाणां देशांतरं पलात्म-

१ “ततः स्थिते प्राक्क्षितिजे भभागे” इ. पाठः ।

कमुक्तं तल्लंकातो मेरुपर्यन्तं, मध्यरेखातोऽभीष्टस्थानस्य प्रागपरदेशेन ऋणं धनं भवति । अत्र यद्भवेद्देशांतरं पलाद्यात्मकमागतं तल्लग्नस्यापि तदेव ज्ञेयम् । ततः प्राक्कुजे भभागे लग्नांशे स्थिते सति मकरमुखं चिह्ननीयम् । ततो यदि देशांतरमृणगतं भवति तदा रविदेशांतरमानेन पश्चाच्चिह्नं कार्यम् । धनगतं चेत्पुरस्ताच्चिह्नं कार्यम् । एवमुभयोर्मध्ये एकत्र मृगानने धृते सति प्राक्कुजे देशांतरसंस्कृतमिष्टपुरस्य लग्नं भवति ॥

अथ नक्षत्राणां सौम्ययाम्यक्रांतिज्ञानम्—

मध्याह्नरेखोपरि भस्य वक्रं कुलीरमेषांतगतं यदि स्यात् ॥
सौम्या तदा क्रांतिरिदं च मेषमृगांतरस्थं यदि दक्षिणा स्यात् ३९

व्याख्या ॥ यंत्रस्य मध्याह्नरेखोपरि भचक्रं नक्षत्रचंचुं धृत्वा विलोकनीयम् । यदि तत्कर्कमेपांतरस्थं स्यात् तदा तस्य नक्षत्रस्य सौम्योत्तरा क्रांतिः । इदमेव नक्षत्रमुखं यदि मेषमकरांतरगं स्यात् तदा तस्य नक्षत्रस्य दक्षिणा क्रांतिः स्यादिति ३९

अथ यंत्रस्थिताक्षांशेभ्य इष्टाक्षांशानां लग्नानयनम्—

यंत्रस्थिताक्षांशगणादभीष्टाक्षांशैर्विलग्नस्य विधिं ब्रवीमि ॥
लग्नं च तत्रोन्नतभागकेभ्यः प्राग्वत्ततः क्रांतिरियं च गुण्या ४०
अक्षांशयोरंतरकेन भक्ता परापमेनाप्तमितं लवादि ॥
मृगाननात्प्राक्पुरतः प्रदेयं सौम्यापमे यंत्रभवाक्षभागात् ॥ ४१ ॥
न्यूनाधिकेऽभीष्टपलांशके तदिष्टाक्षजं प्राक्कुजगं विलग्नम् ॥
याम्यापमे व्यत्ययतः समस्तमिदं विचार्य गणकोत्तमेन ॥ ४२ ॥

एषां व्याख्या ॥ त्रिभिर्विशेषकम् । यंत्रस्थिताक्षांशगणाद्यथा इष्टाक्षांशैर्लग्नमायाति तथा ब्रवीमि कथयामि । तत्र लग्नं प्राग्वदुन्नतांशेभ्यः समानीय मृगानने चिह्नं कृत्वा स्थाप्यम् । ततो लग्नात्सौम्ययाम्यक्रांत्यानयनम् । इयं क्रांतिरक्षांशयोरंतरकेन गुण्या । कोऽर्थः । यंत्रस्थिताक्षांशानां तथेष्टाक्षांशानामंतरेण हन्यात् । ततः परमापमेन परमक्रांत्या भाज्या । ततः प्राप्तमंशादिफलं मृगाननात्प्राक् पुरतश्च देयम् । कोऽर्थः । यंत्रभागातीतलग्नसमये मृगास्यं लग्नं भवति । तच्चिह्नात् पृष्ठतोऽग्रतश्च देयमित्यर्थः । सौम्यापमे सौम्यक्रांतौ यंत्राक्षांशान्यूनाधिके इष्टाक्षांशे मृगाननात्प्राक् पुरतश्च चिह्नं कार्यम् । एवं कृते सति प्राक्कुजे यल्लग्नमुपविशति तदिष्टाक्षांशजं लग्नं भवतीति । इदं समस्तं पूर्वोक्तं याम्यापमे विपरीतम् । कोऽर्थः । याम्यापमे यंत्राक्षांशेभ्य इष्टांशे न्यूनाधिके सति पूर्वकृतमृगास्यचिह्नात् पुरतः प्राक् प्रदेयमिति गणकोत्तमेन ज्योतिर्वित्तमेन विचार्यम् ॥

यंत्र० १०

अस्योदाहरणम्—

यंत्रस्थिताक्षांशाः २८।३० इष्टाक्षांशाः २४।० अत्र सूर्योन्नतांशाः ६६ प्राच्याः ।
एभ्यो लग्नं साधितं वृषादौ सूर्ये सति १।०।०।० कर्कल्लं च ३।०।२ प्राकुजे
निविष्टमकरमुखे चिह्नं कार्यम् । अस्मात्क्रांतिरुत्तरा १२१।५।५४ अंशात्मिका २०।
१।५।४ एषा यंत्राक्षेष्टाक्षांशयोर्वियोगेन ४।३० हता जाता ९१।११ परापमेन
२३।३५ भक्ता लब्धमंशादिफलं ३।३८।३९ यत्र प्राग्लग्नाननसमये मकराननमुप-
विष्टमस्ति तस्माच्चिह्नादिदं फलं यंत्रस्थिताक्षात् २८।३९ इष्टाक्षे न्यूने २४।० प्राक्
पूर्वतश्चिह्ने मकरमुखे धृते प्राकुजे कर्कल्लं सायनं ३।८।०।० एवमन्यत्रापि समा-
नेयम् ॥

अथ सदोदितनक्षत्रेभ्योऽभीष्टदेशस्याक्षांशानयनम्—

सदोदितर्क्षं तलगोर्ध्वगं सद्विध्वा द्विवारासतदुन्नतांशान् ॥
ज्ञात्वाथ संयोज्य च तैः पलांशा अर्धीकृतैरिष्टपुरे भवंति ॥ ४३ ॥

व्याख्या । इष्टपुरे अक्षांशा भवंति । कया रीत्या । सदोदितर्क्षं तलगोर्ध्वगं च यदा
भवति । कोऽर्थः । यदा ध्रुवमंडलं भ्रममाणमधः समायाति तदा सदोदितनक्षत्रं
परमोन्नतांशज्ञानार्थं मुहुर्मुहुर्ध्रुवा पुनस्तदेव ध्रुवमंडलं भ्रममाणं यदा ऊर्ध्वं गच्छति
तदा पुनरपि परमोन्नतांशज्ञानार्थं मुहुस्तदेव सदोदितं विध्वा पुनस्तदेव सदोदितर्क्षं
विध्वा स्थानद्वयासानुन्नतांशानेकीकृत्यार्धीकरणे इष्टदेशाक्षांशा भवंति । विशेष-
श्चायम् । अक्षांशज्ञानं ध्रुवात् ध्रुवस्थानं तु केंद्रभूतमतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यमतस्तत्स्था-
नज्ञानार्थं सदोदितनक्षत्रतारकैककल्पनया वारद्वयबोधनाच्च केंद्राभिधमक्षज्ञानमा-
नीतमिति तात्पर्यार्थः ॥

उदाहरणम्—इष्टस्थाने ध्रुवमंडले ऊर्ध्वगे यंत्रेण सदोदितनक्षत्रवेधनात्प्राप्ता
उन्नतांशाः ३१ तथैव तस्मिन्नेवाधोगते पुनरपि सदोदितर्क्षवेधनात्प्राप्ता उन्नतांशाः
२५ उभयोर्योगे ५६ अर्धीकृते २८ अतो ज्ञातं योगिनीपुरे अक्षांशाः २८ विद्यन्ते ।
एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

अथ दक्षर्मसंस्कृतनक्षत्रानयनम्—

मध्याह्नरेखोपरि भास्यभागे न्यस्तेऽत्र योऽशोऽस्ति भमंडलस्य ॥
सुसंस्कृतं तत्र हि राशिभागे स्फुटं भवेत्सायनकं तद्वक्ष्यम् ॥ ४४ ॥
भूजद्वयस्योपरि भास्यदेशे धृते भवेद्यः खलु राशिभागः ॥
तद्वक्षसंबंधवशेन तस्य स्यातां क्रमेणाभ्युदयास्तलग्ने ॥ ४५ ॥

अनयोर्व्याख्या ॥ यंत्रे मध्याह्नरेखायां भास्यभागे नक्षत्रवक्रप्रदेशे धृते सति

भमंडलस्य योऽंशोऽस्ति तत्र राशिभागे तदक्षं नक्षत्रं सुसंस्कृतं सायनं दक्षमं शुद्धं भवति । तथैव तस्मिन् नक्षत्रवक्त्रे पूर्वापररेखोपरि धृते सत्युभयत्रापि यो राशिभागे कृति तदक्षसंबन्धवशेन भस्य नक्षत्रस्योदयास्तलभे क्रमेण स्याताम् ॥

अथ यंत्रेण तिथिनक्षत्रयोगानयनम्—

कुजे निरक्षे रविचंद्रभागान्न्यस्येन्मृगास्यद्वितयस्य चिह्ने ॥
 कृते द्युमध्यात्परतोऽरुणोने चंद्रेऽर्क १२ भक्ते तिथयो विलब्धाः ४६
 द्युमध्यरेखांकशशांकचिह्नांतरे त्रिनिघ्ने खचतुर्विभक्ते ॥
 यदाप्यते तद्भगणो मृगाग्रात्फलं गतं स्यात्किल कालवृत्ते ॥ ४७ ॥
 रव्यंकपीयूषकरांकयोगे रामाहते खाब्धिभिरुद्धृते च ॥
 आसाद्गतं स्यात्किल योगवृंदे शोध्यं भचक्राभ्यधिके तु चक्रम् ४८
 गतं विशुद्धं निजभागहारादेष्ट्यं भवेत्तन्निहतं च पष्ट्या ॥
 चंद्रार्कभुक्त्यंतरभक्तमेव लब्धं दिनाद्यं सकलं तिथेस्तु ॥ ४९ ॥
 एष्यत्यतीतेऽथ भजे खषड्भि ६० हते त्रिनिघ्नेदुविभुक्तिभक्ते ॥
 दिनादिकं स्यात्किल योगजे च पष्ट्या हते सूर्यशशांकभुक्तेः ५०
 योगेन रामापहतेन भक्ते लब्धं दिनाद्यं फलमेवमेव ॥
 ग्रहे भवेदौदयिकेऽर्धरात्रे भवेच्च मिश्रेण सुसंस्कृतं तत् ॥ ५१ ॥

एषां व्याख्या ॥ निरक्षे कुजे प्रागपररेखायां स्पष्टरव्यंशं चंद्रांशं च कालवृत्ते नि-
 वेद्य स्थानद्वयासे मृगास्ये चिह्नं कार्यम् । गणना तु द्युमध्यात् मध्याह्नरेखायाः परतः
 पद्द्वादशादिक्रमेण कार्या ॥ “चंद्रेऽरुणोने” कोऽर्थः सूर्यांशे निरक्षभूजोपरि धृते
 सति मकराननं यत्र लगति तदंकप्रमिताः सूर्यांशाः कथ्यन्ते ॥ एवं चंद्रांशे निरक्ष-
 भूजस्थे यत्र मृगास्यं स्यात् ते चंद्रांशाश्चंद्रांशकेभ्यो रव्यंशकाः पात्यन्ते यदि न पतन्ति
 तदा खषट्त्रिंशत् ३६० संयोज्य पात्यन्ते द्वादशभिर्भज्यन्ते लब्धाः शुक्रप्रतिपदादि-
 तिथयो भवन्ति । “अथ नक्षत्रानयनम्” । “द्युमध्यरेखांकशशांकचिह्नांतरे”
 कोऽर्थः । कालवृत्ते मध्याह्नरेखातो यत्र मृगाननं लग्नं तावन्तश्चंद्रांशा लब्धाः
 सन्ति, तेषु त्रिघ्नेषु चत्वारिंशता ४० भक्तेषु यत्फलमाप्यते तदेवाश्विन्यादिगत-
 क्षाणि भवन्ति ॥

१ “निवेद्य मार्गद्वितयस्य चिह्ने” इति पाठांतरम् । २ “तद्भगणोऽश्वि-
 धिष्ण्यात्फलं” इति पाठांतरम् ।

“ अथ योगानयनम् ” कालवृत्ते मकराननाग्रात्सूर्यांकचंद्रांकयोर्योगे साधिते, त्रिहते चत्वारिंशद्विभक्ते, यल्लब्धं तदेव योगवृंदे विष्कुंभादयो योगा गता भवन्ति । यदि योगे कृते सति भचक्राभ्यधिकं भवति षष्ठ्यधिकशतत्रयाधिकं जायते, तदा चक्रमप्यवशेष्यम् षष्ठ्यधिकत्रिशती पालित्यर्थः ॥

“ अथ तिथ्यादिघटिकानयनम् ” “ गतं विशुद्धं निजभागहारात् ” कोऽर्थः । तिथिनक्षत्रयोगादीनामानयनसमये तिथ्यादिषु लब्धेषु यच्छेषं तत्क्रमेण तेषां गत-मभिधीयते । तन्निजनिजभागहाराद्विशोधितं आगामितिथ्यादीनां क्रमात् गम्यं भवति तद्गतं गम्यं च षष्ठ्याहतं रविचंद्रभुक्त्यंतरेण भज्यते एतस्मिन् लब्धं तिथे-दिनाद्यं दिनघटीपलात्मकं भवतीति तिथयः ॥ “ अथ नक्षत्रम् ” । एष्यति गम्ये अतीते गते भजे नक्षत्रजे खपङ्क्तिः षष्ठ्या ६० गुणिते त्रिताडितया चंद्रभुक्त्या भक्ते सति लब्धं नक्षत्रदिनादिकं भवति ॥

“ अथ योगः ” योगस्य गते गम्ये च षष्ठ्याहते सूर्यशशांकगतियोगेन रामा-पहतेन भक्ते लब्धं दिनाद्यं योगस्य भवति । एतद्दिनाद्यं फलमौदयिके ग्रहे एव-मेवार्धरात्रिके तु ग्रहे मिश्रेण संस्कृतं कार्यम् । “ गतं विशोधयेन्मिश्राद्गम्यं मिश्रे नियोजये ” दित्यादिना संस्कृतं कार्यमित्यर्थः ॥

“ अथ तिथ्यानयने उदाहरणम् ” ॥ सं. १४३३ वर्षे चैत्रवदि ३० भौमे यंत्रेण स्फुटौ रविचंद्रौ अर्धरात्रसमये साधितौ । तत्र निरयनोऽर्कः १११४१४३ भुक्तिः ५९१२१ चंद्रः १११२०१२६ भुक्तिः ८३११६ रव्यंशे निरक्षभूजोपरि धृते सति मक-राननं कालवृत्ते मध्यरेखातः सृष्ट्या चतुश्चत्वारिंशदधिकशतत्रयांशेषु ३४४१४३ लग्नं । एवं चंद्रांशे निरक्षभूजे न्यस्ते मकरमुखं कालवृत्ते पंचाशदधिकशतत्रयांशेषु ३५०१२६ लग्नं । एवं रव्यंशाः ३४४१४३ चंद्रांशेभ्यः ३५०१२६ पातिता जातं अंतरं ५१४३ एतद्द्वादशभिः १२ भक्तं लब्धं तिथिस्थाने शून्यं एतावतामावास्या तिथिः । शेषं ५१४३ “ अत्र गतेन प्रयोजनं ” गतं षष्ठ्या ६० संगुण्य जातं ३४३ रविचंद्रभु-क्त्यंतरेण ७७११४५ भक्तं लब्धं दिनादिफलं ०१२६१४० । एतद्गतदिनवशात्तद्दि-नमिश्रात् ४४१५८ विशोध्यते जातं चैत्रमावास्याप्रमाणं घट्यादि १८१९८ एवं सर्वत्राप्यानेतव्यम् ॥

“ अथ नक्षत्रानयनोदाहरणम् ” । तिथ्यानयने पूर्वं ये चंद्रांशाः ३५०१२६ आनीताः संति ते त्रिगुणा जाताः १०५११९८ एते चत्वारिंशता ४० भक्ता लब्ध-मश्विन्यादिगतनक्षत्राणि २६ शेषं अस्यैव गतं १११९८ एतत्सर्वणितं जातं ६७८ एतन्निगुणेंदुभुक्त्या २४९३ विभज्य लब्धं दिनाद्यं फलं ०१६११९ एतद्गतवशात्त-द्दिनमिश्राद् ४४१५८ विशोध्य जातं चैत्रमावास्यायां उत्तराभाद्रपदनक्षत्रं घटी २८ पलानि ३९ प्रमाणं प्राप्तं एवं सर्वत्रापि ॥

अथ योगानयनोदाहरणम्—पूर्वानीतरव्यंशाः ३४४।४३ चंद्रांशाः ३५०।२६ उभयोर्योगः ६९५।९ अत्र चक्राधिकत्वात् चक्रांशानपास्य शेषांशाः ३३५।९ एते त्रिगुणिता जाताः १०५।२७ चत्वारिंशता भक्ताः प्राप्ता विष्कुंभादयो गतयोगाः २५ अस्य गतं ५।२७ एतत्सर्वणितं जातं ३२७ एतन्निगुणेंद्रकभुक्तियोगेन २६७१ विभज्यांते लब्धं दिनाद्यं ०।१७।२० एतद्गतवशात्तद्दिनमिश्रात् ४४।५८ अपास्य जातं चैत्रामावास्यायां ब्रह्मा नाम योगो घ. ३७।३८ एवं सर्वत्र ॥

अथ तद्दिने सूर्यसिद्धांते चैत्रमावास्या घटी १७ पलानि ३५ उत्तराभाद्रपद-
नक्षत्रं घ. २७।३७ ब्रह्मा घ. ३६।४० प्रमाणं वर्तते, तिथ्यंतरं पलानि ५३ “नक्षत्रा-
न्तरं पलानि ५८” प्रमाणमस्ति, परं ग्रंथांतरत्वान्न दोषः ॥ एवं सर्वत्रापि ज्ञेयम् ॥

अथ द्वादशांगुलशंकुतः सप्तांगुलशंकुच्छायानयनं त्रैराशिकेन—

शंकुप्रभा मुनि ७ हता रविभि १२ विभक्ता-

प्राप्तं यदत्र सकलं फलमंगुलाद्यम् ॥

द्विःस्थं च तद्भवति सप्त ७ मितस्य शंको-

श्छायाफलं स्फुटतरं गणकैर्निवद्धम् ॥ ५२ ॥

व्याख्या ॥ द्वादशांगुलशंकोश्छाया फलज्याकोष्टकात् या प्राप्ता ११४।१० सा सप्तभिर्गुण्या जाता ७९९।१० द्वादशभिर्विभज्यते च ततः प्राप्तमंगुलादिफलं सप्तांगुलशंकोश्छाया भवति ॥

उदाहरणम् । द्वादशांगुलशंकोश्छाया फलज्याकोष्टकात्प्राप्ता सा ११४।१० सप्तभिर्गुणिते जाता ७९९।१० द्वादशभिर्विभक्ते लब्धमंगुलाद्या सप्तांगुलशंकोश्छाया ६६।३६ एवं सर्वत्रापि ज्ञेयम् ॥

अथ सप्तांगुलशंकुतो द्वादशांगुलशंकोश्छायानयनम्—

सप्तांगुलस्यापि निहत्य शंकोश्छायां पतंगै १२ विभजेच्च शैलैः ॥

लब्धं फलं सूर्यमितस्य शंकोश्छायांगुलाद्या गणकैः प्रदिष्टा ॥ ५३ ॥

व्याख्या ॥ सप्तांगुलशंकोर्या छाया फलज्यातः प्राप्ता सा द्वादशभिः १२ प्रणि-
हत्य सप्तभि ७ विभज्यते ततो यल्लब्धं तद् द्वादशांगुलशंकोश्छाया भवति ॥

उदाहरणम्—सप्तांगुलशंकुच्छाया ६६।३६ सूर्यैर्द्वादशभिर्गुण्यते जाता ७९९।१० सप्तभि ७ भज्यते लब्धं द्वादशांगुलशंकोश्छायांगुलाद्या ११४।१० जायते । एवं सर्वत्राप्यानेतव्यम् ॥

अथेष्टोन्नतांशेभ्यो द्वादशांगुलसप्तांगुलशंकुच्छायानयनम्—

इष्टोन्नतांशा नवते ९० विंशोऽध्यास्तद्भांशकोष्टद्वितयात् गृहीत्वा ॥

निजं निजं शंकुभवं च वर्गं तथा भजेदंगुलजा प्रमेयम् ॥ ५४ ॥

व्याख्या ॥ इष्टोन्नतांशान्नवते ९० विंशोध्य पातयित्वा तच्छायां फलज्यायाः कोष्टकद्वयाद् गृहीत्वा तथा निजं निजं शंकुभवं वर्गं विभजेत् । एवं शंकुद्वये कृते इष्टोन्नतांशानां शंकुद्वयस्य व्यंगुलाद्या छाया भवति ॥

अत्रोदाहरणम् ॥ इष्टोन्नतांशा १२ एतेषां द्वादशांगुलशंकोऽच्छाया कियती भवति । उन्नतांशाः १२ एते नवतेः ९० च्युता ७८ एतेषां छाया पुस्तके लिखितफलज्यातः प्राप्तांगुलाद्या २।३३ अनया द्वादशांगुलशंकुवर्गं १४४ विभजेत्लब्धा द्वादशोन्नतांशानां द्वादशांगुलशंकोऽच्छायांगुलाद्या ५६।२८ ॥ नवतेः ९० च्युता ७८ एतेषां छाया पुस्तके लिखितफलज्यातः प्राप्तांगुलाद्या १।२९ अनया सप्तांगुलशंकुवर्गं ४९ भजेत्लब्धं द्वादशोन्नतांशानां सप्तांगुलशंकोऽच्छायांगुलाद्या ३३।२ एवमन्यत्र शंकुवर्गेऽपि समानेयम् ॥

अथ यंत्रेण पर्वतप्राकारदेवतालयतोरणस्तंभवृक्षादीनां दूरदर्शनादुच्यताज्ञानमाह—

स्तंभादिकानामनुविध्य चाग्रं यंत्रेण नक्षत्रवदुच्चतायाः ॥

ज्ञप्त्यै स्वपादाग्रभुवं भुजाग्रमथोऽकयित्वा च तदुन्नतांशान् ॥५५॥

ज्ञात्वा च कोष्टद्वितयाच्च शंकोऽच्छायां गृहीत्वान्यतरस्य चैकम् ॥

क्षिपन्विकर्षन्स्वधियात्र भूयो भुजाग्रभागेन तदेव विध्वा ॥५६॥

समंकयेद्भूमिमथापि चिह्नद्वयांतरं सप्तसमाहतं च ॥

सूर्याहतं वा निजमानयुक्तं कृत्वा वदेदीहितुंगतां ज्ञः ॥ ५७ ॥

एषां व्याख्या ॥ स्तंभादीनामग्रं यंत्रेण नक्षत्रवद्विध्वा तुंगताया ज्ञप्त्यै ज्ञानाय, स्वपादाग्रभूमिं भुजाग्रं च चिह्नयित्वा, तदुन्नतांशान् स्तंभादीनामुन्नतांशान् विज्ञाय, तावतानामुन्नतभागानां शंकुद्वयस्य मध्यादन्यतरस्यैकस्य छायाफलज्याकोष्टेभ्यो गृहीत्वा तत्र स्वबुद्ध्या एकं क्षिपन्नथवा ततो विकर्षस्तदुपरि गतानुन्नतांशान् ज्ञात्वा भूयस्तदुपरि भुजाग्रमारोप्य भूमिस्थचिह्नादग्रतः पृष्ठतश्च क्रममाणस्तदेव स्तंभादीनामग्रं भुजातुल्यच्छिद्रेण विध्वा चिह्नद्वयस्यांतरं हस्तवितस्त्यंगुलाद्यं परिमायैकत्र स्थापयेत् । यदि सप्तांगुलशंकोऽच्छाया गृहीता भवेत् तदंतरं सप्तभिर्हन्यते यद्यन्यस्य तदा द्वादशभिः । एवं कृते सति यन्निजवपुर्मानं तत्र नियोज्य ज्ञः पंडितः ईहितस्य स्थानस्य तुंगतां वदेत् ॥

अस्योदाहरणम्—तोरणादेः शिरसि नक्षत्रवद्विध्ने लब्धा उन्नतांशाः ६६ तदा दैवज्ञेन धरणीस्थस्वपादाग्रे चिह्निते फलज्याकोष्टकेषु दृष्टेषु पदषष्टिभागानां द्वादशांगुलशंकोऽच्छायांगुलाद्या लब्धा ५।२१ अत्रैकस्मिन् स्वबुद्ध्या क्षिप्ते जाता छाया ६।२१ यत्र फलज्याकोष्टके ईदृशी छाया भवति स कोष्टको ज्ञेयः । तदुपर्युन्नतांशा

वर्तते ततोऽत्र पण्णामंगुलानामुपरि प्राप्ता उन्नतांशाः ६२ एषून्नतांशेषु भुजाग्रमा-
रोप्य पूर्वस्थानादग्रतः पश्चाद्वा तथाक्रम्यते यथा भूयोऽप्युच्चस्थानस्य शिरो नक्षत्र-
वद्विध्यते पुनः स्वपादाग्रे चिह्निते पूर्वापरचिह्नयोरंतरं प्राप्तं “गजः” ६ एतस्मिन्
द्वादशभिः १२ हते ७२ स्ववपुर्मानं गज ३ युक्तं संजाता ७५ एतदीहितस्थानस्या-
प्रोच्यतामानमागतम् । एवं सर्वत्र करणीयम् ॥

अथ यंत्रेण भौमादिपंचकस्योदयज्ञानमाह—

सौरं लवं प्राक् क्षितिजे निधाय चिह्नं मृगाग्रादथ कालवृत्ते ॥
कुर्यादभीष्टस्य खगस्य कालांशकेषु वामं मकराननं च ॥ ५८ ॥
कृत्वाऽकयेत्पूर्वकुजे भवेद्यत्तल्लग्नमक्षोदयगं ग्रहस्य ॥
ग्रहेऽथ चक्रे विभजेद्भवेत्तांतरं खगोष्णांशुविभुक्तियुक्त्या ॥ ५९ ॥
मार्गस्थिते तीक्ष्णगभस्तिखेटभुक्त्यंतरेणाप्तमिदं च कुर्यात् ॥
लब्धो दिनादिस्तु फलं ग्रहस्य कालः स च स्यादुदयाभिधानः ६०

व्याख्या ॥ त्रिभिर्विशेषकं । सौरं लवं सूर्यांशं प्राक् क्षितिजे उदयरेखायां
निधाय कालवृत्ते यत्र मृगाग्रं लग्नं भवति तत्र चिह्नं कुर्यात् । तदनु तस्माच्चिह्ना-
दभीष्टग्रहस्य कालांशेषु वामं अप्रदक्षिणं चिह्नं कृत्वा मकराननं स्थापयेत् । एवं
कृते प्राक् कुजगलग्नं सायनांशं लगति । तल्लग्नं तस्य ग्रहस्याक्षोदयगं सायनांशं भ-
वति । तत्र कालांशज्ञानमिदं । शुक्रगुरुशार्किकुजाः कालांशैर्द्रव्युत्तरोत्तरैर्नवभिः शु. ९
गु. ११ बु. १३ श. १५ मं. १७ एते उदयकालांशा ज्ञेयाः ॥

“अथ गतगम्यघटीपलानयनम्” ॥ ततो लग्नग्रहयोरंतरं वक्रावक्रस्थिते ग्रहे
खेटविभुक्तियोगेनांतरेण वा विभज्यते । तत्र लब्धोऽभीष्टग्रहस्योदयो गम्यमानो
दिनादिकालः स्यात् । लग्नादूने ग्रहे गतकालः । अधिके एष्यकाल इति भावार्थः ।
इदमग्रे वक्ष्यते ॥

अत्रोदाहरणम्—सं. १४३४ वर्षे आश्विन सुदि १५ गुरौ अर्धरात्रसमये सायनौ
रविशुक्रौ साधितौ । रविः ६।२।२९।१० । भुक्तिः ५९।२८ । शुक्रः ५।१८।३२।० । भु-
क्तिर्वक्रिता २४।४२ रव्यंशे प्राक् क्षितिजोपरिष्ठिते मकराननं चतुःसप्तत्यधिकशते
१७४ लग्नं तत्र चिह्ने कृते शुक्रोदयवशान्मानमहत्त्वं मानमहत्त्वेऽष्टौ कालांशा-
स्तान् पूर्वचिह्नात्प्राक् पृष्ठभागे गणयित्वा मकराननं स्थाप्यम् । तत्र जाताः १६६
भागा एवं कृते प्राक्कुजे कन्यालग्नं सायनं ५।२४ उपविष्टं एतत् शुक्रस्याक्षसं-
बन्धुदयाख्यं लग्नमुच्यते । लग्नशुक्रयोरंतरं ५।० भागादिकं च सवर्णितं ३०० वक्र-
वशाद्विशुक्रभुक्तियोगेन ८४ भक्तं ततो लब्धो दिनादिकालः ३।३४।१७ यदि

१. “स्ववपुर्मानं हस्तत्रययुक्तं” इति पाठांतरम् ख. ग. पुस्तके ।

लम्बादूनो ग्रहस्तदा गतकालः यदि लम्बाधिकस्तदैष्य इति गते ३३४।१७ मिश्रात् ४५।५ एवं रूपाद्विशोधिते तत्राश्विन सु० ११ सोमे उदयात् घटी १० प. ४८ समये शुक्रोदयो जात इति सिद्धम् ॥

“ अथ यंत्रेण भौमादीनामस्तज्ञानम् ” ।

इष्टेऽहनीष्टस्य खगस्य चास्तकाले गृहीत्वोडुभवोन्नतांशान् ॥

धिष्ण्याननं तेषु निवेश्य विद्याद्भुजे परेऽभीष्टखगास्तलग्नम् ६१

ततोऽकयित्वा मकरास्यमंशोर्भागं निधायपरभूजभागे ॥

पुनर्मृगाग्रे प्रविधाय चिह्नं चिह्नद्वयस्यांतरगान् विभागान् ॥६२॥

कालांशकैरिष्टखगस्य हीनान् कृत्वाथ शेषं विभजेत्पुरावत् ॥

रवेः खगश्चेदधिकस्तदैष्यकालो भवेद्धीनतरे गतोऽस्मिन् ॥ ६३ ॥

एषां व्याख्या ॥ इष्टदिने इष्टग्रहस्यास्तसमये इष्टनक्षत्रोन्नतांशान् ज्ञात्वा तस्य नक्षत्रस्य चंचुं तेषु उन्नतांशेषु निवेश्यापरक्षितिजस्थं इष्टग्रहस्यास्तलग्नं विद्यात् जानीयात् । ततो मकराननमंकयित्वांशोः सूर्यस्य भागमंशमपरभुजे निवेश्य पुनर्मृगानने चिह्नं कृत्वा चिह्नद्वययोः पूर्वापरचिह्नयोरंतरोद्भवानंशानिष्टग्रहस्य कालांशकैर्विहीनान्कृत्वाथ शेषं पुरावद्विभजेत् । रवेश्चेदधिको ग्रहो भवति तदा एष्यकालः । अथ चेद्धीनो भवति तदा गतकालः ॥

अत्रोदाहरणम्—संवत् १४३४ वर्षे आश्विन वदि ३० गुरौ अर्धरात्रसमये स्फुटौ रविशुक्रौ यंत्रेण साधितौ रविः सायनः । ५।१८।५४ । भुक्तिः ५८।४० । शुक्रः ५।२६।४३ भुक्तिर्ऋणरूपा २७।३५ तत्कालशुक्रास्तसमये श्रवणनक्षत्रोन्नतांशाः ६० प्राच्याः । तत्र नक्षत्रानने समानीते अपरकुजे शुक्रस्यास्तलग्नं सायनं ५।२७ वर्तते मकराननं तु ३५७ उपरि लग्नं वर्तते तत्र चिह्नं कृत्वा रव्यंशमपरकुजे निधाय मकरास्यं ३५५ उपरि लग्ने सति चिह्नद्वयांतरे १३२ शुक्रस्य कालांशाः ९ पात्यंते बहुत्वाच्च पतति तद्वशाच्छेषमेवांतरं सवर्ण्यं वक्रत्वात् भुक्तियोंगेन ८६।१५ विभज्य लब्धो दिनादिकालः १।२४।४२ यदि रवेरधिको ग्रहस्तदैष्यकालः । हीनश्चेद्गतकालः । अत्रैष्यकालः १।२४।४२ एष्यत्वान्मिश्रः ४५ मध्ये योज्यते । जातं २।१०।७ एतावता आश्विन सुदि २ शनिदिने घटि १० पलानि ७ समये शुक्रास्तः पश्चिमे भविष्यति ॥

परःशतं संतु कवीश्वराणां स्वार्थोपपत्त्यै गणितप्रबंधाः ॥

अस्माकमेतत्किल केवलाय परोपकाराय विधानमत्र ॥ ६४ ॥

ग्रंथेऽस्मिन् यंत्रराजस्य गंभीरं भोनिधाविव ॥
 दुर्बुद्धयो निमज्जन्ति कुग्राहपरिपीडिताः ॥ ६५ ॥
 गुरूपदेशं प्रवलं पानपात्रमिवाश्रिताः ॥
 सद्बुद्धयस्तरंत्येव वितत्य गणितं पदम् ॥ ६६ ॥
 अभूद्गुपुरे वरे गणकचक्रचूडामणिः
 कृती नृपतिसंस्तुतो मदनसूरिनामा गुरुः ॥
 तदीयपदशालिना विरचिते सुयंत्रागमे
 महेन्द्रगुरुणोद्धृताजनि विचारणा यंत्रजा ॥ ६७ ॥
 स्पष्टार्थः ॥

श्रीपीरोजशकेंद्रसर्वगणकैः पृष्ठो महेन्द्रप्रभु-
 र्जातः सूरिवरस्तदीयचरणांभोजैकभृंगद्युता ॥
 सूरिश्रीमलयेंदुना विरचितेऽस्मिन् यंत्रराजागम-
 व्याख्याने प्रविचारणादिकथनाध्यायोऽगमत्पंचमः ॥ ५ ॥
 इति श्रीयंत्रराजागमे विचारणाध्यायः पंचमः ॥ ५ ॥

विद्येयं महती प्रोक्ता गहने गणितागमे ।
 कुशिष्याय कृतघ्नाय दुष्टायैव न दीयते ॥ १ ॥
 श्रीयंत्रराजोपनिषद्भिषण्णा कंठे सतां मौक्तिकमालिकेव ।
 तनोति शोभां परमां गुणाढ्यान् परीक्षकान्स्वोन्मुखतां नयन्ती ॥ २ ॥
 सूर्याचंद्रमसौ यावद्दीपायेते जगद्गृहे ।
 ग्रंथोऽयं यंत्रराजस्य तावन्नद्याद् गुरुदितः ॥ ३ ॥

श्रीः ।

यन्त्रशिरोमणिः ।

श्रीविघ्नेशपदारविन्दयुगलं नत्वा सुसिद्धिप्रदं
विघ्नाद्योघविमर्दनैकचतुरं सत्यं परं दैवतम् ॥
वागीशां च पृथक् खगान् रविमुखान् ब्रह्मेशलक्ष्मीधरान्
ब्रूते यन्त्रशिरोमणिं सुविशदं विश्रामसंज्ञः स्फुटम् ॥ १ ॥
यन्त्रात्सर्वं ज्ञायते भूमिखस्थं स्पष्टाद्यं वै भग्नहाणां तथैव
नानायन्त्रैरन्वितं ये वदन्ति तेषां दिव्यं ज्ञानभाण्डं करस्थम् ॥ २ ॥
ते ते ग्रन्थभरा न सन्ति किमहो ये खर्वगर्वोद्धतैः
सम्बद्धा गणकोत्तमैः प्रतिगृहं कालस्य विज्ञप्तये ॥
किन्तु क्वापि हि कालबोधनकरं कुत्रापि लग्नादिकं
नो स्पष्टादि दिवौकसां स्फुटतरं ज्ञानं तदत्रोच्यते ॥ ३ ॥
चलन्ति खेटा हि पितामहाद्यैः प्रोक्ताश्च कालेन हि किञ्चिदेव ॥
तज्ज्ञापनार्थं हि पितामहेन वेधाय यन्त्रा विविधाः कृता वै ॥ ४ ॥
ये यन्त्रसिद्धाः खचराः स्फुटास्ते फलप्रदा भूस्थितमानवानाम् ॥
वेधोत्थसिद्धान्तजयोर्वियोगं तदेव बीजं परिकल्पनीयम् ॥ ५ ॥
वेधोत्थखेटाः खलु दृक्पथस्थाः शुभाशुभव्यक्तिकराः सवादौ ॥
पुंसां हि तज्ज्ञानकरं सुबोधं यन्त्रेश्वरं सम्प्रति कीर्तयामः ॥ ६ ॥

अथ शङ्खयन्त्रमाह—

शङ्खः शिवो भा प्रकृतिस्वरूपा ताभ्यां समुत्थं भवगोद्भवं यत् ॥
ज्ञानं समग्रं हि तदेव चिन्त्यं पुनः पुनः प्रौढधियादरेण ॥ ७ ॥

शङ्कुर्धातुभवः सुदारुजनितो वा दन्तिदन्तोद्भवः

सूच्यग्रः सरलः सुवृत्तसहितो मूले पृथुस्तुंगकः ॥

षण्णदां ९६ गुलसंमितैरविलवैः कृप्तो विधेयो बुधै-

स्तुंगस्यांगलवेन विस्तृततलस्तत्केन्द्रचिह्नान्वितः ॥ ८ ॥

पट्टीं धातुमयीं विधाय सरलां शंक्रंगुलैरङ्कितां

तुल्यैर्द्वादशभिस्तदादिवलयं कार्यं चतुर्द्वाङ्कितम् ॥

तस्याप्यादिलवं शरैर्दुलवकैर्युक्त्या समं चांकयेत्

छायाग्रावधि चांगुलादिकमिति सैकां नराद्धा वदेत् ॥ ९ ॥

समीकृतेऽम्बुवादिभिरुत्तमस्थले सुधाप्रलिप्ते सुदृढं विधेयम् ॥

शङ्कोस्तलव्यासदलेन वृत्तं तन्मध्यगं शङ्कुतलं यथा स्यात् ॥ १० ॥

स्थाप्यस्तथा शंकुवरस्तथान्यद्विपादशङ्कुप्रमितं हि वृत्तम् ॥

तद्दिग्भवाङ्काच्च नराग्रयातैः सपादशङ्कुप्रमितैश्चतुर्भिः ॥ ११ ॥

यष्ट्यादिकैः शङ्कुसमत्वमादौ विलोकनीयं विविधैः प्रकारैः ॥

तस्मिन् दिने भाकृशतां प्रपद्य वृद्धोन्मुखी यत्र तदग्रचिह्नात् १२

केन्द्रोपरिस्थं हि यदत्र सूत्रं याम्योत्तरं तद्भवमत्स्यतः स्यात् ॥

पूर्वापरां दिक्प्रभवां विदध्याद्रेखां दृढां शङ्कुजकेन्द्रमध्यात् १३

दीर्घां सूक्ष्मतरां मुहुः सुगणकैर्दिवसाधनं प्रस्फुटं

कार्यं भास्करतोऽपि वा हिमकराद्धान्यैः प्रकारान्तरैः ॥

छायाग्रं हि यमोत्तराख्यदिशिजां रेखां यदा संविशेत्

मध्यस्थं हि तदा तदेव खचरं छायापि सा मध्यजा ॥ १४ ॥

अथ ज्योत्पत्तिः—

त्रिज्यामानं शंकुमाने प्रकल्प्य यावत्तावच्छंकुमानेन वृत्तम् ॥

केन्द्रे कृत्वा भांशकैरङ्कयित्वा प्रत्यंशज्या सूत्रपाताद्विधेया ॥ १५ ॥

त्रिज्यातुल्यैश्चांशकैर्युक्तपट्या मित्वा प्रत्यंशज्यका स्थापनीया ॥

तद्वत्स्थाप्या खांकभागाद्विलोमप्रत्यंशज्या चक्रतुर्याशकानाम् १६

(८५)

अथात्र विंशत्यधिकशतप्रमितां त्रिज्यां प्रकल्प्य प्रत्यंशनवति-

भागानां क्रमज्या तथोत्क्रमज्याः समानीय स्थापिताः ॥

क्रमज्येयं सान्तरा—

०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
०	२	४	६	८	१०	१२	१४	१६	१८
०	५	११	१६	२२	२७	३२	३७	४२	४६
०	४०	१६	५०	१४	३०	३६	२८	२	२०
२	२	२	२	२	२	२	२	२	२
५	५	५	५	५	५	४	४	४	३
४०	३६	३४	२४	१६	६	५२	३४	१८	५६

१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
२०	२२	२४	२६	२९	३१	३३	३५	३७
५०	५३	५६	५९	१	३	४	५	४
१६	५०	५८	३८	५०	३०	३६	४	५६
२	२	२	२	२	२	२	१	१
३	३	२	२	१	१	०	५९	५९
३४	८	४०	१२	४०	६	२८	५२	१०

१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
३९	४१	४३	४४	४६	४८	५०	५२	५४
४	२	०	५७	५३	४८	४२	३६	२८
६	३२	१६	१२	१८	३०	५२	१६	४४
१	१	१	१	१	१	१	१	१
५८	५७	५६	५६	५५	५४	५३	५२	५१
२६	४४	५६	६	१२	२२	२४	२८	२८

२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
५६	५८	६०	६१	६३	६५	६७	६८	७०
२०	१०	०	४८	३५	२१	६	४९	३२
१२	३८	०	१६	२६	२४	१२	४४	२
१	१	१	१	१	१	१	१	१
५०	४९	४४	४७	४५	४४	४३	४२	४१
२६	२२	१६	१०	५०	१८	३२	१८	१

(୯୫)

୩୭	୩୮	୩୯	୪୦	୪୧	୪୨	୪୩	୪୪	୪୫
୭୨	୭୩	୭୪	୭୫	୭୬	୭୭	୭୮	୭୯	୮୦
୧୩	୧୪	୧	୮	୪୩	୧୭	୧୦	୨୧	୧୧
୪	୪୫	୫	୪	୩୮	୪୪	୨୨	୩୨	୮
୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧
୩୯	୩୮	୩୫	୩୫	୩୪	୩୨	୩୧	୨୯	୨୮
୪୨	୨୦	୧୮	୩୪	୫	୩୮	୧୦	୨୫	୫

୪୫	୪୬	୪୮	୪୯	୫୦	୫୧	୫୨	୫୩	୫୪
୮୫	୮୭	୮୯	୯୦	୯୧	୯୩	୯୪	୯୫	୯୭
୧୯	୪୫	୧୦	୩୩	୫୫	୧୫	୩୩	୫୦	୪
୧୪	୪୪	୩୮	୫୪	୩୦	୨୫	୪୦	୧୦	୫୪
୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧
୨୫	୨୪	୨୩	୨୧	୧୯	୧୮	୧୫	୧୪	୧୨
୩୦	୫୪	୧୫	୩୫	୫୫	୧୪	୩୦	୪୪	୫୮

୫୫	୫୬	୫୭	୫୮	୫୯	୬୦	୬୧	୬୨	୬୩
୯୮	୯୯	୧୦୦	୧୦୧	୧୦୨	୧୦୩	୧୦୪	୧୦୫	୧୦୬
୧୭	୨୯	୩୮	୪୫	୫୧	୫୫	୫୭	୫୫	୫୫
୫୨	୪	୩୫	୫୫	୩୫	୨୨	୧୫	୧୪	୧୪
୧	୧	୧	୧	୧	୧	୦	୦	୦
୧୧	୯	୭	୫	୩	୧	୫୯	୫୮	୫୫
୧୨	୨୨	୩୦	୪୦	୪୫	୫୪	୫୮	୦	୫

୬୪	୬୫	୬୬	୬୭	୬୮	୬୯	୭୦	୭୧	୭୨
୧୦୭	୧୦୮	୧୦୯	୧୧୦	୧୧୧	୧୧୨	୧୧୩	୧୧୪	୧୧୫
୫୧	୪୫	୩୭	୨୭	୧୫	୧	୪୫	୨୭	୭
୨୦	୨୪	୩୨	୩୮	୪୪	୪୫	୪୮	୪୪	୩୫
୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦
୫୪	୫୨	୫୦	୪୮	୪୫	୪୪	୪୧	୩୯	୩୭
୪	୮	୫	୫	୨	୨	୫୫	୫୨	୪୪

(८७)

७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
११४	११५	११५	११६	११६	११७	११७	११८	११८
४५	२१	५४	२६	५५	२२	४७	१०	३१
२०	६	४०	८	२८	४०	४२	३८	२२
०	०	०	०	०	०	०	०	०
३५	३३	३१	२९	२७	२५	२२	२०	१८
४६	३४	२८	२०	१२	२	५६	४४	३४

८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
११८	११९	११९	११९	११९	११९	११९	११९	१२०
४९	६	२०	३२	४२	५०	५५	५८	०
५६	२०	३४	३८	२८	८	३६	५४	०
०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६	१४	१२	९	७	५	३	१	०
२४	१४	४	५०	४०	२८	१८	६	०

उत्क्रमज्या सान्तरा—

०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
०	०	०	०	०	०	०	०	१	१
०	१	४	९	१७	२७	३९	५३	१०	२८
०	६	२४	५२	३२	२२	२६	४०	४	३८
०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१	३	५	७	९	१२	१४	१६	१८	२०
६	१८	२८	४०	५०	४	१४	२४	३४	४४

१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
१	२	२	३	३	४	४	५	५
४९	१२	३७	४	३३	५	३८	१४	५२
४२	१८	२०	३२	५२	२०	५४	४०	२४
०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२	२५	२७	२९	३१	३३	३५	३७	३९
५६	२	१२	२०	३८	३४	४६	४४	५२

(୯୯)

୨୫	୨୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭
୫	୭	୭	୮	୯	୧୦	୧୧	୧୨	୧୩
୩୨	୧୪	୧୮	୧୪	୩୨	୨୨	୧୪	୮	୪
୧୫	୧୨	୧୪	୧୫	୨୨	୨୮	୩୫	୪୦	୪୫
୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦
୪୨	୪୪	୪୫	୪୮	୫୦	୫୨	୫୪	୫୫	୫୮
୪୫	୨	୨	୫	୫	୮	୪	୫	୦

୨୮	୨୯	୩୦	୩୧	୩୨	୩୩	୩୪	୩୫	୩୬
୧୪	୧୫	୧୫	୧୭	୧୮	୧୯	୨୦	୨୧	୨୨
୨	୨	୪	୮	୧୪	୨୧	୩୦	୪୨	୫୫
୪୫	୪୪	୩୮	୨୪	୪	୩୪	୫୫	୮	୫
୦	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧
୫୨	୧	୩	୫	୭	୯	୧୧	୧୨	୧୪
୫୮	୫୪	୪୫	୪୦	୩୦	୨୨	୧୨	୫୮	୪୪

୩୭	୩୮	୩୯	୪୦	୪୧	୪୨	୪୩	୪୪	୪୫
୨୪	୨୫	୨୫	୨୮	୨୯	୩୦	୩୨	୩୩	୩୫
୯	୨୫	୪୪	୮	୨୫	୪୯	୧୪	୪୦	୮
୫୦	୨୦	୩୪	୪୦	୫	୨୨	୧୫	୪୫	୫୨
୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧
୧୫	୧୮	୧୯	୨୧	୨୩	୨୪	୨୫	୨୮	୨୯
୩୦	୨୪	୫୫	୩୫	୧୫	୫୪	୩୦	୫	୩୫

୪୬	୪୭	୪୮	୪୯	୫୦	୫୧	୫୨	୫୩	୫୪
୩୫	୩୮	୩୯	୪୧	୪୨	୪୪	୪୫	୪୭	୪୯
୩୮	୯	୪୨	୧୫	୫୧	୨୮	୭	୪୫	୨୭
୨୮	୩୮	୧୫	୨୨	୫୫	୫୪	୧୪	୫୫	୫୮
୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧	୧
୩୧	୩୨	୩୪	୩୫	୩୫	୩୮	୩୯	୪୧	୪୨
୧୦	୩୮	୫	୩୪	୫୮	୨୦	୪୨	୨	୧୮

(८९)

५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
५१	५२	५४	५६	५८	६०	६१	६३	६५
१०	५३	३८	२४	११	०	४९	३९	३१
१६	४८	३६	३४	४४	०	२२	४८	१६
१	१	१	१	१	१	१	१	१
४३	४४	४५	४७	४८	४९	५०	५१	५२
३२	४८	५८	१०	१६	२२	२६	२८	२८

६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
६७	६९	७१	७३	७५	७६	७८	८०	८२
२३	१७	११	६	२	५९	५७	५५	५५
४४	८	३०	४२	४८	४४	२८	५४	४
१	१	१	१	१	१	१	१	१
५३	५४	५५	५६	५६	५७	५८	५९	५९
२४	२२	१२	६	५६	४४	२६	१०	५२

७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
८४	८६	८८	९०	९३	९५	९७	९९	१०१
५४	५५	५६	५८	०	३	६	९	१३
५६	२४	३०	१०	२२	२	१०	४४	४०
२	२	२	२	२	२	२	२	२
०	१	१	२	२	३	३	३	४
२८	६	४०	१२	४०	८	३४	५६	१८

८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
१०३	१०५	१०७	१०९	१११	११३	११५	११७	१२०
१७	२२	२७	३२	३७	४३	४८	५४	०
५८	३२	२४	३०	४६	१०	४४	२०	०
२	२	२	२	२	२	२	२	
४	४	५	५	५	५	५	५	
३४	५२	६	१६	२४	३४	३६	४०	

यंत्र १२

अथ ज्यानयनम्—

कलादिकं चेलवकादधः स्या-

त्तदन्तरघ्नं खरसैर्विभक्तम् ॥

लब्धेन युक्ता हि तदूर्ध्वगा ज्या

तथा विलोमापि हि सिंजिनी स्यात् ॥ १७ ॥

अथ ज्यातः धनुःसाधनम्—

संशोध्य जीवां ह्यवशेषकं यत् पष्ट्याहतं तद्विवरेण भक्तम् ॥

लब्धैः कलाद्यैः सहितास्तदूर्ध्वलवाःस्फुटाश्चापलवा भवन्ति ॥ १८ ॥

अथ यन्त्रेण विरश्मिग्रहनक्षत्रादीनां छायाज्ञानं तथा मध्यनतांशज्ञानं तथा नतान्नावज्ञानमाह—

पात्रं धातुभवं च नातिविततं वृत्तं समंबुध्नकैः ?

कार्यं वेदयवोच्चकं हि परिधौ द्वारं यवार्धोन्नतम् ॥

मूलाद्वेदयवोदरैश्च विततं सत्तोयपूर्णं बुधैः

तद्वाराग्रगतं विरश्मिखचराद्यं प्रस्फुटं दृश्यते ॥ १९ ॥

दृष्ट्या न्नग्रगया यथा विरचयेन्ना सौम्ययाम्याह्वये

सूत्रे मध्यभवे सदा जलमुखात्केन्द्रावधिर्भा भवेत् ॥

अस्तात्तोयभवाहता ध्रुवभवा भा त्रिज्यया १२० चोद्धृता

भाकर्णेन हि तद्धनुःस्फुटतरा लंवांशकात्खांकतः ॥ २० ॥

शोध्यास्तेऽक्षलवा भवन्ति हि निजास्त्रिज्यार्कघाताद्धृतात्

कर्णः स्वाक्षगुणेन नृश्रुतिभवाद्द्वर्गातराद्यत्पदम् ॥

सा ज्ञेया ध्रुवभा सदोदयमतोऽप्येवं नतांशाश्च ये

ह्यूर्ध्वाधःप्रभवास्तदन्तरदलाढ्या ऊर्ध्वनम्रांशकाः ॥ २१ ॥

खांकच्युताः स्वाक्षलवा भवन्ति वा वक्ष्यमाणेन हि तुर्यकेण ॥

सदोदयर्धोन्नतभागकाश्च मध्योद्धवाश्चोर्ध्वगतास्तथाधः ॥ २२ ॥

तदन्तरार्धेन युतास्त्वधःस्थाः स्वाक्षांशकाः स्पष्टतरा भवन्ति ॥

अथ परमोन्नतभागतः परमोन्नतांशानयनम्—

मध्योद्धवा भा तरणेर्विलोकया यावत्क्षयत्वं परमं व्रजेद्वै ॥ २३ ॥

नित्यं तावत्केंद्रसौम्यांतराले

सासौम्याशा देशभेदेन चेत्सा ॥

केन्द्रं मुक्त्वा भिन्नकाष्ठां विवृध्य

यावन्न्यूना कांक्षिणी सा यमाशा ॥ २४ ॥

परक्षया भा त्रिगुणेन निघ्नी परोनकर्णेन हता यदाप्तम् ॥

तच्चापकं स्युर्नतभागकास्ते सदावगम्या द्युतितो विलोमाः ॥ २५ ॥

अथ परमक्रांतिरानयनम्—

सदाक्षभागा यमदिग्विभागे स्थिताश्च सौम्या यदि सौम्यजाताः ॥

सौम्या यमाशाद्युतिजाः सदा स्युः परोनन्त्रांशनिजाक्षयोश्च २६

योगांतरं भिन्नसमानदिके स्युः क्रान्तिभागाः परमास्तदेव ॥

एवं प्रपुष्टद्युतिजातनभ्रलवैः पराक्रान्तिलवा भवन्ति ॥ २७ ॥

क्रान्तिभागाः सान्तराः ।

०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
०	०	०	१	१	१	२	२	३	३
०	२४	४८	११	३५	५९	२३	४७	११	३५
०	०	०	५९	५७	५४	४९	४०	३०	१८
०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४	२४	२३	२३	२३	२३	२३	२३	२३	२३
०	०	५९	५८	५६	५५	५१	५०	४८	४४

१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
३	४	४	५	५	५	६	६	७
५९	२२	४६	९	३३	५६	१९	४६	६
२	४२	१७	४८	१६	३६	५३	२	५
०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३	२३	२३	२३	२३	२३	२३	२३	२२
४०	३५	३१	२८	२०	१७	९	३	५७

୧୯	୨୦	୨୧	୨୨	୨୩	୨୪	୨୫	୨୬	୨୭
୭	୭	୪	୮	୮	୯	୯	୧୦	୧୦
୨୯	୫୧	୧୪	୩୭	୫୯	୨୧	୪୪	୬	୨୭
୨	୫୩	୩୬	୧୧	୩୬	୫୫	୪	୩	୫୪
୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦
୨୨	୨୨	୨୨	୨୨	୨୨	୨୨	୨୧	୨୧	୨୧
୫୧	୪୩	୩୫	୨୫	୧୯	୯	୫୯	୫୧	୩୯

୨୮	୨୯	୩୦	୩୧	୩୨	୩୩	୩୪	୩୫	୩୬
୧୦	୧୧	୧୧	୧୧	୧୨	୧୨	୧୨	୧୩	୧୩
୪୯	୧୧	୩୨	୫୩	୧୪	୩୫	୫୫	୧୫	୩୬
୩୩	୩	୨୨	୨୮	୧୫	୯	୪୦	୫୯	୪
୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦
୨୧	୨୧	୨୧	୨୦	୨୦	୨୦	୨୦	୨୦	୧୯
୩୦	୧୯	୬	୫୭	୪୪	୩୧	୧୯	୫	୫୧

୩୭	୩୮	୩୯	୪୦	୪୧	୪୨	୪୩	୪୪	୪୫
୧୩	୧୪	୧୪	୧୪	୧୫	୧୫	୧୫	୧୬	୧୬
୫୫	୧୫	୩୪	୧୪	୧୩	୩୧	୫୦	୮	୨୬
୫୫	୩୯	୫୯	୫	୧	୪୪	୨	୯	୧
୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦
୧୯	୧୯	୧୯	୧୮	୧୮	୧୮	୧୮	୧୭	୧୭
୩୫	୨୦	୭	୫୫	୫୩	୧୮	୭	୫୨	୩୩

୪୬	୪୭	୪୮	୪୯	୫୦	୫୧	୫୨	୫୩	୫୪
୧୬	୧୭	୧୭	୧୭	୧୭	୧୮	୧୮	୧୮	୧୮
୪୩	୦	୧୭	୩୪	୫୦	୬	୨୨	୩୮	୫୩
୩୪	୪୮	୪୯	୨୯	୫୦	୫୩	୩୮	୨	୬
୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦
୧୭	୧୭	୧୬	୧୬	୧୬	୧୫	୧୫	୧୫	୧୪
୧୪	୧	୪୦	୨୦	୩	୪୫	୨୪	୪	୪୪

५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
१९	१९	१९	१९	२०	२०	२०	२०	२०
७	२२	३६	५०	३	१६	२८	४१	५३
५०	१५	१९	२	२०	२०	५७	११	१
०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४	१४	१३	१३	१३	१२	१२	११	११
२५	४	४३	१८	०	३७	१४	५०	२८

६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
२१	२१	२१	२१	२१	२१	२२	२२	२२
४	१५	२६	३६	४६	५५	४	१३	२१
२९	३५	१०	३४	२७	५४	५९	३७	५३
०	०	०	०	०	०	०	०	०
११	१०	१०	९	९	९	८	८	७
६	४५	२४	५३	२७	५	३८	१६	४९

७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
२२	२२	२२	२२	२२	२३	२३	२३	२३
२९	३७	४४	५०	५६	२	७	१२	१६
४२	५	१	३२	३५	१४	२७	१४	३२
०	०	०	०	०	०	०	०	०
७	६	६	६	५	५	४	४	३
३३	५६	३१	३	३९	१३	४७	१८	५३

८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
२३	२३	२३	२३	२३	२३	२३	२३	२३
२०	२३	२६	२९	३१	३२	३४	३४	३५
२५	५०	४६	१८	२२	५८	५	४७	०
०	०	०	०	०	०	०	०	०
३	२	२	२	१	१	०	०	०
२५	५६	३२	४	२६	७	४२	१३	०

अथेष्टदिने मध्यच्छायातो नतांशकांशयोरानयनम्—

एवं खमध्यस्थनतांशकाश्च तथापमांशाः सुधिया प्रसाध्याः ॥
दिने दिने वेष्टदिने यथेष्टं प्रत्यंशजाः क्रांतिलवाः प्रसाध्याः ॥२८॥

प्रत्यंशजा ज्या परमापमांशज्यया हता चान्त्यगुणेन भक्ता ॥
लब्धस्य चापप्रतिभागकस्य क्रान्तेर्लवा वा परिसाधनीयाः ॥२९॥

अथ चन्द्रादीनां परमक्रान्तिज्ञानमाह—

एवं हि चंद्रादिकखेचराणां खमध्यभातोऽपि परापमांशाः ॥
तथैव भानां परमोनवृद्धभाभूतनम्रांशकजाः स्फुटास्ते ॥ ३० ॥

अथाक्षांशज्ञानेऽक्षप्रभानयनम्—

त्रिज्यार्कघातो निजलंबभागगुणेन भक्तः पलकर्णकः स्यात् ॥
तद्वर्गनुवर्गवियोगमूलं पलप्रभा स्याद्विषुवद्दिनार्द्धे ॥ ३१ ॥
अक्षप्रभातोऽपि नतांशका ये तेऽक्षांशकास्ते विषये भवन्ति ॥
देयाक्षभा शंकुजकेन्द्रतश्च सौम्ये विभागे हि तदग्रचिह्नम् ॥३२॥
अक्षाह्वयैवं परिचितनीयं तस्मात्प्रपुष्टा यदि मध्यभा स्यात् ॥
गोलस्तु याम्यस्त्वपरोऽन्यथा वै तुल्ये तदादिस्तरणे सदैवम् ३३

अथ मध्यच्छायायोजनक्रान्त्युत्पन्नभुजात्स्पष्टसूर्यानयनम्—

मध्यप्रभोत्थापमजीवया घ्नी त्रिज्या परक्रान्तिगुणेन भक्ता ॥
तच्चापजांशाःखगुणैर्विभक्ता माध्योभुजोऽर्कस्य परिस्फुटः स्यात् ३४
एवं द्वितीये दिवसे प्रसाध्यो भुजो यदा पूर्वभुजाधिकः स्यात् ॥
भुजेतिसूर्यः खलु सौम्यगोले याम्ये रसाढ्योऽन्यभुजोनकश्चेत् ३५
भुजोनषड्भं तरणिः स्फुटः स्यात्सौम्येऽथ याम्येऽर्कभतश्च्युतः सः ॥
भुजान्तरं स्पष्टतरा गतिः स्यादेवं प्रसाध्या प्रतिवारजाता ॥ ३६ ॥
यावद्भचक्रभ्रमणं करोति तदन्तरालप्रभवादिना ये ॥
सौराब्दमानं सकलं पुनश्च मध्याब्दमानं खलु मध्यगत्या ॥३७॥
पराधिकोनयोर्गत्योर्योगार्धं मध्यमा गतिः ॥
ततोऽनुपाततो ज्ञेया भगणाः कल्पजाः स्फुटाः ॥ ३८ ॥

॥ परमोनगतिर्यत्र तत्र मध्यसमः स्फुटः ॥

॥ तदर्कसदृशं ज्ञेयं मन्दोच्चं राशिपूर्वकम् ॥ ३९ ॥

यदा मध्यसमा भुक्तिस्तदा मध्यस्फुटार्कयोः ॥ ४० ॥

अन्तरांशकजा जीवा ज्ञेया सान्त्यफलज्यका ॥ ४० ॥

चक्रे खेटाः स्पष्टगत्या व्रजन्ति तस्मात्स्पष्टा यंत्रसिद्धाः खगेंद्राः ॥

दुःसाध्यास्ते सर्वथा मानवानां पूर्वैर्यंत्रान्मध्यतुंगादिकाश्च ॥ ४१ ॥

युक्त्या कृत्स्नाः स्थापिता भास्कराद्यैः

स्वे स्वे तंत्रे स्पष्टताज्ञाप्रनार्थम् ॥

तस्मात् यंत्रान्मध्यतुंगादिकानां

स्पष्टं ज्ञानं किञ्चिदुक्तं मयात्र ॥ ४२ ॥

अथरवेर्मन्दोच्चगतिज्ञानमाह—

मध्यस्पष्टसमे भानौ मध्यभुक्तिं नियोजयेत् ॥

तस्याग्रिमदिनस्पष्टसूर्ययोरन्तरं फलम् ॥ ४३ ॥

तज्ज्या त्रिज्याहता भक्ता फलं प्रांतज्यया ततः ॥

तच्चापलवका ज्ञेया बुधैः केन्द्रभवा गतिः ॥ ४४ ॥

मध्यगत्याधिकोने वै युतोना मध्यमागतिः ॥

भवेदुच्चगतिश्चैवं चन्द्रादीनां प्रसाधयेत् ॥ ४५ ॥

अथ केन्द्रतो मन्दफलानयनम्—

उच्चोनखचरं केन्द्रं तद्विज्यात्यफलज्यया ॥

हता चान्त्यज्यया भक्ता लब्धं चापफलांशकाः ॥ ४६ ॥

धटमेषादिके स्वर्णं कार्यं मन्दस्फुटो भवेत् ॥

अथायनांशवर्जगतिः—

स्पष्टे मध्यसमो भानुर्यस्मिन् मध्यदिने भवेत् ॥ ४७ ॥

तदादिदिवसादग्रे खषड्वाराम ३६० मिते दिने ॥

मध्यगत्यानुपातोत्थमध्यात्स्पष्टं प्रसाधयेत् ॥ ४८ ॥

अन्यं छायोद्भवं कृत्वा तयोर्यच्चांतरं भवेत् ॥

छायोद्भवेऽधिकोने स्यान्मध्योत्थं स्वर्णसंज्ञकम् ॥ ४९ ॥

मध्यगत्या हुताच्चक्रकलाद्यं वासरादिकम् ॥
 तद्वर्जमानं विहितं विवरघ्नं विभाजितम् ॥ ५० ॥
 खषड्ग्रामै ३६० श्रलांशस्य गतिर्वर्षोद्भवा भवेत् ॥
 वा स्पष्टमध्ययोर्वर्षमानयोर्विवराद् गतिः ॥ ५१ ॥
 मध्यमाब्दानुपातेन कल्पाब्दाः कल्पवासराः ॥
 कल्पादिवारतः सिद्धा मध्यादिष्टदिने स्फुटम् ॥ ५२ ॥
 कृत्वान्ययंत्रतः स्पष्टं तयोर्यद्विवरं भवेत् ॥
 अयनांशाः स्फुटास्ते च धनर्णाश्चाधिकोनके ॥ ५३ ॥
 कल्पसिद्धाद्बुधैरवं प्रतिवर्षं प्रसाधयेत् ॥
 पूर्ववर्षाद्यदा न्यूनास्तदा पूर्वोद्भवायनाः ॥ ५४ ॥
 परमास्ते तु विज्ञेयाः कल्पे कल्पानुपाततः ॥
 परायनभवं ज्ञानं बहुभिर्वत्सरैर्भवेत् ॥ ५५ ॥
 इदं दिव्यभवं ज्ञानं योगिनां दीर्घजीविनाम् ॥
 अतीन्द्रियाणां साध्यं यत्तदेव प्रकटीकृतम् ॥ ५६ ॥

अथ रव्यादीनां यंत्रसिद्धक्रान्त्युपरि स्वाहोरात्रानयनं तथा
 दिनार्धरात्र्यर्द्धयोरानयनम्—

क्रान्त्यूनशून्यांक ९० मितस्य या ज्या
 द्युज्यापमज्याक्षगुणेन निघ्नी ॥
 लंबज्ययाप्ता क्षितिसंज्ञिता सा
 त्रिज्याहता द्युज्यकया विभक्ता ॥ ५७ ॥
 तच्चापजांशाश्च खचन्द्रनिघ्नाः
 पलात्मकं क्रान्तिजदिक् चरं स्यात् ॥
 निजोदयघ्ना खखसर्पचंद्रै १८००-
 भक्ता गतिस्तच्चरणेन युक्ता ॥ ५८ ॥
 पंचेंदुनाज्यश्चरनाडिकाभिर्युक्ता विहीना दिनरात्रिखंडे ॥
 याम्ये विलोमं हि निजोदयाय व्यक्षोदयस्यानयनं बुवेऽहम् ॥ ५९ ॥

एकद्विरामाख्यभजाः पृथक्स्थास्त्रिभद्युमौर्व्यार्धहता विभक्ताः ॥

स्वद्युज्यया तत्प्रभवाणि यानि चापानि तानीह दशाहतानि ६०

क्रमादधोधः परिशोधितानि

मेषान्निरक्षे ह्युदया भवन्ति ॥

सव्यंशयुक्ता गजसप्तदक्षाः २७८।३०

सपटलवा गोवदसकाश्च २९९।१० ॥ ६१ ॥

सार्धा द्विदंताश्च ३२२।३० पथोत्पथस्थाः

स्वदेशजैर्हीनयुताश्चराख्यैः ॥

क्रमोत्क्रमस्थैः शकलैर्निजाः स्यु-

मेषादिषण्णां च तुलाद्विलोमम् ॥ ६२ ॥

अथेष्टच्छायातो गतेष्टनाड्यानयनम्—

अभीष्टभा कर्णहता त्रिभज्या सूर्या १२ हता शंकुगुणोहतः सः ॥

त्रिभज्यया लंबगुणेन भक्तश्छेदः सनिघ्नोऽत्यगुणेन भक्तः ॥ ६३ ॥

स्वद्युज्यया तद्धनुरुन्नतांशाः षड्विर्विभक्ता गतगम्यनाड्यः ॥

प्राक्पश्चिमाधेऽर्कमुखादिकानामथोन्नताद्भानयनं ब्रवीमि ॥ ६४ ॥

रसाहताः स्वेष्टगतेष्टनाड्यस्तज्ज्योन्नतज्यानिहता द्युमौर्व्या ॥

त्रिभज्ययाप्ता भवतीह हारो लंबज्यया घ्नस्त्रिगुणेन भक्तः ॥ ६५ ॥

स्याच्छंकुजीवा हि तया विभक्ता त्रिज्यार्कघाताद्भवतीष्टकर्णः ॥

तद्वर्गशंकु (?) कृतिजांतरालात्पदं प्रमेष्टा परिवेदितव्या ॥ ६६ ॥

अथ चन्द्रस्पष्टताज्ञानमाह—

इष्टे दिने वा तमसि शशांकं खमध्यगं मध्यभया विचिन्त्यम् ॥

तत्कालतो वालुकतोयनाडीयंत्रेण शुद्धेन च नाडिकायाः ॥ ६७ ॥

इनोऽर्धविबोदयमेति यावद्विलोमलग्नं घटिकाभिराभिः ॥

तात्कालिकार्काच्च निजोदयैर्यत्तत्तुल्यकं वै हिमगोः सुखं स्यात् ६८

वार्कास्तकालाद्यदि मध्यगानां या नाडिकास्ताभिरिनाः सषड्भात् ॥

धनाह्वयं यद्धि निजोदयैः स्याल्लग्नं च तेनैव समं सुखं वै ॥ ६९ ॥

यंत्र० १३

सुखाद् व्यक्षोदयैर्व्यस्तं लग्नं स्वद्युदलोन्मितैः ॥
 नाडिकाभिर्भवेद्यद्वै तत्तुल्यो हिमगुः स्फुटः ॥ ७० ॥
 अन्येऽपि खेटाः शशिवत्प्रसाध्यास्तथैव नक्षत्रभवाध्रुवाश्च ॥
 मध्यप्रभोत्थापमभागकास्ते ध्रुवोद्भवैः क्रांतिपलैर्युतोनाः ॥ ७१ ॥
 भिन्नैकदिके सति वाणभागत्रिभाज्यखेटापमजीवया घ्नाः ॥
 खांकच्युतापक्रमजीवयाप्ता लवा धनर्णाः खचरे विधेयाः ॥ ७२ ॥
 एकान्यदिकेऽपमवाणयोस्तु तस्मात्पुनः क्रांतिशरादिकं वै ॥
 मुहुर्मुहुः सद्गणकेन कार्यं यावत्स्थिरत्वं खचरादिके स्यात् ॥ ७३ ॥
 एवं विदध्युर्भखगास्तथान्ये दिने दिने वै परिसाधनीयाः ॥
 खेदास्तथा क्रांतिलवाः शरांशा एवं भचक्रक्रमणांतकांश्च ॥ ७४ ॥
 यस्मिन् दिने यस्य खगस्य वाणः शून्यस्तदातद्ग्रहतुल्यपातः ॥
 विलोमकश्चेत्परवासरो वा ग्रहोद्भवा भाप्रभवाः परांशाः ॥ ७५ ॥
 न्यूनाधिकाश्चांतकसौम्यजातास्तद्वैपरीत्ये रसभाधिकः सः ॥
 शून्याच्छरादग्रदिने शरज्यात्रिज्याहता प्रांत्यशरज्ययाप्ताः ॥ ७६ ॥
 तच्चापमंशादिगतिः सपाता खगस्य चैवं हिमगोर्विशेषात् ॥
 यन्मध्यगत्यादि समग्रकं तदर्कोक्तवद्वै परिचिंतनीयम् ॥ ७७ ॥
 चंद्रोच्चपातप्रभवाश्च कल्पेऽनुपाततो वै भगणा भवंति ॥
 भौमादिकानां बहुभिश्चवर्षैर्मध्यादिवोधो भवतीह पुंसाम् ॥ ७८ ॥
 यदा रविर्मेघमुखं प्रपन्नस्तद्वासरे भौममुखाः प्रभोत्थाः ॥
 साध्याः स्फुटास्तच्छकनामपूर्वाः पत्रे विलेख्याः खलु मूलसंज्ञाः ७९
 एवं प्रसाध्याः प्रतिवर्षजाता गच्छंति यावद्धि समत्वमत्र ॥
 मूलोद्भवैस्तद्विवरेऽनुपाताद्भ्रमंडलास्ते विहृता गताब्दैः ॥ ८० ॥
 मूलांकजैर्वर्षगतैर्ग्रहाणां मध्या चलांशैः सहिता विचिंत्याः ॥
 सा संस्कृता चायनवर्षगत्या विलोमया वर्षगतिस्ततश्च ॥ ८१ ॥
 कल्पेऽनुपाताद्भगणाः प्रसाध्यास्ततोऽपि मध्यागतवर्षजाताः ॥
 मध्याब्दवक्रादिगतास्ततश्च मध्या विधेयाः प्रतिवारजाताः ॥ ८२ ॥

यदा हि मध्यार्कसमाः कुजेज्यमंदाश्चलांशैः सहितास्तदा ये ॥
 छायोद्भवास्तद्विवरे फलांशाः पुनः पुनस्ते प्रविलोकनीयाः ॥८३॥
 यावत्फलांशाः परमा भवन्ति भज्यांत्यसंज्ञाः स्वफले विचिंत्याः ॥
 त्रिभाधिकोनेन हि मध्यमेन तुल्यं तदोच्चं खलु मध्यखेटात् ॥८४॥
 न्यूनाधिके वै सकले ग्रहेन्द्रे वा मध्यतुल्यं स्फुटखेचरश्च ॥
 मध्येन तुल्यं हि तदा तदुच्चं फलांशकात्पूर्ववदेव भुक्तिः ॥ ८५ ॥
 यदा शरः शून्यसमस्तदा यो मन्दस्फुटस्तत्सदृशो हि पातः ॥
 मन्दस्फुटाः स्वांत्यफलज्यकाभिः साध्या बुधैस्तेऽनुदिनं विदग्धैः ८६
 मन्दस्फुटात्स्पष्टखगोऽतिवृद्धस्तदा तयोर्ग्रहद्विवरं फलांशाः ॥
 तज्ज्यांत्यसंज्ञाः फलपूर्वकास्ते ततोऽनुपातात्खलु केन्द्रभुक्तिः ॥८७॥
 विद्वैत्येज्यौ मध्यमौ नैव दृश्यौ सूर्यासन्नत्वाद्दिवा सर्वदैव ॥
 सूर्यस्यास्ते वोद्गमे यातगम्यास्तच्छायातो नाडिकाःपूर्ववद्वै ॥८८॥
 धनर्णकं तद् घटिकाभिरंगं निजोदयैर्भास्करतो विधेयम् ॥
 तत्तुल्यकस्तत्खचरः स्फुटः स्यादेवं विधेयौ भृगुचन्द्रपुत्रौ ॥८९॥
 ततश्च पूर्वोदितभौमयुक्त्या वर्षादिभुक्तिः परिचिन्तनीया ॥
 भौमादिकानां प्रविलोकनीयं वर्षे च वर्षे ह्युदयास्तकं हि ॥९०॥
 मूलस्फुटत्वे समतां व्रजन्ति तावच्च यावत्प्रमिता भवन्ति ॥
 तावन्मितास्तद्भगणाश्च शैध्यास्ततोऽनुपाताच्चलजा तु भुक्तिः ९१

भौमोऽकसप्त ७९ प्रमितैश्च वर्षै-

स्तर्काब्धि ४६ तुल्यैः शशिसंभवश्च ॥

गुरुगुणेभै ८३ भृगुजो गजैश्च ८

नंदेषु ५९ संख्यै रविनन्दनश्च ॥ ९२ ॥

स्पष्टैकतां याति तथैव पर्ययाः ?

कुजादिकानां क्रमशोऽभिधास्ये ॥

दस्त्राब्धयोऽ ४२ गाब्धि ४६ मिता नगाश्च ७

गर्जाश्च दस्त्रा २ स्वनुमानसिद्धाः ॥ ९३ ॥

अथोदयास्ता नवसंसृत्याः
 कुनन्दचन्द्रा १९१ स्त्रिगजा ८३ स्त्रिचन्द्राः १३ ॥
 नन्देष्वोऽगारकपूर्वकाणां
 सुखार्थमेव प्रकटीकृता वै ॥ ९४ ॥

इत्यादियुक्त्या ज्ञसितौ हि मध्यौ सूर्येण मध्येन समौ गृहीतौ ॥
 मध्यार्कतुल्यानि चलोच्चकानि जीवारमार्तडभुवां स्मृतानि ॥ ९५ ॥
 ज्ञशुक्रयोः प्रांत्यफलज्यकाश्च मंदाभिधाश्चलसंज्ञिताश्च ॥
 मंदस्फुटाच्चलकोच्चकाच्च पातौ हि पूर्वोक्तवदेव चिंत्यौ ॥ ९६ ॥
 एवं हि कल्पे भगणादिकं यद् यन्त्रेश्वरात्तत्प्रभवेच्च सिद्धम् ॥
 दुःसाध्यमेतत्प्रभवं नराणां स्वल्पायुषां मंदधियां सदैव ॥ ९७ ॥
 एवं विलोक्याथ पितामहाद्यैस्त्वर्तोद्वियज्ञानविराजितैश्च ॥
 प्रकाशिता विश्वहिताय नूनं तंत्राः सुबोधा जगतीतलेऽस्मिन् ९८

अथ निजनिजगतेष्वघटिकातो लग्नज्ञानमाह—

अर्कप्रभातो जनिता गताश्चेन्नाड्यस्तदार्काद्धनसंज्ञमंगम् ॥
 निजोदयैर्लग्नमुदीरितं चेदेष्ट्याः सषड्भाट्टणसंज्ञकं तत् ॥ ९९ ॥
 एवं हि चन्द्रादिकखेचराद्वै स्वस्वप्रभातोऽपि विलग्नकं स्यात् ॥
 नक्षत्रसिद्धाद्भुवकात्स्वभाभिर्या नाडिकास्ताभिरिहांगमेवम् १००

अथ लग्नोपरि सूर्योदयकालज्ञानम्—

लग्नस्य भुक्तो रविभोग्ययुक्तो मध्योदयाढ्यो भवतीष्टकालः ॥
 यदैकराशौ रविलग्नसंज्ञौ तदांतरग्नोदयखान्निभागः ॥ १०१ ॥
 अर्कोदयात्स्याद्यदि षड्युक्तात्कालस्तदा ह्यस्तमयाद्विचिंत्यः ॥
 स्वस्वोदयास्ताद्भवतीह कालः स्वस्वध्रुवैश्चेत्खलु साधितश्च ॥ १०२ ॥

अथ धनर्णलग्नसाधनम्—

तात्कालिकार्कस्य तु भोग्यभागैर्निजोदयैः संनिहतः खरामैः ॥
 लब्धं हि भोग्यं तरणेर्निजेष्टघटीपलेभ्यश्च विशोधयेद्वै ॥ १०३ ॥
 तदग्रतो राश्युदयान् पुनश्च शेषं खरामैर्निहतं विभक्तम् ॥
 अशुद्धभात्स्वोदयसंमितैश्च लब्धांशका मेषमुखैश्च युक्ताः ॥ १०४ ॥

अशुद्धपूर्वैर्भवनैस्तनुः स्याद्दिवावशेषे रससंयुतार्कात् ॥
 भुक्तं विलोमात्स्वघटीपलेभ्यो विशोधयेत्तत्प्रथमोदयांश्च ॥१०५॥
 खान्याहतं शेषमशुद्धभक्तं लब्धं त्वशुद्धात्पतितं विलग्नम् ॥
 रात्रौ विधेयं हि सषड्सूर्याद्धनाह्वयं चेद् गतसंज्ञनाड्यः ॥१०६॥
 निशावशेषे ऋणसंज्ञकं वै सूर्याद्विधेयं निजशेषकालात् ॥
 भोग्याल्पकाले यदि भुक्तकोने कालः खरामैर्निहतः स्वजाप्तः १०७
 लब्धांशयुक्तोनरविः क्रमेण लग्नं भवेत्तत्सचलं सदैव ॥
 एवं तथान्यग्रहकृत्कृतोऽपि लग्नं विधेयं निजकालतश्च ॥ १०८ ॥

अथ प्रसंगतो भावसाधनम्—

एवं नताच्चापरपूर्वकाच्च क्रमोत्क्रमाख्यं भवतीह लग्नम् ॥
 लंकोदयैस्तत्खलु मध्यसंज्ञं सषड्भक्तं वेदमगृहं निरुक्तम् ॥ १०९ ॥
 लग्नोनवेदमांगलवोत्तरे वै क्रमेण लग्नं खलु षट् स्थलेषु ॥
 भावश्च संधिश्च पुनश्च भावः संधिस्ततोऽग्रेऽपि च भावसंधिः ११०
 भावौ त्रियुग्मौ भुजवेदयुक्तौ वाणांगभावौ भवतः क्रमेण ॥
 वेदाद्विलोमाः खलु संधयश्च कुरामवाणैः सहिताः सुतात्स्युः १११
 ते षड्युक्ता महतोऽपि भावाः ससंधयः षट् प्रभवन्ति सिद्धाः ॥
 न्यूनाधिको मुख्यविरामसंधेः पूर्वाश्रितोत्थं खचरः फलं हि ११२
 शून्यं संधिसमो हि भावसदृशः पूर्णं फलं खेचरः
 पुष्टे चाल्पतरेऽनुपातकवशाद्भावात्तदत्रोच्यते ॥
 पुष्टे हीनतरे क्रमाद्ग्रहविरामाद्याख्यसंध्यंतरं
 षष्टिर्भागं खलु भावसंधिविवरेणाप्तं फलं भावजम् ॥ ११३ ॥
 इति यंत्रशिरोमणौ शुभे परमज्ञानकरे विपश्चिताम् ॥
 रचिते पुरुषोत्तमात्मना प्रथमो यंत्रमणिर्नरेश्वरः ॥ ११४ ॥

इति श्रीगणकचक्रचूडामणिपुरुषोत्तमात्मजेन ज्योतिर्विदा विश्रामेण

विरचिते यंत्रशिरोमणौ नरयंत्रमणिः प्रथमः ॥

अथांबुयंत्रं प्रवदामि सम्यक्कालावबोधाय सतां हिताय ॥
 पलैस्तु शुल्बैर्दशभिर्विधेयं पात्रं हि गोलार्धसमं सुवृत्तम् ॥ १ ॥
 अर्कागुलव्यासयुतं यथास्यात्तथा च षष्ठ्यंबुपलैः प्रपूर्णम् ॥
 सत्र्यंशमाषत्रयनिर्मिता या वृत्ता समुद्रांगुलमानदीर्घा ॥ २ ॥
 शलाकया मध्यविभागकेषु छिद्रं विधेयं सुधिया विमृश्य ॥
 हेमांबुलिप्तं सकलं विधेयं ततश्च कुंडे सजले निधेयम् ॥ ३ ॥
 तन्मज्जनैका घटिका विचिंत्या पुनः पुनश्चैव तथा पुनश्च ॥
 सूर्योदयादन्यदिनोदयांतं चेत् षष्टितुल्या हि तदातिशुद्धम् ॥ ४ ॥
 न्यूनाधिके संस्कृतरंध्रकेण शुद्धं विधेयं सुधिया सुयुक्त्या ॥
 निर्वातदेशे विमले जले वै या नाडिका सातिपरिस्फुटा स्यात् ५
 अथांबुयन्त्रस्य निमज्जनानि यावन्मितानीह दिनांतरे स्यात् ॥
 तेनैव भक्ता खखषड्गुणाश्च लब्धांकचिह्नं हि तदेव यंत्रम् ॥ ६ ॥
 तावत्पलाख्यं हि ततोऽनुपातात्सर्वत्र नाख्यः परिचिंतनीयाः ॥
 तथैव युक्त्या खलु वालुकाख्यं यंत्रं विधेयं सुधियाऽऽदरेण ॥ ७ ॥
 इति यंत्रशिरोमणौ शुभे परमज्ञानकरे विपश्चिताम् ॥
 रचिते पुरुषोत्तमात्मना जलयंत्राख्यमणिर्द्वितीयकः ॥ ८ ॥

इति श्रीगणकचक्रचूडामणिपुरुषोत्तमात्मजेन श्रीविश्रामेण विरचिते
 यंत्रशिरोमणौ जलयंत्राख्यो मणिर्द्वितीयः ॥

श्रीविघ्नराजं मनसा विचिंत्य श्रीयंत्रराजं रचयामि रम्यम् ॥
 स्वल्पं सुबोधं च सतां हिताय सिद्धांतसारं जनमोहनाय ॥ १ ॥
 मात्सर्यमुत्सार्य हि यंत्रजातं दैवज्ञकैर्गर्वभराभियुक्तैः ॥
 ज्ञानं मनस्तुष्टिकरं सुदिव्यं कार्यं च कार्यं पुनरेव कार्यम् ॥ २ ॥
 तथा सुयंत्रेण विना न भांति ज्योतिर्विदो ज्योतिषपारगा वै ॥
 नृपांगणे प्रौढरणोत्कटोऽपि शस्त्रैर्विहीनः सुभटो यथैव ॥ ३ ॥

अथ यंत्रघटनाप्रकारः—

सुदारुजं धातुमयं च यंत्रगृहं सुवृत्तं शुभपालिकाख्यम् ॥
 याम्ये विभागे शिखरं त्रिकोणं सरंध्रकं कंटकमुद्रिकाख्यम् ॥ ४ ॥

स्वदेशदेशांतरजाक्षभागसंभूतपत्रस्य गृहं तदेव ॥
 कालावबोधाय च धारणाय शोभार्थमेवं रचयेत्सुयंत्रम् ॥ ५ ॥
 चेत्सूक्ष्मकालाद्यवबोधनेच्छा तदैकपत्रं रचयाशु रम्यम् ॥
 अत्यंतविस्तारविराजमानं याम्ये किरीटादियुतं दृढं हि ॥ ६ ॥
 तथा विधेयानि सुपत्रकाणि सुखेन यंत्रोदरमाविशेयुः ॥
 पत्रेऽपि कार्यं खलु याम्यभागे मुखं यथा यंत्रमुखे विशेच्च ॥ ७ ॥
 पत्राणि तावत्प्रमितानि यावन्मितैश्च यंत्रोदरपूरणं स्यात् ॥
 भचक्रपत्रं सुदृढं तथैव पत्रोपरिस्थं सुधिया विधेयम् ॥ ८ ॥

अथ यंत्रागारांकना—

यंत्रागारे पालिवृत्ते सुवृत्तं

कृत्वा चांक्याः षष्टिनाड्योऽस्य चक्रात् ॥

तस्याधो वै चक्रभागाः समाना-

स्तत्पृष्ठे वै त्रीणि वृत्तानि कुर्यात् ॥ ९ ॥

तस्मिन् दिगंकाः खलु याम्यभागमध्याद्भवेयुश्चतुरंशका वै ॥

तत्पश्चिमांकात् खनवोन्नतांशाः सांकाः समा याम्यदिशांतमेव ॥

तथैव जीवा द्वितये विभागे क्रांतिस्तृतीये नरभा चतुर्थे ॥

प्रत्यंशजातश्च भुजो विधेयो ह्यधस्थवृत्तश्रुतिसंमितश्च ॥ ११ ॥

तथा विधेयो हि यथा दिशांके समानतामेति च सूचिकाग्रः ॥

तत्प्रांतयोर्नेत्रयुगं समांशे समांशरंध्रेण युतं विधेयम् ॥ १२ ॥

भुजाद्भचक्रांतककेंद्रविष्टो मेर्वाख्यकीलोपरि रंध्रयुक्तः ॥

तद्रंध्रकेऽन्योऽपि तथा विधेयो यथा भचक्रं दृढतां भवेद्द्वै ॥ १३ ॥

पत्रे भचक्रेऽपि तथा दिशोऽंक्या-

स्ततस्तु तद्व्याससमां च कंवाम् ॥

विधाय तस्यां हि खण्डविभागान्

युक्त्या समानाश्च समांकनीयाः ॥ १४ ॥

अथाक्षपत्रे भचक्रे च कर्कादिवृत्तत्रयांकनमाह—

कर्कस्य वृत्तं नवलिप्तिकोनै-

विंशंशकै १२।५१ श्चाकृतिलिप्तिकोनैः ॥

नखांशकै १९।३८ मेषतुलाख्ययोश्च

मृगस्य खाद्यंशक ३० संमितैश्च ॥ १५ ॥

सर्वेषु चैवोन्नतपत्रकेषु भचक्रपत्रेषु च मध्यकेंद्रात् ॥

स्थिरेण कर्काटककेन कार्यं वृत्तत्रयं सर्वगुणाभ्युपेतम् ॥ १६ ॥

अथाक्षपत्रांकना—

अथाक्षपत्रे खलु केंद्रमध्याद् याम्याख्यरेखोपरि चिह्नमाद्यम् ॥

कृत्वाद्यकेंद्रेण तदग्रतस्तद् व्यासेन वृत्तं विलिखेत्कुजाख्यम् ॥ १७ ॥

पत्रानुमानेन तथोन्नताख्यवृत्तानि युक्त्या विलिखेत्स्फुटानि ॥

एकद्विरामेषुरसांतरांशसंजातकेंद्रश्रुतिसंमितैश्च ॥ १८ ॥

ततः कुजादानवतेस्तथांकाः पूर्वापरादुन्नततावगत्यै ॥

कर्काख्यवृत्तक्षितिजांतराले तत्राक्षभागादखिलं विलेख्यम् ॥ १९ ॥

कुजादधः कर्कमृगाह्वयेषु वृत्तेषु वै द्वादशधा कृतेषु ॥

समेषु वृत्तैर्द्विभुवस्तथांक्या होरास्तु सांकाः परतस्तु युक्त्या ॥ २० ॥

अथ भचक्रपत्रांकना—

सौम्यस्थरेखाश्रितकर्कवृत्ताद् याम्यस्थनक्राह्वयमंडलान्तम् ॥

भचक्रवृत्तं सुधिया विधेयं युक्त्या तथैवं द्वितयं कदूनम् ॥ २१ ॥

तत्क्रांतिवृत्ते खलु पूर्वरेखा व्यक्षोदयाः काललवैरजाद्याः ॥

अंक्यास्तु युक्त्या निजनामयुक्ता वृत्तांतरे वै तदधो निवेश्याः २२

निजेष्टभागप्रभवाश्चरेखास्ततश्च तत्कालजवेधजाताः ॥

उडुध्रुवांशाः क्रियपूर्वकेषु व्यक्षोदयांशेषु किलांकयित्वा ॥ २३ ॥

केंद्राच्च तस्योपरिगं सुसूक्ष्मं सूत्रं प्रधार्य मृगवृत्तकांतम् ॥

तस्मिन् स्वद्युज्याप्रमितेन केंद्रात्सत्कर्कटेनापि भचक्रचिह्नम् २४

तीक्ष्णं निवेश्यं हि सुचंचुयुक्त्या यंत्रे निवेश्यानि शरेंदुभानि ॥

तद्वक्ष्यमाणानि सुबोधवेधतारायुतान्येव सुसंप्रदायात् ॥ २५ ॥

अपाच्यरेखा मृगवृत्तयोगे तीक्ष्णं विधेयं मृगवक्रचिह्नम् ॥
यद् भ्राम्यमाणं गणकेन सम्यक् नोज्जेत्तु नाड्याह्वयमंडलं वै २६
भचक्रवृत्ते खलु राशिवृत्ते नक्षत्रचंच्वादिकधारकांश्च ॥
वृत्तान्विहायाथ परे त्वपास्यं युक्त्या सुतीक्ष्णेन हि लोहकेन ॥ २७ ॥
एतच्च सौम्याह्वययंत्रभेदमार्गेण सिद्धिः सकलाऽत्ररम्या ॥
भवेन्नराणां नियतं च यस्माद्याम्याख्यमिश्राह्वययंत्रभेदः ॥ २८ ॥
ग्रंथस्य भूयस्त्वभयान्मयात्र नोक्ताश्च नावश्यककारणाद्वै ॥
यंत्रस्य निर्माणमिदं यदुक्तं संक्षेपतोऽन्यद्गुरुसंप्रदायात् ॥ २९ ॥

अथ द्युज्यानयनम्—

मेषप्रमाणेन हतोक्रमज्या भुजांशकानां क्रमजीवयाप्ता ॥
द्युज्याभवेदानवतेर्लवानां ततोऽधिकांशक्रमजीवयाढ्या ॥ ३० ॥
त्रिज्याजमानेन हता विभक्ता तदूनखांकक्रमजीवया वै ॥
एवं हि चक्रार्धकभागकानां द्युज्याफलं स्पष्टतरं विधेयम् ॥ ३१ ॥
प्रत्यंशजातं च लवादधश्चेत्कलादिकं तद्विवरेण निघ्नम् ॥
षष्ठ्याप्तयुक्तं शकलं दिनस्य स्पष्टं भवेद् व्यासकर्केद्रसिद्धयै ॥ ३२ ॥

अंशाः	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
द्युज्या-फलं	०	०	०	०	०	०	१	१	१	१
अंतरम्	१०	१०	११	११	१०	१०	१०	११	११	१०

अंशाः	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
द्युज्या-फलं	१	१	२	२	२	२	२	२	३
अंतरम्	११	१०	११	११	११	१०	१०	११	१०

यंत्र ० १४

(१०६)

अंशाः	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
द्युज्या- फलं	३ १७	३ २८	३ ३८	३ ४९	४ ०	४ १०	४ २१	४ ३२	४ ४३
अंतरम्	० ११	० १०	० ११	० ११	० १०	० ११	० ११	० ११	० ११

अंशाः	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६
द्युज्या- फलं	४ ५४	५ ५	५ १६	५ २७	५ ३८	५ ४९	६ ०	६ १२	६ २३
अंतरम्	० ११	० ११	० ११	० ११	० ११	० ११	० १२	० ११	० ११

अंशाः	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५
द्युज्या- फलं	६ ३४	६ ४५	६ ५७	७ ९	७ २१	७ ३३	७ ४४	७ ५६	८ ८
अंतरम्	० १२	० १२	० १२	० १२	० १२	० १२	० १२	० १२	० १२

अंशाः	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४
द्युज्या- फलं	८ २०	८ ३२	८ ४४	८ ५७	९ १०	९ २२	९ ३५	९ ४८	१० १
अंतरम्	० १२	० १२	० १२	० १३	० १३	० १३	० १३	० १३	० १३

अंशाः	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३
द्युज्या- फलं	१० १४	१० २७	१० ४०	१० ५३	११ ६	११ २०	११ ३४	११ ४४	१२ २
अंतरम्	० १३	० १३	० १३	० १३	० १४	० १४	० १४	० १४	० १४

(१०७)

अंशः	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२
द्युज्या- फलं	१२ १६	१२ ३२	१२ ४६	१३ १	१३ १६	१३ ३१	१३ ४६	१४ १	१४ १६
अंतरम्	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १५	० १६

अंशः	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१
द्युज्या- फलं	१४ ३२	१४ ४८	१५ ४	१५ २१	१५ ३८	१५ ५५	१६ १२	१६ २९	१६ ४६
अंतरम्	० १६	० १६	० १७	० १७	० १७	० १७	० १७	१० १७	० १८

अंशः	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
द्युज्या- फलं	१७ ४	१७ २२	१७ ४१	१८ ०	१८ १९	१८ ३९	१८ ५९	१९ १९	१९ ३९
अंतरम्	० १८	० १९	० १९	० १९	० २०	० २०	० २०	० २०	० २०

अंशः	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९
द्युज्या- फलं	२० ०	२० २१	२० ४२	२१ ४	२१ २६	२१ ४९	२२ १२	२२ ३५	२३ ०
अंतरम्	० २१	० २१	० २२	० २२	० २३	० २३	० २३	० २५	० २५

अंशः	१००	१०१	१०२	१०३	१०४	१०५	१०६	१०७	१०८
द्युज्या- फलं	२३ २५	२३ ५०	२४ १६	२४ ४३	२५ १०	२५ ३७	२६ ५	२६ ३४	२७ ३
अंतरम्	० २५	० २६	० २७	० २७	० २७	० २८	० २९	० २९	० २९

(१०८)

अंशाः	१०९	११०	१११	११२	११३	११४	११५	११६	११७
द्युज्या-फलं	२७ ३२	२८ ३	२८ ३४	२९ ७	२८ ४१	३० १५	३० ५०	३१ २७	३२ ४
अंतरम्	० ३१	० ३१	० ३३	० ३४	० ३४	० ३५	० ३७	० ३७	० ३९

अंशाः	११८	११९	१२०	१२१	१२२	१२३	१२४	१२५	१२६
द्युज्या-फलं	३२ ४३	३३ २२	३४ २	३४ ४४	३५ २७	३६ ११	३६ ५७	३७ ४५	३८ ३४
अंतरम्	० ३९	० ४०	० ४२	० ४३	० ४४	० ४६	० ४८	० ४९	० ५१

अंशाः	१२७	१२८	१२९	१३०	१३१	१३२	१३३	१३४	१३५
द्युज्या-फलं	३९ २५	४० १७	४१ ११	४२ ८	४३ ५	४४ ८	४५ १२	४६ १८	४७ २६
अंतरम्	० ५२	० ५४	० ५७	० ५७	१ ३	१ ४	१ ६	१ ८	१ १२

अंशाः	१३६	१३७	१३८	१३९	१४०	१४१	१४२	१४३	१४४
द्युज्या-फलं	४८ ३८	४९ ५३	५१ ११	५२ ३३	५३ ५९	५५ २८	५७ २	५८ ४४	६० २८
अंतरम्	१ १५	१ १८	१ २२	१ २६	१ २९	१ ३४	१ ४२	१ ४४	१ ५१

अंशाः	१४५	१४६	१४७	१४८	१४९	१५०	१५१	१५२	१५३
द्युज्या-फलं	६२ १९	६४ १७	६६ २०	६८ ३२	७० ५१	७३ २०	७५ ५९	७८ ४९	८१ ५१
अंतरम्	१ ५८	२ ३	२ १२	२ १९	२ २९	२ ३९	२ ५०	३ २	३ २६

अंशाः	१५४	१५५	१५६	१५७	१५८	१५९	१६०	१६१	१६२
द्युज्या- फलं	८५ ७	८८ ३८	९२ २७	९६ ३५	१०१ ६	१०६ १	१११ २७	११७ २६	१२४ ५
अंतरम्	३ ३१	३ ४९	४ ८	४ ३१	४ ५५	५ २६	५ ५९	६ ३९	७ २५

अंशाः	१६३	१६४	१६५	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०	१७१
द्युज्या- फलं	१३१ २९	१३९ ५०	१४९ १५	१६० २	१७२ २८	१८६ ५८	२०४ ३	२२४ ४०	२४९ ४२
अंतरम्	८ २१	९ २५	१० ४७	१२ २६	१४ ४०	१७ ५	२० ३७	२५ २	३१ १९

अंशाः	१७२	१७३	१७४	१७५	१७६	१७७	१७८	१७९	१८०
द्युज्या- फलं	२८१ १	३२१ २९	३७२ १	४५० ११	५६२ ३१	७५० २९	११२५ ५	२२५० ४	० ०
अंतरम्	४० २८	५० ३२	७८ १०	११२ २०	१८७ ५८	३७४ ३६	११२४ ५९	२२५० ४	० ०

अथ केंद्रव्यासानयनम्—

स्वाक्षैर्विहीनाः खगजेंदुभागाः स्वाक्षाश्च शेषाख्यलवाः पृथक्स्थाः ॥
द्युज्याफलं शेषलवोद्भवं यत्तदक्षभागेन विहीनयुक्तम् ॥ ३३ ॥
अर्धोक्तं तत्क्षितिजाह्वयं स्यात्केंद्रं स्फुटं व्यासयुतं क्रमेण ॥
ततश्च शेषेऽक्षलवे विशोध्य यथेप्सितांशाश्च यथोक्तरीत्या ॥ ३४ ॥
व्यासेन युक्तानि हि केंद्रकाणि कुजाख्यवृत्तात्पुरतः स्फुटानि ॥
कार्याणि चेदक्षभवे च शेषे यथेप्सितांशा न पतन्ति तत्र ॥ ३५ ॥
तेभ्योऽक्षशेषं परिशोध्य साध्यं द्युज्याफलं तेन युतं विहीनम् ॥
शेषोद्भवं तदलितं हि केंद्रव्यासौ भवेतां च तथा तदग्रे ॥ ३६ ॥
अक्षे च शेषे क्रमशो युतो ना यथेप्सितांशाः प्रविधाय सम्यक् ॥
कार्याणि केंद्राणि सुविस्तृतानि युक्त्या खनंदोद्भवभागकानाम् ३७

अथ नक्षत्रस्वाहोरात्रानयनम्—

स्वमध्यवेधोद्भवभापमांशैर्याम्योत्तरैः खांकलवा युतोनाः ॥
 द्युज्याफलं तलवतो हि यत्स्यात्तदेव नक्षत्रमुखं विचिंत्यम् ॥३८॥
 नक्षत्रमध्योन्नतभागकाश्च नरप्रभा चोन्नतभागकानाम् ॥
 यंत्रेश्वरात्सर्वमिदं विचिंत्य भानां ध्रुवांशानयनं तथात्र ॥ ३९ ॥
 दक्षस्य पूर्वो व्यधतारकश्च ब्रह्माजपादादितिजा हि याम्याः ॥
 पित्र्येऽभिजिद्धे त्वपरौ च सौम्योऽहिर्बुध्न्यमे मध्यभवश्रुतेश्च ॥४०॥
 आर्द्रामृगव्याधकलुब्धकानां चित्रानिलस्यापि शुभैकतारा ॥
 मूलानुराधाव्यधतारकास्तु स्थूलाश्च यंत्रे विनिवेशनीयाः ॥४१॥

अथ वेधोन्नतांशज्ञानमाह—

धृत्वा करे यंत्रवरं हि याम्ये ज्योतिर्विदार्कप्रमुखेन युक्त्या ॥
 यथार्करश्मिः प्रविशेच्च रंध्रयुग्मे भुजाग्रं हि तथैव कार्यम् ॥ ४२ ॥
 ते ह्युन्नतांशास्तरणेर्भुजाग्रयाताश्च पूर्वापरसंभवाश्च ॥
 रात्रौ हि भानां च खगस्य विवं नेत्रेण रंध्रद्वितये प्रपश्येत् ॥४३॥
 तथा भुजाग्रं परिचालयित्वा तदग्रगाश्चोन्नतसंज्ञभागाः ॥
 खमध्यभागात्परपूर्वभागस्थिते ग्रहे भे परपूर्वकाः स्युः ॥ ४४ ॥

अथाकोन्नतांशेभ्यो गतैष्यकालस्य तथा लग्नादिभावानां तथा होराया ज्ञानमाह—

सूर्यांशं क्षितिजे हि पूर्वपरके धृत्योन्नतांशेषु च
 द्विःस्थाने मृगवक्रलग्नविवरे नाड्यो गतैष्या रवेः ॥
 वेधांशोपरिगे रवौ निजकुजे पूर्वं विलग्नं स्फुटं
 लग्नं चास्तविलग्नं परकुजे याम्योत्तरे खांबुभम् ॥ ४५ ॥
 लग्नांशे विधृतैऽकरुद्रवलये होराभिधे मध्यगौ
 भागौ नैधनधर्मकौ रसयुतौ तौ द्वित्रिसंख्यौ क्रमात् ॥
 होराद्रयविधयुते हि सप्तमलवे मध्याश्रितौ भावकौ
 रुद्रांत्यौ रससंयुतौ शररसौ चैवं स्फुटा द्वादश ॥ ४६ ॥

संधिर्योगदलात्तयोर्विरचयेच्छेषं हि यंत्रेश्वरात्
 ज्ञेयं भावभवं स्फुटं रविलवे वेधोन्नतांशोपगे ॥
 अर्कात्सप्तमभांशकेन सहिता होरा तदेवापरात्
 होरेशास्तदधीश्वराद्विगणयेत्पष्ठस्य षष्ठस्य वै ॥ ४७ ॥

अथेष्टघटिकोपरि उन्नतभागज्ञानं तथा कालालग्नज्ञानं लग्नात्कालज्ञानमाह—

धृत्वा प्राक् क्षितिजे रविं मृगमुखस्यांकाच्च नाड्यंकके-
 ऽभीष्टे नक्रमुखं विधाय रवियुगवृत्तोन्नतांशा रवेः ॥
 एवं स्वेष्टघटीयुते मृगमुखे लग्नादि पूर्वोक्तवत्
 भावाश्चेष्टघटीभावाः स्फुटतरा वार्कांगयोरंतरे ॥ ४८ ॥

अथ नक्षत्रोन्नतांशेभ्यो रात्रौ कालादिज्ञानमाह—

भास्यं चोन्नतवेधभागसहितं कृत्वार्कभागं कुजे
 धृत्वा प्रागपरे च नक्रवदनद्विःस्थानलग्नांतरे ॥
 नाड्यः शेषगताः स्युरत्र निशिजा लग्नादिपूर्वोक्तवत्
 भावाः सूर्यलवे युते हि वलये होरा तु होराभिधे ॥ ४९ ॥

अथ गतरात्रितो नक्षत्रोन्नतांशज्ञानमाह—

अर्कांशेऽस्तकुजे स्थिते मृगमुखात्स्वाभीष्टनाडीगतं
 कृत्वा नक्रमुखं तदा भवदने लग्नास्तु तुंगांशकाः ॥

अथाभीष्टांशोत्पन्नरेखांतराले रव्यंशयोगज्ञानमाह—

याभीष्टांशभवा हि राशिवलये रेखा हि पूर्वापरा
 धृत्वेष्टे क्षितिजे तयोर्मृगमुखस्यांतर्गता ये लवाः ॥ ५० ॥
 प्राग्रेखास्तलवाधिकेन गुणिताः स्वाभीष्टभागैर्हता
 लब्धांशैः सहितं हि नक्रवदनस्याद्यं हि चिह्नं बुधैः ॥
 तस्मिन्नक्रमुखे धृते रविलवाः स्वे स्वे कुजे प्रस्फुटाः
 चैवं स्वोन्नतभागकेऽपि रविभस्यांशे स्फुटत्वं भवेत् ॥ ५१ ॥

अथार्कनक्षत्रस्पष्टज्ञानम्—

ये मध्योन्नतभागका रविभवास्तैर्मध्यरेखांकिता
 स्तत्राद्ये भलवे रविर्भवलयः संभ्राम्यमाणात्स्फुटः ॥

रात्रौ भोद्भवकैः खमध्यलवकैर्मध्योपरि त्वांकितै-

स्तत्राढ्ये भमुखे हि खाढ्यभलवाः स्पष्टा उडोस्तेऽत्र वै ॥५२॥

अथ भौमादिस्पष्टीकरणमाह—

रात्रावुन्नतभागकान् भखगयोर्ज्ञात्वेष्टयोः प्रस्फुटान्

भास्ये स्वोन्नतभागकेषु सहिते खेटोन्नतांशाढ्यकः ॥

भांशः स्पष्टतरः खगस्य च गतिः कालद्वयोत्पन्नका

ज्ञेया तद्विवरेण कालविवरात्स्पष्टानुपातेन वै ॥ ५३ ॥

अथ चरज्ञानं दिनरात्रिज्ञानं चाह—

प्राच्याढ्यलंकाक्षितिजे निधाय ततोऽर्कभागे क्षितिजे धृते स्वे ॥

द्विस्थाननक्रास्यविशेषभागा दिग्घ्ना पलाद्यं हि चरार्धकं स्यात् ५४

कुजे हि पूर्वापरकेऽर्कभागे धृते मृगास्ये विवरस्य चिह्नम् ॥

तत्पूर्वचिह्नात्परचिह्नकांतं दिनं तमिस्रा घटिका परा च ॥५५॥

अथायनांशादि तथा युत्थानयनज्ञानमाह—

यंत्रेश्वरे तत्सकलं विचिंत्य यच्चायनांशानयनादिकं वै ॥

वेधोन्नतांशांतरकं विधाय चराचरस्यैव भजेत् खगस्य ॥ ५६ ॥

गत्योर्वियोगेन तदेकगत्योर्भेदे जवैक्येन दिनादिलब्धैः ॥

तयोर्युतिः स्यात्खगयोश्च गम्यैर्न्यूने चरे वक्रगतौ विलोमम् ॥५७॥

अथोदयास्तसाधनम्—

इष्टेऽह्नीष्टखगस्य वास्तसमये विध्वेष्टभोच्चांशकान्

धिष्ण्यास्यं विनिवेश्य तेषु च परे लग्नं खगास्तांगकम् ॥

तन्नक्राग्रपराप्तकांशमृगवक्रांतर्गतांशान्निजै-

र्हीनान्काललवैर्भजेत्क्रमगतौ गत्यंतरेणान्यथा ॥ ५८ ॥

भुक्त्यैक्येन च लब्धवासरमितैर्गम्येत ? कैश्चास्तकः

खेटोऽर्कादधिकोनके नवलवाः कालांशकाद्युत्तराः ॥

शुक्रेज्यज्ञयमारजाश्च कुटिले रूपोनितास्ते स्फुटाः

धृत्वा प्राक् क्षितिजे रविं मृगमुखे चिह्नं प्रकुर्यात्ततः ॥५९॥

तस्मात्स्वेष्टखगस्य काललवकैर्वामं हि नक्राननम्
 कृत्वा प्राक्क्षितिजे ग्रहोदयभवं लग्नं विलग्नं भवेत् ॥
 तत्खेटांतरभागैश्च विहृतैः पूर्वोक्तवद्भासरैः
 खेटेऽगादधिकोनकेष्यगतकैः खेटोदयः स्यात्स्फुटः ॥ ६० ॥

* अथ स्तंभादिकोच्चज्ञानमाह—

यंत्रेन्द्रेण हि पर्वतादिशिखरं विध्वा स्वपादांकतो-
 ऽग्रे गत्वा च पुनस्तदंतरगता भूर्भास्करैश्चाहता ॥
 भक्ता चोन्नतभांतरेण हि तदौच्चं स्वात्ममानान्वितं
 ज्ञेयं सद्गुरुसंप्रदायवशतो नोक्तं मया यत्तु वै ॥ ६१ ॥
 इति यंत्रशिरोमणौ शुभे परमज्ञानकरे विपश्चिताम् ॥
 रचिते पुरुषोत्तमात्मना त्रितयो यंत्रकराद् मणिः स्फुटः ॥ ६२ ॥

इति श्रीगणकचक्रचूडामणिपुरुषोत्तमात्मजेन ज्योतिर्विदा विश्रामेण
 विरचिते यंत्रशिरोमणौ यंत्रराजाभिधानो मणिस्तृतीयः

* अथ राजकौतुकार्थं वृक्षादेरुच्छ्रायज्ञानोपायः—

अतिविततमतिर्महीपतिश्चेद् गणकवरं परिपूज्य हेमरत्नैः ॥
 यदि किल परिपृच्छतीह मानान् गणक ! विचार्य वदाशु तालदैर्घ्यम् ॥ १ ॥
 तुरीययंत्रादुत चांकुशाच्च वेधं प्रकुर्वति निमील्य नेत्रम् ॥
 नेत्रद्वये सत्यपि नेत्रनाशः प्रश्ने किलैतन्नहि युक्तियुक्तम् ॥ २ ॥
 प्रश्ने हि मांगल्यविधौ यतो हि अंधं च पंगुं परिवर्जयंति ॥
 बलात्स्वकीयं च निमील्य नेत्रं वेधं प्रकुर्वति नमोऽस्तु तेभ्यः ॥ ३ ॥
 तुरीययंत्रं प्रविहाय हस्तादन्यात्करादंकुशकं विहाय ॥
 तत्कुंदरं नेत्रयुगं प्रकाश्य प्रवाच्यमस्मात्खलु तालवेधम् ॥ ४ ॥
 नैतत्प्रकाश्यं खलु दुर्जनेषु यतो हि यंत्रात्र किलात्र वेधः ॥
 एतत्प्रबुध्वा कुलजातिदेशान् गुणान्वितस्यापि जितेंद्रियस्य ॥ ५ ॥
 वृक्षभा रविर्हता च शंकुभाभाजिता भवति तालमिति वै ॥
 दैववित् किल च कृष्णसंज्ञकः शास्त्रतस्त्विदमुवाच हि दैर्घ्यमिति ॥ ६ ॥
 यंत्र० १५

मुहुर्मुहुर्विघ्नहरं प्रणम्य चापाख्ययंत्रं रचयामि रम्यम् ॥
 दिनत्रियामासमयादिवोधप्रदं ततः कालविदां हिताय ॥ १ ॥
 सौदारवं धातुमयं च कृत्वा चापाकृतिं वृत्तदलाधिकं वै ॥
 तस्योर्ध्वके नेत्रयुगे सरंध्रे युक्त्या निवेश्ये गुरुसम्प्रदायात् ॥ २ ॥
 समानवृत्तार्धकतो विधेया रेखा च पूर्वापरसंज्ञका तु ॥
 तन्मध्यकेंद्राच्छरवच्च याम्याद्वृत्तत्रयं कर्कमुखं च केंद्रात् ॥ ३ ॥
 मृगाख्यवृत्तोपरि वृत्तयुग्मं कृत्वा तु पूर्वापरयोस्तु मध्ये ॥
 नाड्यः समाः खाग्निमितास्तथान्या यंत्रांतकं ज्यौतिषिकैर्विधेयाः ४
 तदंशरेखास्तदधः समानास्तथोक्तवत्स्वाक्षकसंभवैश्च ॥
 केंद्रादिकैश्चोन्नतमंडलानि कुजादिकानीह लिखेत्स्फुटानि ॥ ५ ॥
 भचक्रपत्रं मृगवृत्तकाष्ठं दिगंकितं कर्कटकादिवृत्तैः ॥
 पूर्वाजयोः कर्कटयाम्ययोश्च तथा तुलापश्चिमयोर्युतिं वै ॥ ६ ॥
 यथा स्पृशेद्वृत्तदलं तथाहि युक्त्या विधेयं सुधिया स्फुटं वै ॥
 अपाच्यनक्राह्यमंडलस्य योगात्तुलाजापरपूर्वयोगम् ॥ ७ ॥
 यावद्विधेयं खलु वृत्तयुग्ममक्षाजमुख्या निजकालभागैः ॥
 पूर्वाजयोगाक्रमशोऽकनीयाः स्वनामयुक्ता निजभागकाढ्याः ॥ ८ ॥
 नक्षत्रवक्राणि च पूर्वरीत्या युक्त्यांकयित्वा ह्यवशेषकं च ॥
 श्रीयंत्रराजोक्तवदेव कृत्वा केंद्रे निवेश्यं सुदृढं सकीलम् ॥ ९ ॥
 तद्यंत्रपृष्ठेऽपि च तुर्ययंत्रं विधाय पूर्वोक्तवदेव तस्मिन् ॥
 याम्याग्रचिह्नात्खनवोन्नतांशाः सांकाः समाः पश्चिमकाग्रकांतम् १०
 तुर्ये परे ज्या तदधोऽपमांशास्तस्मादधः शंकुजभा विलेख्याः ॥
 तत्केंद्रकीले हि विलंबसूत्रं भारेण युक्तं सुधिया विधेयम् ॥ ११ ॥
 अर्कं तथा भं खलु वेधरंध्रे दृष्ट्वा स्थिते लंबयुतोन्नतांशाः ॥
 शेषे तु कालोनयनादिकं वै श्रीयंत्रराजोक्तवदेव चिंत्यम् ॥ १२ ॥

अत्रास्तलग्नं च खभं स्फुटं स्यात् पूर्वोन्नतांशे ह्यपरे विलग्नम् ॥
 तथा खभं स्वायनभागयुक्तं श्रीयंत्रराजेन समं परं वै ॥ १३ ॥
 इति यंत्रशिरोमणौ शुभे विशदज्ञानकरे विपश्चिताम् ॥
 रचिते पुरुषोत्तमात्मनाऽब्धिमितोऽगाद्धि मणिः सुचापकः ॥ १४ ॥

इति श्रीगणकचक्रचूडामणिपुरुषोत्तमात्मजेन ज्योतिर्विदा विश्रामेण
 विरचिते यंत्रशिरोमणौ चापयंत्राख्यो मणिश्चतुर्थः ॥

मुहुश्च विघ्नेशपदारविंदं नत्वा ह्यहं तुर्यकनामधेयम् ॥
 तनोमि सद्भातुभवं विधेयं तुर्यं सुवृत्तार्धदलाधिकं वै ॥ १ ॥
 समानतुर्यं विरचय्य रेखां पूर्वाभिधां याम्यभवां तथैव ॥
 तत्तुर्यकेंद्राद्विनिवेशनीयं कर्कादिवृत्तत्रितयं च युक्त्या ॥ २ ॥
 मृगोर्ध्वगे वै परिधौ विधाय कालाख्यवृत्ते यमपूर्वयोश्च ॥
 मध्ये शरेंदुप्रमितास्तथांक्या नाड्यः स्वमानेन युतास्तथान्ये ॥ ३ ॥
 स्वाक्षोद्भवैर्व्यासककेंद्रकैश्च

कुजादिकान्युन्नतमंडलानि ॥

युक्त्या निवेश्यानि च पूर्वरीत्या
 तत्तुल्यचक्रेऽपि च नाडिकाख्यम् ॥ ४ ॥
 घट्यंकितं पूर्वयमांतराले कर्कादिवृत्तत्रितयांकितं वै ॥
 यमाढ्यकर्कादजयुक्तपूर्वातकं तु तस्माद् यमयुङ्मगांतम् ॥ ५ ॥
 वृत्तद्वयं कर्कटकेन कृत्वा लंकोदयाः काललवैस्तथांक्याः ॥
 कर्कादिकाः कर्कयमाख्ययोगात् सर्पाकृतौ याम्यमृगास्यकांतम् ६
 षड्भाशयोऽन्येऽपि तथा विलोमान्नक्रादयः स्वांशकैर्युताश्च ॥
 नक्षत्रवक्राणि च पूर्ववद्वै निवेश्य शेषं खलु पूर्ववद्वै ॥ ७ ॥
 भचक्रपत्रं खलु तुर्यकेंद्रे दृढं निवेश्यं गुरुसंप्रदायात् ॥
 तदयाम्यरेखोपरि यंत्रनेत्रे प्रांते सरंध्रे विनिवेशनीये ॥ ८ ॥
 तद्यंत्रपृष्ठेऽपि च वेधतुर्यं पूर्वोक्तवद्वै सुधिया विधेयम् ॥
 वेधादिकं पूर्ववदेव कृत्वा कालादि सर्वं खलु पूर्ववद्वै ॥ ९ ॥

वेधोन्नतांशोपरिगे खयुक्तं खभं स्फुटं तन्नतनाडिकासे ॥
 मृगानने वै क्षितिजे विलग्नं पूर्वोन्नतांशे त्वपरे तथास्ते ॥ १० ॥
 श्रीयन्त्रराजोक्तवदेव शेषं युक्त्या विचिंत्य स्वधिया विमृश्य ॥
 ग्रंथस्य भूयस्तभयाद् यदत्र नोक्तं मया तत्तु सुसम्प्रदायात् ॥ ११ ॥
 इति यन्त्रशिरोमणौ शुभे विशदज्ञानकरे विपश्चिताम् ॥
 रचिते पुरुषोत्तमात्मना तुरियन्त्राख्यमणिस्तु पंचमः ॥ १२ ॥

इति श्रीगणकचक्रचूडामणिपुरुषोत्तमात्मना ज्योतिर्विदा विश्रामेण
 विरचिते यन्त्रशिरोमणौ तुरियन्त्राख्यमणिः पंचमः ॥

नत्वा विघ्नहरं ब्रवीमि नलिकाख्यं यन्त्रमत्यादरात्
 सम्यग्वै नृपतेः सुरंजनकरं ज्योतिर्विदां प्रीतये ॥
 दृक्कर्माख्यखगान्निजेष्टसमयाद् यातैष्यका प्रोक्तवद्
 भा साध्या गणकेन तच्छ्रुतिहता स्पष्टापमज्या हता ॥ १ ॥
 लंबांशोद्भवजीवयापमदिशं यत्त्वंगुलाद्यं फलं
 याम्याक्षप्रभया सुसंस्कृतमिह स्पष्टो भुजो जायते ॥
 दोर्वर्गश्रुतिवर्गजांतरपदं कोटिस्तु केंद्रान्यसेत्
 सम्यक् पूर्वमुखी परस्थखचरे प्राक्स्थे च प्रत्यङ्मुखी ॥ २ ॥
 कोट्यग्राद्विभुजोऽन्यथा स रहितः कार्यो भुजाग्रात्प्रभा
 केंद्रं तं हि यथा स्पृशेत्सुगणकैस्त्रयस्रं तथा साधयेत् ॥
 भाग्रात्केंद्रगशंकुमस्तकगते सूत्रे हि सूच्यग्रकं
 दीर्घं सन्नलकं सुधातुजनितं त्वाधारवंशस्थितम् ॥ ३ ॥
 कृत्वा तन्नलके निजेष्टसमये खेटं हि संदर्शयेत्
 भाग्राच्छंकुशिखाग्रसूत्रगदृशा भूपस्य संतुष्टये ॥
 केंद्राद्भाग्रगशंकुशेखरगते सूत्रे स्थितं वा नलं
 वध्वा तन्नलकाग्रसूत्रगदृशा केंद्रस्थतोये खगम् ॥ ४ ॥

(११७)

इति यंत्रशिरोमणौ शुभे परमज्ञानकरे विपश्चिताम् ॥
रचिते पुरुषोत्तमात्मना नलिकायंत्रमणिः षडुन्मितः ॥ ५ ॥

इति श्रीगणकचक्रचूडामणिपुरुषोत्तमात्मजेन ज्योतिर्विदा विश्रामेण
विरचिते यंत्रशिरोमणौ नलिकाख्ययंत्रमणिः षष्ठः ॥

श्रीमद्गुर्जरमंडले क्षितितलालंकारभूते पुरं
श्रीजंबूसरसंज्ञकं द्विजकुलानंदैकदं तत्र वै ॥
श्रीकौंडिन्यकयाज्ञवंशजकुले ह्यासीदनंतो द्विजः
श्रौतस्मार्तविचारसारचतुरो दैवज्ञचूडामणिः ॥ १ ॥

तत्पुत्रो हि जनार्दनो निजगुणैः ख्यातो धरामंडले
तज्जः श्रीपुरुषोत्तमो गुणनिधिः स्वाचारवान् तत्सुतः ॥
विश्रामो गणनाथपादनिरतस्त्रिस्कंधपारंगतः

श्रीमद्यंत्रशिरोमणिं सुविशदं चक्रैऽगयंत्रात्मकम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वा यंत्रशिरोमणिं सुविशदं सुज्ञा गुणज्ञाः सदा
नानानंदभरैर्युताः सुगणकास्तुष्यन्तु वान्ये जडाः ॥
नानाक्रोधभरैर्युताः कुमतयः क्रुध्यंतु येषां भवेद्
दिव्यं ज्ञानमभीप्सितं सुमतयस्ते वै पठन्तु ध्रुवम् ॥ ३ ॥
शाके सप्तत्रिपंचेंदु १५३७ प्रमिते रचितो मया ॥
ग्रंथो यंत्रागमानां हि वृत्तैर्नर्देन्दुदस्रकैः २१९ ॥ ४ ॥

इति श्रीगणकचक्रचूडामणिपुरुषोत्तमात्मना ज्योतिर्विदा विश्रामेण
विरचिते यंत्रशिरोमणौ वंशवर्णनो नाम सप्तमो मणिः ॥

